

**MAYIL
BİNNƏT OĞLU
ƏSGƏROV**

17 yanvar 1962-ci ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olmuşdur.

1990-cı ildə Leninqrad Dövlət Universitetinin (indiki Sankt-Peterburq Universitetinin) şərqşünaslıq fakültəsini bitirmişdir.

1997-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin fəxri fərmanı" ilə,

1999-cu ildə "Türkiyə Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Sülhə Naminə Hərbi Əməkdaşlıq və Koordinasiya Şurasının fəxri fərmanı" ilə,

2001-ci ildə "NATO Birləşmiş Komandanlığının fəxri fərmanı" ilə təltif olunmuşdur.

2004-cü ildə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

2014-cü ildə filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyaları müdafiə etmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Soslinqvistika və Dil Siyasəti şöbəsinin müdürüdür.

5 monoqrafiyanın, 50-dən artıq elmi məqalənin, 6 fənn programının, 2 dərs vəsaitinin müəllifidir.

Evlidir, iki qızı var.

LİNQVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ

MAYIL B. ƏSGƏROV

MAYIL B. ƏSGƏROV

**LİNQVO-PSIXOLOJİ
VƏHDƏT
NƏZƏRİYYƏSİ**

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Sosiolinqvistika və dil siyasəti şöbəsi

*Bu kitabı gözünün nurunu elm nuruna çevirənlərə -
Azərbaycan alimlərinə ithaf edirəm!
Əsl insanlara, əsl alimlərə sağlığında dəyər verək!*

Hörmətlə:
MAYIL B. ƏSGƏROV

LİNQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ

“Elm və təhsil”
Bakı, 2015

Mayıl B. Əsgərov
LİNQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.1

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: filologiya elmlər doktoru,
professor Q.Ş.Kazımov

Rəyçilər: filologiya elmlər doktoru, professor H.M.Zərbəliyev
psixologiya elmlər doktoru, professor R.İ.Əliyev
filologiya elmlər doktoru, professor B.C.Cəfərova

Korrektorlar: fəlsəfə doktoru, dosent G.İ.Hüseynova
fəlsəfə doktoru G.S.Həsənova

Kompüter operatoru və dezayner: J.M.Əsgərzadə

Mayıl B. Əsgərov. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi.
Bakı, “Elm və təhsil”, 2015 – 192 səhifə.

Bu tədqiqatda dilçilik və psixologiya elmlərinin qovşağında yaranan, yeni bir istiqamətin əsasını qoyan “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”nin tam elmi şərhı verilir. Təqdim edilən nəzəriyyənin tətbiqi ilə bütün səviyyələrdən olan dil vahidləri, o cümlədən, söz və forma, nitq və söyləm linqvo-psixoloji baxımdan təhlil edilir. Dərketmə və təfəkkür proseslərinin dil sistemində, eləcə də, dil sistemini əmələ gətirən vahidlərin dərketmə və təfəkkür proseslərində əks olunmasına əsaslanan qarşılıqlı vəhdətin mahiyyəti izah olunur.

$\frac{4602000000-221}{N098 - 2015}$ *qrifli nəşr*

© **Mayıl B. Əsgərov, 2015**

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN	4
RƏYÇİLƏRDƏN	
Filologiya elmlər doktoru, professor H.Zərbəliyev “İntellekt obrazları” dəketmə və təfəkkür proseslərinin realizasiya vasitəsi kimi	6
Psixologiya elmlər doktoru, professor R.Əliyev Linqvistika və psixologiyanın qovşağında yaranan yeni elmi istiqamət	15
Filologiya elmlər doktoru, professor B.Cəfərova Dilçilik elmində yeni nəzəriyyə	21
GİRİŞ: Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin adı haqqında bir neçə söz	27
FƏSİL 1. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin mahiyyəti	36
Gerçəklik elementi	45
İntellekt obrazı	49
Dərketmə	56
Düşünərək dərketmə	73
Nəzəriyyənin əsasları	90
FƏSİL 2. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin dil sistemindəki yeri	95
Sözün yaranması	96
Sözün qavranılması	113
Söyləmin yaranması	123
Söyləmin qavranılması	132
Dil aktiv sistem kimi	150
NƏTİCƏ-REZÜME	166
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	184

REDAKTORDAN

“Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlı bu əsər ilk növbədə mövzusunun yeniliyi, problemin aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif ümumi dilçiliklə bağlı maraqlı mövzu üzərində işləmiş, ona yeni elmi-metodoloji baxımdan yanaşmışdır.

Dil və nitq məsələləri bütün tarix boyu insanı düşündürmüşdür. Məsələnin dini dünyagörüşlə bağlı izahı ilə yanaşı, həqiqi elmi izahı barədə də tarixən çox müxtəlif təmayüllər yaranmış, müxtəlif elmi konsepsiyalar meydana çıxmışdır. İnsan, hər şeydən əvvəl, bioloji və eyni zamanda sosial-psixoloji varlıq olduğundan mövzunun tədqiqi ilə bağlı müxtəlif elm sahələri işə qarışmış, xüsusilə psixoloqlar bu sahədə böyük fəallıq göstərmişlər. Dil öyrənildikcə, dərinə gedildikcə insanı yeni müəmmalarla qarşılaşdıran bir orqanizmdir. Odur ki V.Humbolt kimi nəhəng alimlər dili ruhi aləmlə bağlamışlar. Lakin heç şübhəsiz, dil həqiqi bioloji və sosial varlıq olan insanın təfəkkürünün, ümumi inkişafının məhsuludur.

Fəlsəfə doktoru Mayıl Əsgərov da dilə realist mövqedən yanaşmış, dili əmələ gətirən bütün vahidlərin, o cümlədən də nitqin yaranması, qavranılması məsələlərini yeni nəzəriyyə əsasında izah etmişdir.

Əvvəlki psixolinqvistik məktəb və istiqamətlərdən fərqli olaraq M.Əsgərov sadəcə nitqin deyil, eyni zamanda sözün, formanın, ümumiyyətlə dil sisteminin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini öyrənməyə cəhd edir. Odur ki, təbii olaraq, mövcud problemlə məşğul olmuş alimlərin fikir və mülahizələrini diqqətlə araşdırmış, bu sahə ilə məşğul olmuş biheviorizm, neobiheviorizm, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi, konnekcionista psixolinqvistika, koqnitiv psixolinqvistika kimi konsepsiya və nəzəriyyələri təhlil edərək, “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlı yeni bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür.

Mayıl B. Əsgərov

LİNQVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Baki, 2015, s.4

Məlumdur ki, nə təkcə psixologiya, nə də təkcə dilçilik elminə aid olan heç bir nəzəriyyə təkbaşına olaraq nitq və dərk-etmə, dil və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı əlaqələri sistemli şəkildə şərh edə bilməzdi. Odur ki bütün hallarda problem müxtəlif elmlərin kəsişməsində müəyyənləşə bilər. Doğrudur, nitqin yaranması və qavranılması məsələləri daim psixolingvistləri maraqlandırmışdır. Lakin müəllifə görə, əvvəlki bütün nəzəriyyə və konsepsiyalar yalnız “nitq necə yaranır və necə dərk olunur» – suallarına cavab verir, nəticədə bütövlükdə nitqin daxili vahidləri unudulmuş olur.

Problemin lingvistik ilə psixologiyanın vəhdətində şərhə onun hərtərəfli tədqiqinə imkan verir. Müəllif öz nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətlərini, fərqli cəhətlərini izah edərək yazır: «Tərəfimizdən irəli sürülən bu nəzəriyyə həm ayrıca götürülmüş *sözün və ya formanın*, həm *söyləmin və ya nitqin* yaranma və mənimsənilmə mexanizmini, həm də ümumilikdə *dil sisteminin* mahiyyətini izah etməyə imkan verir» (s.33).

Əsər giriş və iki fəsildən ibarətdir. “Giriş”də müəllif “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”nin adı ilə bağlı izahatlar vermiş, bu nəzəriyyənin nə üçün məhz belə adlanmasının səbəblərini məntiqi şəkildə əsaslandırmışdır.

İlk fəsil linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin mahiyyətinin izahından başlayır. Təbii ki, sözün və formanın, nitqin və söyləmin yaranma və dərk olunmasının bir sıra mərhələləri vardır və onların izahında müəllif tam real istiqamət götürmüşdür. Mərhələləri müəllif belə müəyyənləşdirmişdir: **gerçəklik elementi** (*ətraf aləmlə bağlı dərk olunan şeylər, hadisələr*) – **intellekt obrazı** (*insanın hiss orqanları vasitəsilə obyektiv aləm və onun vahidləri ilə vizual, vokal, friktual, tastual, attaral təmas nəticəsində hər bir gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan intellekt obrazı*) - **dərketmə** (*intellekt obrazının əmələ gəlməsi nəticəsində yaranan iki elementli intellekt kodunun əsas yaddaşa qeydi*).

Mayıl B. Əsgərov

Müəllif yazır: “İnsan digər canlılardan onunla fərqlənir ki, sadəcə obyektiv aləmdə var olan və hiss orqanlarına təsir göstərən gerçəklik vahidlərini dərk etmir, eyni zamanda öz şüuru vasitəsilə təbiətdə hazır şəkildə mövcud olmayan yeni gerçəklik vahidləri yaratmağa və onları da dərk etməyə qadirdir. Belə gerçəklik vahidlərini yaradarkən insan əvvəl dərk etmiş olduğu gerçəklik elementlərindən bir mənbə kimi, özünün düşüncə, təfəkkür imkan və qabiliyyətlərindən isə bir vasitə kimi istifadə edir. Bu cür dərk etməyə bizim tədqiqat çərçivəsində düşünərək dərk etmə və ya *sinktual dərk etmə* deyilir” (s.172).

İkinci fəsilə müəllif, öz ideyalarına müvafiq olaraq, sözün və nitqin yaranması və qavranılması məsələlərinə keçmiş, dil aktiv sistem kimi təhlil edilmişdir. İnsan informasiya mübadiləsinə nitq və ya sözləm, yaxud sözləmlər birliyi – sintaktik bütövlər vasitəsilə qurur. İnformasiya mübadiləsinə xidmət edən kommunikativ nitq və ya sözləm dərk etmə aktının dördüncü fazasında ardıcıl şəkildə cərəyan edən dörd pillə nəticəsində yaranır, vizual və ya vokal dərk etmənin birinci yarımaktında mənimsənilərək dərk olunur. Bunların barəsində oxucu əsərdən ətraflı məlumat ala biləcəkdir.

Psixolinqvistikanın aktual problemlərinə həsr olunmuş bu əsər zəngin rus və Avropa elmi ədəbiyyatının tədqiqi və təhlili əsasında yazılmışdır. Kitabda bir sıra görkəmli alimlərin əsər haqqında rəyləri və sonda xülasələr verilmişdir.

Bu monoqrafiyada sxemlərdən, şəkillərdən, faktiki nümunələrdən geniş şəkildə istifadə edildiyinə görə dilçilik el-mimizlə yanaşı, kütləvi oxucular üçün də maraqlı olacaqdır.

Qəzənfər Kazımov

AMEA Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi
filologiya elmlər doktoru, professor

Mayıl B. Əsgərov

LİNGVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.6

RƏYÇİLƏRDƏN

“İNTELLEKT OBRAZLARI” DƏRKETMƏ VƏ TƏFƏKKÜR PROSESLƏRİNİN REALİZASIYA VASİTƏSİ KİMİ

Linqvistikada strukturalizmin aparıcı linqvistik nəzəriyyə, psixologiyada isə biheviorizmin aparıcı istiqamət hesab olunduğu bir dövrdə – 1951-ci ildə linqvist və psixoloqlar səyləri birləşdirmək məqsədilə Amerikanın Kornell Universitetində toplaşmış linqvistika və psixologiya üzrə Komitə yaratdılar. Lakin bundan sonra səylərin birləşdirilməsi üçün heç bir iş görülmədiyindən psixoloq və linqvistlər fəaliyyətlərini əvvəlki kimi ayrı-ayrılıqda davam etdirməli oldular.

Psixolinqvistikada linqvistika dövrü N.Xomskinin transformasion-generativ qrammatikasının güclü inkişafı ilə başladı. Transformasion-generativ qrammatikanın “linqvistik nəzəriyyənin əsasında nitq fəaliyyəti deyil, dil kompetensiyası durmalıdır” müddəasını əsas tutaraq psixolinqvistlər nitqyaratma problemini kənara qoymaqla əsas diqqəti dilin başa düşülməsinə yönəldilər.

Psixolinqvistikanın inkişafının koqnitiv dövrü dilin digər fundamental koqnitiv proseslər arasında yerinin müəyyənləşdirilməsi cəhdləri ilə başladı. Predmeti dil və nitqin psixoloji aspektlərini öyrənmək olan psixolinqvistika psixologiya ilə linqvistikanın kəsişmə nöqtəsində yaranmışdır. Bu psixoloji aspektləri ən ümumi şəkildə nitqin yaradılması və qavranması, dilin başa düşülməsi və mənimsənməsinə ayırmaq olar.

Nitqin yaradılmasını öyrənərkən tədqiqatçı “insanlar dediklərini nə üçün və necə deyir” sualına cavab axtarır. Bu məsələ nitqin qavranması – akustik siqnalların qavranan fonemlərin mental təsəvvürlərinə çevrilməsi prosesi ilə sıx bağlıdır. Nitqyaratmanın öyrənilməsinin mühüm vasitəsi nitq yanlışlıqlarıdır, çünki onlar insanların öz nitq fəaliyyətində istifadə etdikləri dil qaydalarını əks etdirir.

Mayıl B. Əsgərov

LİŖQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Baki, 2015, s.7

Dilin başa düşülməsi prosesinin öyrənilməsi “nitqi dinləyərkən insanlar nə edirlər?”, “dil informasiyası necə saxlanır?” sualına cavab verməyə yönəlmişdir. Morfofonoloji səviyyədə nitq signalının akustik xarakteristikaları mental leksikonda¹ sözlərin axtarılması üçün zəruri olan təsəvvürlərə çevrilməlidir. Bundan sonra tanınmış sözlər cümlənin sintaktik analizi mərhələsinə daxil olur və sonda nitqin semantik interpretasiyasını müəyyənləşdirir.

Cümlənin sintaktik analizinin psixolinqvistik modelləri üçün mərkəzi problem insanların cümlənin strukturunu təqdim etmək üçün sözləri sintaktik ağacda necə birləşdirmələri məsələsidir. Sintaktik analizi xarakterizə edən analitik əməliyyatların tədqiqi zamanı ən əlverişli material sintaktik cəhətdən çoxmənali cümlələrdir.

Sintaktik analiz komponentinin yerini müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirən iki əsas istiqamət mövcuddur: modulyar və qarşılıqlı asılılıq. Modulyar istiqamətin tərəfdarları hesab edirlər ki, dili başa düşmə aparatı öz funksiyalarını bir-birindən asılı olmadan ciddi ardıcılıqla həyata keçirən modullardan ibarətdir. Bu zaman cümlənin sintaktik analizi semantik analizdən əvvəl baş verir.

Qarşılıqlı asılılıq istiqamətinin tərəfdarlarının fikrincə, cümlənin sintaktik analizi semantik və praqmatik informasiya ilə müəyyənləşdirilir, başqa sözlə, cümlənin sintaktik strukturu ilk növbədə arqumentlərin (aktantların) tərkibini müəyyənləşdirən və ciddi şəkildə semantik kontekstlə məhdudlaşan feildən asılıdır. Hesab olunur ki, cümlənin sintaktik analizinin özü paralel, ardıcıl və gecikmə kimi üç fərqli üsulla həyata keçirilə bilər. Bu üç fərqli üsul cümlənin sintaktik analizinin üç başlıca modelinin fərqlərini

¹ Mental leksikon insanın sözlər, onların mənalari və öz aralarında qarşılıqlı əlaqələri haqqında biliklərinin məcmusudur. Mental leksikon sözlərin fonoloji, orfoqrafik və semantik xarakteristikalarının qaydaları üzrə qurulmuşdur. Mental leksikonda sözlərin axtarışı yalnız sözün bu daxili xarakteristikalarından deyil, həm də sözün işlənmə tezliyi və kontekstin təsiri kimi zahiri xarakteristikalardan asılıdır. Psixolinqvistlərin cavab tapmağa cəhd etdikləri əsas məsələlər mental leksikonda **lüğət məqaləsinə müraciətin** necə reallaşması və **sözün tanınmasının** necə baş verməsidir.

müəyyən edir: E.Gibson modeli (paralel analiz), L.Frazerin Yanılma və B.Pritçettin Baş söz modeli (ardıcıl analiz) və P.Qorellin Struktur determinizm modeli (gecikmə ilə analiz).

Sadalanmış bu problemlər ətrafında saysız-hesabsız tədqiqatlar aparılmış, çoxlu sayda və bir çox hallarda bir-birinə tam zidd olan nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Hər bir nəzəriyyə də, şübhəsiz, konkret arqumentlərə əsaslanmışdır. Nitqin yaradılması və qavranması, dilin başa düşülməsi və mənimsənməsi ilə bağlı bu nəzəriyyələrin hansının ən doğru olduğunu demək çətinidir. Bununla belə, onlar arasında inandırıcı nəzəriyyələrin olmadığını demək doğru olmazdı.

M.Əsgərovun “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”nə də biz burada heç də hamısını xatırlatmadığımız həmin nəzəriyyələr, konsepsiyalar, tədqiqat istiqamətləri müstəvisində yanaşmışıq. Müəllif ona məlum olan psixolinqvistik nəzəriyyə və konsepsiyaları tənqidi şərh etmiş, onların müsbət və mənfi tərəflərini müəyənləşdirməyə çalışmış və öz konsepsiyasını təqdim etmişdir.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin əvvəlki konsepsiyalardan əsas fərqi onun psixoloji əsasındaadır. Məsələn, biheviolistlər “stimul-reaksiya” sxeminə, neobiheviolistlər “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxeminə, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin müəllifi “psixoloji fəaliyyət” sxeminə əsaslanırdılarsa, M.Əsgərov özündə bu nəzəriyyələrin sintezini ehtiva edən “stimul-kod-fəaliyyət” sxeminə əsaslanır.

Biheviolistlər nitqi stimula qarşı göstərilən reaksiya, neobiheviolistlər nitqi stimula qarşı göstərilən, lakin daha uyğun şəraitdə reallaşan reaksiya hesab edirlər. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin müəllifi nitqi sözdə tamamlanan fikir hesab edərək, sözü həm nitqin, həm də təfəkkürün vahidi adlandırır.

M.Əsgərovun fikrinə görə, nitqi stimula qarşı verilən reaksiya səviyyəsinə qədər bəsitləşdirmək doğru olmadığı kimi, onu dərk etmə və təfəkkür proseslərinə bərabərləşdirmək, nitqin yaranmasını təfəkkür prosesinin özü ilə eyni səviyyədə tutmaq da doğru olmazdı, çünki nitqyaratma prosesi bəsit bir reaksiya olmadığı kimi, ən ali şüur fəaliyyəti olan təfəkkür prosesi də deyildir. Onun

Mayıl B. Əsgərov

qənaətcə, nitqyaratma prosesi təfəkkür prosesi ilə nə qədər yaxından bağlı olsa da, ən çoxu onun yaratdığı son məhsul ola bilər, lakin heç bir halda təfəkkür prosesinin özü ola bilməz.

Göründüyü kimi, “stimul-kod-fəaliyyət” sxemində müəllif biheviörizm, neobiheviörizm və nitq fəaliyyəti nəzəriyyələrini yaradıcı şəkildə sintez etmişdir (s.92).

Biheviörizm və neobiheviörizm nəzəriyyələrinin minimal vahidləri müəyyən edilərkən “dərək edilən minimal vahid” və “dərketmənin reallaşmasını təmin edən minimal vahid” arasında heç bir fərq qoyulmamışdır. Hər iki anlayışı eyni bir terminlə bəzi tədqiqatçılar “təfəkkür elementi”, bəziləri “diferensial element”, bəziləri isə “kinakem” adlandıır (s.49). Nitq fəaliyyəti nəzəriyyə-sində isə istinad edilən minimal vahid “fəaliyyət” kimi təqdim olunur. Bu nəzəriyyənin yaradıcısı A.A.Leontyev L.S.Vıqotskinin belə bir fikrinə istinad edir: “təfəkkür və nitqin öyrənilməsinin dönüş nöqtəsi odur ki, tamı tərki b hissələrinə deyil, onun bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən vahidlərə ayıraraq öyrənmək lazımdır... Psixologiya tamı daxili elementlərinə parçalayaraq öyrənmə metodundan əl çəkməli və onu vahidləri əsasında öyrənməlidir”¹. Həmin fikri nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin əsas istinad nöqtəsi kimi qəbul edən A.A.Leontyev “fəaliyyət”i bu nəzəriyyənin minimal vahidi elan edərək hər bir kiçik fəaliyyətin daha böyük fəaliyyəti əmələ gətirən minimal vahid olduğunu sübut etməyə çalışır. Digər psixoloji fəaliyyətlərdə olduğu kimi, nitqyaratma fəaliyyətində də hər bir kiçik addım, hər bir kiçik mərhələ daha böyük mərhələnin daxili elementi, minimal vahidi hesab olunur. A.A.Leontyev bunu bir-birinin içində olan matryoşkalara bənzədir.

Bu monoqrafiyada M.B.Əsgərov irəli sürdüyü konsepsiyanın minimal vahidlərini belə müəyyən edir: dərək olunan minimal vahid “gerçəklik elementi”, dərketmənin reallaşmasını təmin edən minimal vahid isə “intellekt obrazı”dır. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, gerçəkliyi insanın bir anda və tam şəkildə dərək etməsi

¹ Л.С.Выготский. Психология. М., 2000, с.268

mümkün deyildir. Gerçəklik özünün vahidləri əsasında dərk olunur və müəllifin fikrinə görə, hətta gerçəkliyin vahidləri də tam şəkildə, bütünlüklə dərk olunmur. Hər bir gerçəklik vahidi ən vacib və ya ən qabarıq əlamət və xüsusiyyətləri əsasında dərk olunur. Bu əlamət və xüsusiyyətləri müəllif “gerçəklik elementi” adlandırır (s.48). Onun qənaətinə görə, dərk etmə və təfəkkür prosesləri ən kiçik düşüncə vahidləri olan “intellekt obrazları” vasitəsilə reallaşır (s.50).

Dərk etmə prosesinin reallaşma mexanizminin şərhini asanlaşdırmaq məqsədi ilə bir bütöv şəkildə baş verən bu prosesi müəllif 4 şərti fazaya bölərək izah edir: *birinci faza* gerçəklik vahidi ilə təmas və onun ən üzdə olan xüsusiyyətlərinin operativ yaddaşa qəbulu, *ikinci faza* həmin xüsusiyyətlərin yadda saxlanmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazının yaranması və əsas yaddaşa qeyd olunması, *üçüncü faza* gerçəklik vahidi ilə bağlı əsas yaddaşa olan informasiyanın operativ yaddaşa gətirilməsi, yəni xatırlanması, *dördüncü faza* isə gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyadan əməli şəkildə istifadə edilməsi fazasıdır (s.57-71).

Tədqiqatda qarşıya iki əsas vəzifə qoyulur: dil vahidlərinin və ümumilikdə dilin linqvo-psixoloji analizinə imkan verən nəzəri konsepsiyanın şərh və bu konsepsiya əsasında dil vahidlərinin linqvistik və psixoloji analizi. Birinci vəzifəyə uyğun olaraq müəllif öz nəzəri konsepsiyanın psixoloji və linqvistik əsaslarını, minimal vahidlərini müəyyənləşdirmiş, onun reallaşma mexanizmini şərh etmişdir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə desək, qarşısına qoyduğu birinci vəzifəni yerinə yetirmişdir.

İkinci vəzifəyə uyğun olaraq, təqdim edilən konsepsiya elə bir potensiala malik olmalıdır ki, onun tətbiqi ilə təkcə nitqin deyil, ixtiyari dil struktur vahidinin yaranma və mənimsənmə mexanizmini izah etmək mümkün olsun. Nitqin yaranma və mənimsənməsi mexanizmini mövcud bihevizizm, neobihevizizm və nitq fəaliyyəti nəzəriyyələri əsasında da şərh etmək mümkündür. Nitqi əmələ gətirən söz, forma, norma səviyyəli dil struktur vahidlərinin yaranması və mənimsənməsi mexanizmi isə, müəllifin fikrincə, bu nəzəriyyələrdə, həmçinin ən müasir psixolinqvistik istiqamət

Mayıl B. Əsgərov

hesab edilən koqnitiv psixolingvistikada da şərh edilməmişdir. Psixolingvistlər nitq söyləməndən kiçik dil vahidlərinin tədqiqi məsələsindən həmişə yan keçmişlər. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə nitqdən və nitq söyləməndən kiçik dil vahidlərini tədqiq etməyin mümkün olmadığını bildirmiş və hətta buna ehtiyac da olmadığını sübut etməyə çalışmışlar: “Nitqi reallaşdıran bütün proses və mexanizmlərin tam modelini vermək elmin müasir səviyyəsində hələ mümkün deyildir. Biz psixolingvistik mövqedə dayanmaqdayıq və bizi nitq prosesinin fizioloji detalları deyil, ... onların prinsiplial quruluşu... maraqlandırır”¹.

Müəllif qətiyyətlə bildirir ki, onun təqdim etdiyi konsepsiya əsasında yalnız nitqin deyil, istənilən səviyyəli dil vahidinin yaranma və mənimsənmə mexanizmini şərh etmək mümkündür.

Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, birinci intellekt obrazının yaranması üçün gerçəklik elementinin insanın hiss orqanlarına təsiri kifayətdir, lakin ikinci intellekt obrazının yaranması üçün dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı nitq ehtiyacının yaranması vacibdir. Bu ehtiyacdən forma yaranır və onun dərk olunması ilə də ikinci intellekt obrazı yaranmış olur. Yeni söz yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi yoxdursa və ya ümumiyyətlə dərk olunmamışdırsa, onunla bağlı söz yarana bilməz və eləcə də yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz (s.96).

Tədqiqatçının fikrincə, insan həm gerçəklik vahidinin özünü, həm də onun verbal ifadəsini mənimsədikdən sonra onun beyində həmin gerçəklik vahidi ilə bağlı iki gerçəklik elementi və iki intellekt obrazından ibarət dörd elementli intellekt kodu əmələ gəlir: “Bunlardan birincisi gerçəklik vahidinin özünə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı, ikincisi isə, gerçəklik vahidi ilə bağlı məlumat vermək məqsədi ilə yaradılmış dil struktur vahidi, yəni söz şəklində mövcud olan ikinci sıra gerçəklik elementinin dərk

¹ А.А.Леонтьев. Психоллингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М., 1969, с.38.

olunması nəticəsində yaranan ikinci intellekt obrazıdır” (s.103).

Qeyd edilən dördelementli intellekt kodunun varlığı belə bir yanlış təəssürat yaradır ki, biz düşünərkən həmişə mütləq şəkildə nitqdən və ya sözdən istifadə edirik. Əslində dörd elementdən ibarət intellekt kodu ilə baş verən düşünmə prosesində əsas fikir axını birinci sıra intellekt obrazları ilə reallaşır, lakin onlarla birlikdə ikinci sıra intellekt obrazları və sözlər də aktiv yaddaşa gəlir. Ona görə də elə təəssürat yaranır ki, biz sözlə, nitq vasitəsilə düşünürük (s.56).

Əsərdə həm leksik vahidlərin, həm də leksik-qrammatik və qrammatik formaların yaranma və mənimsənmə mexanizmi şərh olunmuşdur (s.109-122).

Tədqiqatın yeniliklərindən biri də odur ki, burada nitqin yaranma və mənimsənmə mexanizmi indiyə qədər mövcud olan nəzəriyyələrdən tamamilə fərqli şəkildə şərh edilir. Tədqiqatçı nitqin hansı dərkətmə prosesinin hansı fazasında və necə yarandığı, eləcə də hansı dərkətmə üsulunun hansı fazasında və necə mənimsəndiyini özünəməxsus şəkildə şərh edir.

Müəllif nitqin kommunikativ, intellektual və kombinal (terminlər müəllifindir) növlərini fərqləndirir (s.149-150), onların yaranma və mənimsənmə mexanizmini dərkətmə prosesinin fazaları, pillələri əsasında şərh edir. Onun fikrincə, kommunikativ nitq istənilən dərkətmə prosesinin dördüncü fazasında total modullaşma yolu ilə, intellektual nitq isə sinktual (termin müəllifindir) dərkətmə nəticəsində yaranır (s.160).

Müəllif belə hesab edir ki, yaranma növündən və məqsədindən asılı olmayaraq qəbul edilən istənilən nitq kommunikativ nitq mahiyyəti daşıyır, dərkətmə prosesinin birinci fazasında total modullaşma yolu ilə mənimsənir və həmişə gerçəklik elementi haqqında məlumatın əldə edilməsinə xidmət edir (s.175).

Tədqiqatçı öz konsepsiyası əsasında dilin aktiv sistem mahiyyətini və ona bu mahiyyəti qazandıran əsas elementləri ətraflı şəkildə təhlil edir. Müəllif dilin sistem mahiyyətini klassik mənada deyil, öz konsepsiyasına uyğun şəkildə izah edir: “Lügətlərdəki sözlərin, qrammatika kitablarındakı qaydaların, formaların, qəlib-

Mayıl B. Əsgərov

lərin, paradigmalardan hamısı beyin aktivliyi nəticəsində yaranmış dil struktur vahidləridir. Qəzetlərdə, jurnallarda kitablarda ... yazılan məqalələr, şeirlər, hekayələr, formasından, üslubundan və məzmunundan asılı olmadan hər cür yazılar, radioda, televiziya ... yayımlanan verilişlər insanın beyin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış yazılı və ya şifahi nitq nümunələridir. Bütün bunlar insan tərəfindən qəbul olunub mənimsənilmədikcə, yəni yenidən aktiv beyin fəaliyyətləri ilə birləşmədikcə ağ kağız üzərindəki mənasız qara əyri xətlərdən və efir boşluqlarında axan maqnit dalğaları selindən başqa bir şey deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən forma və ya nitq beyin aktivliyi nəticəsində yaranır və əsl mahiyyətini beyin fəaliyyətləri ilə yenidən birləşdikdə qazanır. Bu səbəbdən qətiyyətlə deyə bilərik ki, nitq yaratma prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxan *nitq*, onun mənbəyi funksiyasını daşıyan *dil struktur vahidləri*, *eləcə də* onların bir fərd tərəfindən yaradılıb digər fərd tərəfindən mənimsənilməsini təmin edən *beyin fəaliyyəti* və təfəkkür prosesləri *də ümumi və aktiv dil sisteminin ayrılmaz tərkib hissələridir*. Qısa şəkildə belə deyə bilərik ki, *dilin struktur vahidləri və beyin fəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir*” (s.164-165).

Tədqiqatın analizinə yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, M.B.Əsgərov qarşısına qoyduğu vəzifələri uğurla yerinə yetirmiş, məqsədinə nail olmuşdur. Onun müstəqil psixoloji və lingvistik əsaslara, minimal vahidlərə və reallaşma mexanizminə malik olan *lingvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi* əsasında təkcə nitqin deyil, ixtiyari dil struktur vahidinin yaranma və mənimsənmə mexanizmini izah etmək mümkündür.

Həbib Zərbəliyev
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasının professoru,
filologiya elmlər doktoru

Mayıl B. Əsgərov

LİŦVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.14

LİNQVİSTİKA VƏ PSİXOLOGİYANIN QOVŞAĞINDA YARANAN YENİ ELMİ İSTİQAMƏT

Geniş mənada insan şəxsiyyəti biogenetik, sosiogenetik və psixogenetik elementlərin inteqral vəhdətidir. Məlumdur ki, insana münasibətdə müxtəlif anlayış və terminlər işlədilir: insan, fərd, fərdiyyət, şəxsiyyət. Görünür, şəxsiyyət insan varlığının müəyyən moduludur, yəni onun bir sıra keyfiyyət və vəziyyətinin təzahür formasıdır. İnsan ən ümumi anlayışdır. O, bioloji növün (homo sapiens) klassifikasiyası olmaqla, daha çox biososial kateqoriyadır. Bioloji baxımdan “növlər” – adam, psixoloji baxımdan isə “fərdiyyət” mənasında işlənir. Fərd bioloji varlığın insan növüdür. Şəxsiyyət isə insanı digər bioloji canlılardan fərqləndirən sosial varlıqdır. Fəaliyyətin sosializasiyası prosesində insan şəxsiyyətə çevrilir, yəni şəxsiyyətin keyfiyyətləri sosial mühitdən, sosial-iqtisadi vəziyyətdən, mədəni səviyyədən və s. çoxsaylı sosial amillərdən asılıdır.

J.Piaje öz çıxışlarından birində bildirirdi ki, cəmiyyətdə hər dəqiqə minlərlə vəhşi doğulur və sivilizasiya onlardan sosial varlıq formalaşdırır. Məhz bu deyilənlərdən də məlum olur ki, insan həm bioloji, həm də sosial, yəni biososial varlıqdır. Fərdiyyət isə insanın özünəməxsus, bənzərsiz, təkrarsız, fizioloji, somatik, psixoloji, sosial keyfiyyət və xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən canlı varlıqdır.

Göründüyü kimi, insan son dərəcə mürəkkəb, bir çox hallarda ziddiyyətli, hətta özü-özü ilə daim mübarizə vəziyyətində olan varlıqdır. Ona görə də insanı öyrənən elmlərin sayı 300-ə çatsa da, insan haqqında tam, bitkin bir fikir söyləmək mümkün olmamışdır. Minilliklər boyu alim və mütəfəkkirlər insan haqqında yüzlərlə fikir və mülahizə söyləmiş, nəzəriyyələr yaratmışdır, lakin hələ də tam mənası ilə hamının qəbul etdiyi mövqe ortaya qoyulmamışdır. Bəziləri şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin, bəziləri mühitin, bəziləri də tərbiyənin rolunu həlledici saymışdır. Bundan başqa, belə bir mövqe də vardır ki, şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır.

Mayıl B. Əsgərov

M.Əsgərovun “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlı monoqrafiyası da fəaliyyət və ünsiyyət prosesi əsasında insanın nitqini, dilini və dili əmələ gətirən vahidləri öyrənməyə yönələn növbəti bir cəhddir. Bu monoqrafiya, əsasən, dil nəzəriyyəsinə, onun psixoloji problemlərinə, daha dəqiq desək psixolinqvistika sahəsinə aiddir. Monoqrafiyanın əvvəlində bir sıra psixolinqvistik nəzəriyyələr tənqidi şəkildə analiz edilmiş, daha sonra yeni bir psixolinqvistik istiqamətin nəzəri bazasını yaratmağa cəhd göstərilmişdir. Əvvəlcədən onu qeyd edək ki, bu cəhd kifayət qədər uğurlu hesab edilə bilər.

Məlum olduğu kimi, psixolinqvistikanın Amerika və Avropadakı ən yaygın istiqamətləri “Bihevizizm” və “Neobihevizizm”dir. “Bihevizizm”in psixoloji əsasını D.Uotson tərəfindən irəli sürülən “stimul-reaksiya” sxemi, “Neobihevizizm”in psixoloji əsasını isə Ç.Morrisin irəli sürdüyü “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxemi təşkil edir.

Rusiya və keçmiş MDB məkanında isə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” daha geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyənin istinad etdiyi psixoloji əsaslar L.S.Vıqotski və A.R.Luriyanın irəli sürdüyü “fəaliyyət nəzəriyyəsi”dir. Son dövrlərdə koqnitiv psixologiya bazasında “Koqnitiv psixolinqvistika” istiqaməti də yaranıb inkişaf etməkdədir.

Məşhur alimlər C.Freydman və R.Freyqer yazırlar: “Hər bir məşhur nəzəriyyəçi insan təbiətinin müəyyən bir cəhətini aydınlaşdırmışdır. Hesab edirik ki, hər bir nəzəriyyəçi özlüyündə haqlıdır. Onların əksəriyyətinin səhvi ondan ibarətdir ki, yalnız özlərinin baxış və yanaşmalarının ümumi, hərtərəfli, doğru olduğunu zənn edirlər. Fikrimizcə, nəzəriyyəçilər bütövün və ya tamın bir hissəsi haqqında dərin təsəvvürə malikdirlər. Onlar inanmaq istəməzlər ki, dedikləri tamın sadəcə bir hissəsidir. Düşünürlər ki, dedikləri ya tamdır, ya da tamın əsas hissəsidir”.

Eyni fikirləri həm “Bihevizizm”, həm “Neobihevizizm”, həm “Psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsi”, həm “Koqnitiv psixologiya” tərəfdarlarına, həm də bu tədqiqat əsərində yeni bir istiqamətin nəzəri bazasını yaradan müəllifə aid etmək olar.

Mayıl B. Əsgərov

Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın yaranışı, təkamülü, inkişafı ilə bağlı fikirlər olduqca müxtəlifdir. Psixoloqlar da ona fərqli mövqelərdən yanaşır, insanın formalaşmasının ontogenetik və filogenetik əsaslarını qəbul edirlər. Məsələn, məşhur Amerika psixoloqu S.Xoll biogenetik qanunlara istinadən qeyd edir ki, uşağın psixi inkişafı hər mərhələdə insanlığın keçdiyi inkişaf yolunu təkrar edir və bu fikri sübutlarla əsaslandırır. S.Xolla görə, inkişafın mərhələləri genetik mahiyyət daşıdığına görə onu dəyişdirmək, hansısa mərhələdən yan keçmək mümkün deyil. Buradan görüldüyü kimi, hər bir fərd özündə insanlığa aid olan yüzlərlə keyfiyyəti birləşdirir. Yəni hər bir kəsdə olan keyfiyyətlərin əsası Adəm və Həvvə vaxtından və onlar tərəfindən qoyulub. Tamah da, kin-küdurət də, sevgi də, nifrət də, bir sözlə, insanda olan nə varsa, hamısı Adəm və Həvvədən, Həbil və Qabildən genetik olaraq sonrakı nəsillərə ötürülüb, bu günümüzdə qədər gəlib çatıb. Bütün bu deyilənlər danılmaz bir həqiqətdir, amma həqiqətin tamamı deyil. Bəlkə də onun əsas və ya böyük bir hissəsidir, amma istənilən halda hamısı yox, sadəcə bir qismidir.

Mayıl Əsgərovun “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlı monoqrafiyasında irəli sürülən nəzəri mülahizələr bu fikirlərlə ziddiyyət təşkil etmir, amma psixoloji əsaslar və minimal vahidlər baxımından onlardan kifayət qədər fərqlənir.

Məlum olduğu kimi, bihevizizm nəzəriyyəsinə görə istənilən psixoloji aktivlik, əməli fəaliyyət stimula qarşı göstərilən reaksiyadır. Nitqin yaranması da eynilə bu mexanizm əsasında izah olunur. Belə ki, bihevizizm nəzəriyyəsi baxımından nitq də stimula qarşı göstərilən reaksiyadır, bəzənsə, həmin stimula qarşı göstərilməsi lazım gələn əməli fəaliyyətin əvəzləyicisidir. Amma elə məqamlar var ki, stimulun olmasına baxmayaraq, həmin anda reaksiya müşahidə edilmir. Belə məqamları bihevizizm nəzəriyyəsi əsasında izah etmək mümkün deyil. Buna görə də həmin nəzəriyyənin stimulye-reaksiya sxemi stimulye-dispozisiya-reaksiya şəklində dəyişdirilmiş və ona neobihevizizm nəzəriyyəsi adı verilmişdir. Görüldüyü kimi, istər bihevizizm, istərsə də neobihevizizm nəzəriyyəsi baxımından nitq stimula qarşı göstərilən

Mayıl B. Əsgərov

reaksiya kimi və eyni zamanda əməli fəaliyyətin əvəzləyicisi kimi izah olunur.

“Psixoloji fəaliyyət” nəzəriyyəsi tərəfdarları əməli və psixoloji fəaliyyəti, o cümlədən, nitqyaratma prosesini “stimula qarşı reaksiyalar” şəklində bəsitləşdirən bihevizm və neobihevizmin bu mövqeyini qəbul etməirlər. Onların fikrincə, istənilən fəaliyyət və o cümlədən, nitqyaratma prosesi əvvəlcədən sonuna qədər beyin aparatı vasitəsilə icra olunan psixoloji prosesdir. L.S.Vıqotskiyə görə fikir sözə çevrilmir, o, sözdə tamamlanır.

M.Əsgərov nitqyaratma prosesini “stimula qarşı reaksiyalar” şəklində bəsitləşdirən bihevizm və neobihevizm nəzəriyyələrini qəbul etmədiyi kimi, psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin də qəbul edilməzliyini əsaslandırır.

Onun fikrincə “söz – nitq vasitəsilə düşünmənin vahididir” və ya “dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz” kimi fikirlər tamamilə yanlışdır. Müəllif bu fikirlərin yanlışlığını isbat etməyə çalışaraq yazır: “Bu vəziyyətdə qəribə bir seçim qarşısında qalırıq. Ya qəbul etməliyik ki, söz qarşılığı olmayan, yəni adı olmayan əşyanı, varlığı, vəziyyəti, hərəkəti anlamırıq, dərk etmirik, yəni baş beynimizdə söz qarşılığı olmayan heç bir anlayış yoxdur, ya da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdə mövcud olan, amma söz qarşılığı olmayan heç bir anlayışla bağlı düşünməyə, fikirləşməyə qadir deyilik” (s.159). Müəllifin söylədiyi bu dəlillər kifayət qədər əsaslı və inandırıcıdır.

Monoqrafiyada istər dərk etmə prosesinin özü, istər sözün, formanın, nitqin yaranması, qəbulu və mənimsənilməsi, istərsə də, ümumilikdə dilin psixo-linqvistik mahiyyəti ilə bağlı yeni fikirlər kifayət qədərdir.

Müəllifin qənaətinə görə insan gerçək aləmi bütöv və ya tam şəkildə dərk etməyə qadir deyil. Gerçəklik – öz vahidləri əsasında və onlarla təmas anında tədricən mənimsənilir. Hətta gerçəkliyin vahidləri belə, insan tərəfindən tam şəkildə dərk oluna bilmir. Gerçəklik vahidinə aid olan hər bir xüsusiyyət tədqiqat işində “gerçəklik elementi” adlandırılır. O da qeyd olunur ki,

Mayıl B. Əsgərov

gerçəkliyin, eləcə də, onun vahidlərinin dərk edilməsi “gerçəklik elementlərinin mənimsənilməsi” yolu ilə baş verir. Yəni müəllifin qənaətinə görə, insan tərəfindən “dərk olunan minimal vahid” məhz “gerçəklik elementidir” (s.169).

Dərketmə və təfəkkürün “reallaşmasını təmin edən minimal vahid”lə bağlı psixologiya və fəlsəfə elmləri çərçivəsində “diferensial element”, “kinakem”, “işə çevrilmiş söz”, “real və virtual işarə” və s. kimi çoxsaylı mülahizə və təkliflər mövcuddur. Müəllif onların qəbuledilməzliyini əsaslandırmağa çalışmış və tədqiqat əsərində yeni bir anlayışdan – “intellekt obrazı” anlayışından istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir (s.49-50).

Monoqrafiyada dərketmə prosesinin izahını asanlaşdırmaq məqsədi ilə vahid dərketmə aktı 4 şərti faza və 2 yarımağa şəkildə təqdim edilir. Qeyd olunur ki, birinci yarımağda hiss orqanları vasitəsilə gerçəklik vahidi ilə təmas baş verir (birinci faza) və beyin aparatı vasitəsilə gerçəklik vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazı yaranaraq əsas yaddaşa qeyd edilir (ikinci faza). İkinci yarımağda isə əsas yaddaşda olan intellekt obrazı aktivləşərək operativ yaddaşa gətirilir (üçüncü faza) və ondan praktik şəkildə istifadə (dördüncü faza) olunur (s.56-72).

Monoqrafiyada qeyd edilir ki, dərketmə gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının yaranması və onun əsas yaddaşa qeyd olunmasıdır. Əslində, gerçəklik elementinin mənimsənilməsi prosesi, dərketmə aktının ikinci fazasında başa çatır. Sonrakı iki faza isə təfəkkür, yəni düşünmə prosesidir. İddiaçının bu şərhli kifayət qədər sadə və qüsursuz hesab edilə bilər.

Düşünmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasından danışarkən müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, bu proses iki və ya dörd elementli kodlarla baş verir.

Adı olmayan gerçəklik vahidləri ilə bağlı düşünmə və ya təfəkkür prosesi iki elementli kodlarla reallaşır: 1) gerçəklik elementi, 2) onun yadda saxlanılmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazı (s.53-54).

Adı olan gerçəklik vahidləri ilə bağlı düşünmə prosesi isə

Mayıl B. Əsgərov

dörd elementli kodlar vasitəsilə reallaşır: 1) gerçəklik elementi, 2) onun yadda saxlanılmasını təmin edən birinci sıra intellekt obrazı, 3) gerçəklik elementinin adı, 4) onun yadda saxlanılmasını təmin edən ikinci sıra intellekt obrazı (s.55-56).

Monoqrafiyada linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin söz və forma, nitq və sözləm, eləcə də dil sistemi bazasında tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilir. Aparılan bütün analizlər müəllif tərəfindən irəli sürülən yeni nəzəriyyəyə əsaslanır.

Müəllifin fikrincə, sözün və ya formanın yaranması üçün iki əsas şərt var. Birincisi, adın veriləcəyi gerçəklik vahidi dərk edilmiş olmalıdır, ikincisi, onunla bağlı məlumat vermək ehtiyacı yaranmalıdır. Bu şərtlərdən hansısa biri ödənilməzsə, söz yarana bilməz. Söz insan tərəfindən gerçəklik vahidinə verilən şərti addır. Düşünərək dərk etmə yolu ilə verilən bu ad, əslində, ikinci sıra gerçəklik elementidir. Gerçəklik vahidinin adı ikinci sıra intellekt obrazı vasitəsilə əsas yaddaşa qeyd olunur. Yaddaşa həmin gerçəklik vahidinin birinci sıra intellekt obrazı ilə birləşərək dörd elementli intellekt kodu əmələ gətirir (s.173).

Məlum olduğu kimi nitqin yaranması və mənimsənilməsi prosesinin izah edilməsi psixolinqvistika elminin həllinə cəhd etdiyi ən əsas məsələ idi. Hətta belə də demək olar ki, psixolinqvistika bir elm sahəsi kimi məhz bu problemin araşdırılması məqsədi ilə yaradılmışdı.

Nitqin yaranması və mənimsənilməsi prosesi müəllif tərəfindən bu monoqrafiyada irəli sürülən yeni konsepsiya əsasında şərh edilir. Qeyd olunur ki, ünsiyyətə xidmət edən nitqin yaranması dərk etmə və təfəkkür proseslərinin dördüncü fazasında, mənimsənilməsi isə birinci fazasında müşahidə olunan modullaşma yolu ilə baş verir (s.95-96).

Dil sisteminin analizini aparan müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, beyin aktivliyindən kənarında mövcud olan dil vahidləri kağız üstündəki əyri xətlərdən və ya fəza boşluğundakı dalğalardan başqa bir şey deyil... Dil özünün sistem mahiyyətini məhz insanın beyin aktivliyi ilə birləşdikdə qazanır (s.164).

Dərk etmə və təfəkkür proseslərinin reallaşması, nitqin yaran-

Mayıl B. Əsgərov

ması, qəbulu və mənimsənilməsi mexanizmi ilə bağlı istər psixologiyada, istərsə də psixolinqvistikada bir sıra fikir və mülahizələr, nəzəriyyələr mövcuddur. Bununla belə, bu monoqrafiyada irəli sürülən nəzəriyyə kifayət qədər məntiqli, inandırıcı və orijinaldır. Bu nəzəriyyəni linqvistika və psixologiyanın qovsağında yaranan yeni istiqamətin başlanğıcı hesab etmək olar. Yeni yaranan bu istiqamət psixologiyadan daha çox dilçilik elminə yaxındır. Əvvəlki psixolinqvistik tədqiqatlardan fərqli olaraq bu monoqrafiyada tamamilə yeni bir mövqedən yanaşmaqla təkcə nitqin deyil, eyni zamanda sözlün, formanın və digər dil vahidlərinin, eləcə də müstəqil bir sistem kimi dilin linqvo-psixoloji analizi düzgün və məntiqli şəkildə aparılmışdır.

Bu monoqrafiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən nəzəriyyə gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq yeni tədqiqatlar üçün elmi-nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda ümumi dilçilik, dil nəzəriyyəsi, psixolinqvistika və hətta psixologiya fənlərinin tədrisi zamanı bu tədqiqat əsərindən dərs vəsaiti kimi istifadə edilə bilər.

Ramiz Əliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının müdiri,
psixologiya elmlər doktoru, professor

DİLÇİLİK ELMİNDƏ YENİ NƏZƏRİYYƏ

Sözlün, nitqin, dilin necə yaranması, ünsiyyət zamanı dil vasitəsilə fikrin necə ötürülməsi, dilin sosial və psixoloji cəhətdən hansı rola, keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olması, dilin dərkətmə prosesində və eləcə də dərkətmə prosesinin dilin yaranmasında hansı rolu oynaması məsələləri daima filosofların, dilçilərin, psixoloqların, sosioloqların və digər ixtisas sahələri üzrə mütəxəssislərin marağına səbəb olmuşdur.

Mayıl B. Əsgərov

LİNQVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.21

Təsadüfi deyil ki, Heraklit, Demokrit, Aristotel, Platon kimi antik filosoflar da sözün yaranması məsələsini öyrənməyə cəhd etmişlər, əşyanın adı və onun mahiyyəti arasında uyğunluğun olub-olmaması məsələsini araşdırmışlar. Bu kimi cəhdlər daima olub və indi də davam edir. Dilçilik elmi ilə digər elmlərin kəsişmə nöqtəsində fəlsəfi- məntiqi dilçilik, riyazi dilçilik, psixoloji dilçilik, sosioloji dilçilik və s. kimi yeni sahə və istiqamətlər yaranmışdır.

M.Əsgərov Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi adlı bu monoqrafiyada psixolinqvistik istiqamətin təhlilini verərkən onun yaradıcıları və dünyanın ən tanınmış alimləri ilə, yəni C.Osqud, N.Xomski, L.Vıqotski, A.Leontiyev, Y.Tarasov kimi dünya nəhəngləri ilə elmi polemikaya girir. Hətta nəzəri dilçiliyin banisi olan V.fon Humboldtun bəzi fikirlərinə irad bildirməkdən belə çəkinmir və yazır: “V.Humboldtun *“mahiyət etibarilə dil dərkətmə və ya təfəkkürdən asılı deyil”* fikrinə münasibət bildirmək istərdik. Belə ki, bu fikir nə dilin yaranması, nə də praktik olaraq ondan istifadə baxımından doğru hesab edilə bilməz. Çünki ümumilikdə dilin, eləcə də nitqin yaranması sinktual dərkətmə, onun kommunikativ funksiyası isə vizual-verbal dərkətmə ilə birbaşa bağlıdır. İnsanın yüksək psixoloji fəaliyyətlər qrupuna daxil olan nitqyaratma fəaliyyətini, eləcə də ünsiyyəti dərkətmədən kənarında təsəvvür etmək belə mümkün deyil. V.Humboldtun bu fikrinin tam əksinə olaraq, biz belə hesab edirik ki, insan təfəkküründən kənarında mənasız söz yığıcı və işarələr zəncirindən başqa bir şey olmayan dil vahidi və ya nitqin əsl mahiyyəti məhz dərkətmə və təfəkkür proseslərində üzə çıxır (s. 162).

Göründüyü kimi, M.B.Əsgərov sadəcə irad bildirməklə qalmır, yanlış hesab etdiyi fikri əvəz edəcək düzgün elmi fikri təqdim etməyi də bacarır. Əsl tədqiqatçıdan tələb olunan da, məhz bu bacarıqdır. Hal-hazırda mövcud olan psixolinqvistik istiqamətləri təhlil edən müəllif, haqqında bəhs etdiyi alimlərin və tədqiqat əsərlərinin hər birinin həm uğurlarını, həm də çatışmayan cəhətlərini göstərir. Yeri gəldikcə onlardan əxz etdiyi fikirləri

Mayıl B. Əsgərov

minnətdarlıq hissi ilə qeyd edir ki, bu tədqiqat əsərində irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar həm prinsip, həm meyar, həm də əldə edilən nəticələr baxımından əvvəlkilərdən fərqlənsə də, müəllif etiraf edir ki, bu tədqiqat boyu müəyyən nəzəri mülahizə və analogiyalara əsaslanmış, əvvəlki tədqiqat əsərlərinin bəzi cəhətlərindən yaradıcı şəkildə faydalanmış, sələfi hesab etdiyi alimlərin fikirlərini davam və inkişaf etdirmişdir.

M.B.Əsgərov bu monoqrafiyada psixolinqvistika ilə bağlı yeni, tamamilə orjinal mahiyyət daşıyan bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Məlum olduğu kimi bütün psixolinqvistik nəzəriyyələrin həm psixoloji, həm də linqvistik əsasları olmalıdır. Bu monoqrafiyada təqdim olunan nəzəriyyənin psixoloji əsasını müəllif M.B.Əsgərovun özü tərəfindən müəyyən edilən S+ K+F (stimul + kod + fəaliyyət) sxemi, linqvistik əsasını isə funksional-semantik metod, konkret dil faktları ilə bağlı müqayisə, tutuşdurma və statistik metodlar təşkil edir (s.92-94).

Məlum olduğu kimi, indiyə qədər mövcud olan psixolinqvistik istiqamətlər sadəcə nitqi tədqiq etmək məqsədi ilə yaranıb və bu günə qədər nitqin yalnız psixoloji problemlərini öyrənə bilib. M.B.Əsgərovun bu monoqrafiyasında təqdim olunan nəzəriyyənin tətbiqi isə dilin istənilən səviyyədə olan struktur vahidinin həm linqvistik, həm də psixoloji mahiyyətini şərh etməyə qadirdir.

Tədqiqat əsərində verilən bütün linqvo-psixoloji təhlillər M.B.Əsgərov tərəfindən irəli sürülən "Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi" nə əsaslanır.

Belə bir faktı mütləq şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, psixolinqvistikanın klassik məktəbləri indiyə qədər sadəcə nitqin yaranma və mənimsənilmə məsələlərini öyrənməklə kifayətlənirdi. Nitqdən kiçik dil vahidlərinin, o cümlədən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formaların yaranması və mənimsənilməsi məsələsi onları qətiyyənlə maraqlandırmamışdır. İstənilən səviyyəli dil vahidlərinin, eləcə də formaların yaranma və mənimsənilmə mexanizmi ilk dəfə olaraq bu tədqiqat əsərində elmi şəkildə tədqiqata cəlb olunur (s.96).

Mayıl B. Əsgərov

Formaların düzgün mənimsənilməsi ilə bağlı müəllifin fikri belədir ki, ümumi və aktiv dil sisteminin dərk olunan, yaradılan, ötürülən, qəbul edilən və mənimsənilən bütün tərkib hissələri, eləcə də bu proseslərin reallaşmasını təmin edən beyin fəaliyyətləri eyni dil daşıyıcılarında bənzər və ya identik olmalıdır. Dil ilə bağlı istifadə edilən *ümumi və aktiv sistem* termininin əsl mahiyyəti məhz budur (s.155).

Formaların hərtərəfli təhlilini aparan M.B.Əsgərov belə bir nəticəyə gəlir ki: *“leksik forma* müstəqil gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranan birinci sıra intellekt obrazına, onu dildə əks etdirən müstəqil dil struktur vahidinə və ona ekvivalent olan ikinci sıra intellekt obrazına; ... *leksik-grammatik forma* əmələ gəlmiş forma ilə ortaq olan okkazional gerçəklik elementinə və birinci sıra intellekt obrazına, köməkçi morfem tipində müstəqil dil struktur vahidinə və ona ekvivalent olan ikinci sıra intellekt obrazına; ... *grammatik forma* abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan gerçəklik elementinə və ona ekvivalent olan birinci sıra intellekt obrazına, köməkçi morfem tipində dil struktur vahidinə və ona ekvivalent olan ikinci sıra intellekt obrazına malikdir” (s.172-173).

Bu tədqiqat əsərində nitqin kommunikativ, intellektual və kombinal növləri ayrı ayrılıqda nəzərdən keçirilir. “Bihevizizm”, “Neobihevizizm” və “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” kimi klassik psixolinqvistik istiqamətlər nitqin bu növlərindəki prinsiplial fərqləri görə bilmir və bu səbəbdən də nitqin istənilən növünün eyni model və mexanizm əsasında formalaşdığını güman və bəyan edirdi. Məsələn, bihevizizm və neobihevizizm tərəfdarlarına görə istənilən nitq stimula qarşı göstərilən reaksiyadır. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin yaradıcısı olan A.A.Leontyevi isə nitq prosesinin fizioloji detalları yox, onların prinsiplial quruluşu, onların tərkibində olub nitqin tipoloji aspektlərini təmin edən cəhətlər maraqlandırır (s.150).

Nitqin qeyd edilən növlərinin prinsiplial fərqi ilk dəfə olaraq məhz bu tədqiqat əsərində M.Əsgərov tərəfindən müəyyən edilir. Dərketmə və təfəkkür proseslərinin hansı fazasında nitqin hansı

Mayıl B. Əsgərov

növünün yaranması və nitqin passiv kommunikator tərəfindən dərkətmənin hansı fazasında mənimsənilməsi məsələsinə də ilk dəfə olaraq məhz bu tədqiqat əsərində aydınlıq gətirilir.

M.B.Əsgərov inandırıcı və məntiqi araşdırmalar nəticəsində belə bir qənaətə gəlir ki, ünsiyyətə xidmət edən nitq, yəni: “kommunikativ nitq dərkətmə prosesinin dördüncü fazasında baş verən total modullaşma yolu ilə ... intellektual nitq isə ümumi dərkətmə prosesinin ikinci aktında reallaşan sinktual dərkətmə yolu ilə ... yaranır” (s.174-175). Hər iki nitq növünün yaranmasındakı ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər iki halda birinci sıra intellekt obrazları ikinci sıra intellekt obrazları şəklində modullaşır. Başqa sözlə desək, gerçəklik vahidləri ilə bağlı dərk edilmiş abstrakt təsəvvürlər həmin gerçəklik vahidlərinin adları ilə əvəz olunur.

M.B.Əsgərov müxtəlif elm sahələrində yaranan yeni istiqamətlərin dilçiliklə əlaqəsinin potensial imkanlarından bəhs edərək yazır: “Biz açıq texnoloji və yaradıcı dünyada yaşayırıq, klassik elmlərə əsaslanan dünya modelinə müasir mövqedən yanaşdıqda görürük ki, onu əsl təkamülün sadəcə karikaturasına bənzətmək olar... Eyni mövqedən dilin mahiyyəti haqqında mövcud olan klassik nəzəri müddəalara yanaşdıqda, onların da dilin əsl mahiyyətinin sxematik modelindən və ya karikaturasından başqa bir şey olmadığını görürük (s.155).

M.B.Əsgərov öz nəzəri müddəalarını isbatı mümkün olan elmi mülahizələr bazasında qurur və onun fikrincə: dilin struktur vahidlərinin semiotikliyi, yəni həm formaya, həm də məzmunu malik olması onun dərk olunmuş gerçəklik elementlərinin beynimizdəki intellekt obrazları ilə bağlılığındadır. Əgər bir anlığa bu bağlılıq yox olsaydı, o halda dil mənasız və məzmunuz söz və ya səs yığınınından ibarət olardı. Yəni əgər bizim beynimizdə müstəvi formasında səthi və ayaqları olan masa kimi əşyaya ekvivalent olan birinci intellekt obrazı olmasaydı, oxuduğumuz və ya eşitdiyimiz “masa” sözü bizim üçün heç bir məna ifadə edə bilməzdi (s.150).

M.B.Əsgərov nəzəri mülahizələrini qurarkən yəqinlik və

Mayıl B. Əsgərov

əminliklə belə bir fikirdən çıxış edir ki, istənilən dərkətmə və təfəkkür proseslərinin əsasında birinci sıra intellekt obrazı dayanır, o, yazır: “*Sözün mənasını izah etmək*, əslində, həmin sözün bağlı olduğu və ya əks etdirdiyi gerçəklik elementinin ilkin obrazını yaratmaqdır” (s.151).

Bu gün belə dilin qrammatik paradıqmalar sistemi ənənəvi olaraq “dil sistemi” adlandırılır. M.B.Əsgərov bu “dil sistemi” anlayışını tənqidi şəkildə nəzərdən keçirir və yazır: “Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən forma və ya nitq beyin aktivliyi nəticəsində yaranır və əsl mahiyyətini beyin fəaliyyətləri ilə yenidən birləşdikdə qazanır. Bu səbəbdən qətiyyətlə deyə bilərik ki, nitqyaratma prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxan *nitq*, onun mənbəyi funksiyasını daşıyan *dil struktur vahidləri, eləcə də* onların bir fərd tərəfindən yaradılıb digər fərd tərəfindən mənimsənilməsini təmin edən *beyin fəaliyyəti* və təfəkkür prosesləri də *ümumi və aktiv dil sisteminin* ayrılmaz *tərkib hissələridir*. Qısaca şəkildə belə deyə bilərik ki, *dilin struktur vahidləri və beyin fəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir* (s.164-165).

Dilçilik elə mühafizəkar bir elm sahəsidir ki, burada hər hansı bir yenilik, kəşf, ixtira çox nadir hallarda baş verir. Son yüz ildə Azərbaycan dilçiliyində heç bir tədqiqatçı alim tam təşəkküllü yeni nəzəriyyə yaratmağa müvəffəq ola bilməmişdir. Çox əlamətdar bir haldır ki, bu monoqrafiyada irəli sürülən və hərtərəfli şərh edilən “*Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi*” dilçilik elmində tamamilə yeni bir nəzəriyyədir və yeni bir istiqamətin başlanğıcını qoyur. Bu nəzəriyyənin məhz Azərbaycanda və məhz Azərbaycanlı alim tərəfindən yaradılması isə ikiqat xoşdur.

Bahar Cumay qızı Cəfərova

Fövqəladə Hallar Nazirliyi Akademiyası

Filologiya elmlər doktoru, professor

Mayıl B. Əsgərov

LİŦQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.26

GİRİŞ

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin adı haqqında bir neçə söz

Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər insanlar arasında ünsiyyətin necə qurulması məsələsi hər kəsin marağına səbəb olmuşdur. Az adam tapılar ki, aşağıdakı məsələlər haqqında düşünməmiş olsun:

- biz nəyi başa düşürük və ya dərk edirik;
- dərk edilən və ya yadda qalan şey nədir;
- biz nəyin vasitəsilə başa düşür və ya dərk edirik;
- başa düşmək və ya dərk etmək nə deməkdir;
- ad necə verilir və ya söz necə yaranır;
- eşidilən ad və ya söz necə başa düşülür;
- adı eşidilən əşya haqqında fikir necə yaranır;
- fikir nədir və nitqə necə çevrilir;
- eşidilən nitq (oxunan mətn) necə başa düşülür;
- biz nitq və ya dil vasitəsiləmi düşüncürük;
- nitqdən istifadə etmədən düşüncük olarmı;
- fikir nitqi yaradır, yoxsa nitq fikri formalaşdırır;
- dil və dərkətmə sistemləri arasındakı əlaqə necədir?

Sualların qoyuluşundan da görüncüyü kimi, hər birimizi daima məşğul edən bu kimi məsələlər həm dilçilik, həm də psixologiya elmləri ilə birbaşa bağlıdır. Bununla belə, demək olar ki, bütün elm sahələri üzrə mütəxəssislər öz elmi istiqamətlərinə əsaslanmaqla buna bənzər suallara cavab tapmağa çalışmışlar. Bəzi hallarda isə iki və daha artıq elm sahəsinin tətbiqi ilə belə problemlərin həllinə cəhdlər göstərilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq fəlsəfi-nəzəri dilçilik,

Mayıl B. Əsgərov

LİNQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.27

riyazi dilçilik, psixolinqvistika, sosiolinqvistika və s. kimi yeni istiqamətlər yaranmışdır. Bu heç də “professional modabazlıq deyil. Bu, hər şeydən əvvəl dilçilik elminin təbii, dialektik inkişafının obyektiv nəticəsidir”¹.

Sözün və nitqin necə yaranması, dinləyən şəxs tərəfindən onların necə başa düşülməsi hər zaman insanların marağına səbəb olmuşdur. Heraklit, Demokrit, Aristotel, Platon kimi antik filosoflar da bu məsələləri fəlsəfi və məntiqi şəkildə izah etməyə çalışmışlar. Qədim dövrün dilçi alimləri, eləcə də müasirlərimiz olan bir çox dilçi və psixoloqlar sözün və nitqin necə yaranması və başa düşülməsi problemlərini izah etməyə çalışmışlar.

Nitqin həm yaranması, həm də başa düşülməsi problemlərini tam elmi şəkildə şərh etməyə çalışan ilk müstəqil elm sahəsi psixolinqvistika hesab olunur. Onun ilkin məqsədi nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini öyrənmək olmuşdur. Daha sonra həm ayrı-ayrı sözlərin, cümlələrin, həm də ümumilikdə nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini öyrənməyə cəhdlər göstərilmişdir. Bu məqsədlə Biheviyozizm, Neobiheviyozizm, Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi, Konneksionist psixolinqvistika, Koqnitiv psixolinqvistika kimi konsepsiya və nəzəriyyələr işlənib hazırlanmışdır. İndi də bu istiqamətdə araşdırmalar davam edir, yeni nəzəriyyə və konsepsiyalar işlənib hazırlanır. Bəzən yeni yaranan nəzəriyyələr daha əvvəl yaranmış nəzəriyyələrə əsaslanır: belə ki, neobiheviyozizm bir çox məqamlarda biheviyozizmə əsaslanmışdır. Bəzənsə yeni yaranan nəzəriyyələr özündən əvvəlki nəzəriyyələri tamamilə inkar edir: məsələn, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi həm biheviyozizm, həm də neobihe-

¹ Mahmudov M.Ə. Ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxış. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. N 2-4, Bakı, “Elm”, 2006, 101-113.

viorizm nəzəriyyələrini tamamilə inkar edir.

Nitqin yaranması və mənimsənilməsi ilə bağlı bu günlərdə yaranan yeni konsepsiya və nəzəriyyələr haqqında müxtəlif fikirlər deyilir. Həmin konsepsiya və nəzəriyyələrin müəllifləri bu fikirdədirlər ki, irəli sürdükləri mülahizələr əsasında nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini tam şəkildə şərh etmək mümkündür. Belə konsepsiyalardan ikisini analiz edən A.Melinger və başqaları isə tamamilə fərqli fikirdədirlər: “Biz nitqyaratma prosesinin müxtəlif səviyyələrində eyni dərəcədə özünü doğrulda biləcək faktları araşdıraraq bütün səviyyələr üçün ümumi olan elə cəhətlər, xüsusiyyətlər tapmağa çalışdıq ki, onlar nitqyaratma (dilyaratma) prosesinin dəqiq modelini təsdiq etməyə imkan versin.... sonunda belə bir nəticəyə gəldik ki, qanunauyğunluğun varlığı (paralelliyin sübutu) özünü bəzi səviyyələrdə daha güclü, bəzi səviyyələrdə isə daha zəif büruzə verir, elə bu səbəbdən də bu fikirdəyik ki, nitqyaratma sisteminin bütün komponentlərinə eyni dərəcədə şamil edilə biləcək vahid prinsipin varlığı ilə bağlı qəti hökm vermək hələ tezdir”¹.

Nitqin yaranması və mənimsənilməsində əməli təcrübənin rolu ilə bağlı başqa bir nəzəriyyəni (Nitqin mənimsənilməsinin motor nəzəriyyəsini) analiz edən G.Hickok isə belə qərara gəlmişdir ki, nitqin mənimsənilməsinin motor sistemindən asılı olması ilə bağlı mülahizənin tam əleyhinə olan bir sıra danılmaz sübut və faktlar mövcuddur, bununla yanaşı, mənanın mənimsənilməsi prosesinin motor sistemi tərəfindən dəstəklənməsi fikrini təsdiq edən heç bir əsaslı sübut mövcud deyil².

¹ Melinger, A., Branigan, H. P., & Pickering, M. J. (2014). Parallel processing in language production. *Language, Cognition and Neuroscience*, 29, 663–683.

² Hickok, G. (2010). The role of mirror neurons in speech perception and action word semantics. *Language and Cognitive Processes*, 25, 749–776.

Nitqin yaranmasını vahid, bölünməz bir akt, proses kimi qəbul edənlər onun hansısa bir yaranma mexanizminin olduğunu belə inkar edirlər. Nitqin yaranma mexanizminin varlığını inkar etmək, əslində, həmin çətin prosesin izahından qaçmaq, yaxa qurtarmaqdır. Buna baxmayaraq nitqin yaranmasında ardıcıl şəkildə cərəyan edən proseslərin olması fikrini qəbul edənlər də vardır. Doğrudur, onların verdiyi şərh və izahlar bizim verdiyimiz şərh və izahlardan çox fərqlənir. Məsələn, F.X.Alario, A.Costa, V.S.Ferreira, M.J.Pickering bir tərəfdən nitqin yaranması ilə bağlı ardıcıl şəkildə cərəyan edən proseslər silsiləsinin varlığını qəbul edirlər, digər tərəfdən isə bu silsilənin analizinin linqvistik və psixolinqvistik tədqiqatlar üçün çox vacib olduğunu qeyd edirlər:

“Nitqyaratma prosesi fikrin nitqə çevrilməsi deməkdir və burada fikrin əmələ gəlməsinə, formalara (sözlərə) çevrilməsinə, ifadəsinə (istifadəsinə) xidmət edən bir çox təfəkkür aktları icra olunur.... İcra olunan hər bir akt nitqin əmələ gəlməsinin konkret bir mərhələsinə nəzarət edir, o cümlədən, fonetik və fonoloji aktivləşməyə, nitqin qurulmasında hecaların seçilməsinə, leksik aktivləşməyə və seçimə, intonasiya və tonun müəyyənlişməsinə, əməli istifadəyə. Bu fakt və nümunələr silsiləsi, eləcə də onların nəzəri şərhini nitqin yaranması problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün, eləcə də onunla həmhüdəd sahələr, o cümlədən psixolinqvistika və linqvistika sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün son dərəcə faydalıdır”¹. Biz də dilin psixoloji məsələləri ilə bağlı yeni bir nəzəriyyə irəli sürmüşük. “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlanan bu nəzəriyyənin tezliklə hamı tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunacağını düşünürük. Amma

¹ Alario, F.-X., Costa, A., Ferreira, V. S., & Pickering, M. J. (2006). Architectures, representations and processes of language production. *Language and Cognitive Processes*, 21, 777–789.

“Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası” adlı əsərimizdə sübut etmişik ki, “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” həm ayrıca götürülmüş *sözün*, həm *nitqin* yaranma və mənimsənilmə mexanizmini, həm də *dilin* sistem mahiyyətini izah etməyə imkan verir.

“Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası” adlı əsərimizin məntiqi davamı və ya yeni rakursda şərh mahiyyəti daşıyan bu monoqrafiyada məqsədimiz haqqında bəhs etdiyimiz “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”nin tam şərh vermək, söz və forma, nitq və sözləm, eləcə də ümumilikdə dil sistemi baxımından onun tətbiqi imkanlarını əyani şəkildə nümayiş etdirməkdir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyimiz “Dillərin leksik-qrammatik səviyyədə tədqiqinin linqvo-psixoloji problemləri” adlı dissertasiyamız (Bakı, 2014) üzərində işləyərkən psixolinqvistika sahəsində bu günə qədər mövcud olan və bildiyimiz dillərdə yazılmış əksər nəzəriyyə, konsepsiya və mülahizələri tənqidi şəkildə analiz edərkən onlardan hər birinin müsbət və mənfi cəhətlərini üzə çıxarmağa çalışdıq. Onların çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq məqsədi ilə apardığımız araşdırmalar nəticəsində bəzi məqamlarda onlarla səsləşən, bəzi məqamda isə onlarla daban-dabana zidd olan yeni mülahizələr irəli sürdük. Nəticədə tamamilə fərqli psixoloji və linqvistik meyarlara əsaslanan, tamamilə fərqli minimal vahidlərə malik olan və tamamilə fərqli mexanizm əsasında reallaşan yeni nəzəriyyənin yarandığının şahidi olduq.

Nə “Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası” adlı monoqrafiyamızda, nə də dissertasiya işimizdə elm aləminə indi təqdim etdiyimiz “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”nin adı çəkilmir, müstəqil nəzəriyyə kimi ondan bəhs olunmur. Belə bir nəzəriyyənin varlığı haqqında ilk dəfə

Mayıl B. Əsgərov

olaraq bu monoqrafiyada elm aləminə geniş məlumat verilir.

Doğrudur, 2011-2012-ci illərdə Almaniyada, Türkiyədə, Rusiyada, Ukraynada nəşr olunan bəzi məqalələrimizdə təklif etdiyimiz nəzəri konsepsiya haqqında qısa informasiya vermişdik. 2013-cü ildə Azərbaycanda “Türkologiya” və “Terminologiya məsələləri” toplularında nəşr etdirdiyimiz məqalələrdə bu nəzəriyyə haqqında qısaca bəhs etmişdik.

Təqdim edilən nəzəriyyəni başqa bir şəkildə deyil, məhz **“Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”** adlandırmağımızın bəzi obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Belə ki, bu nəzəriyyə klassik adı ilə desək, dilin psixoloji problemlərinin öyrənilməsinə, müasir adı ilə desək psixolinqvistikanın aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Bununla belə bu nəzəriyyənin psixolinqvistik bir nəzəriyyə kimi deyil, məhz linqvo-psixoloji bir nəzəriyyə kimi tanınmasını daha düzgün və məqsədəuyğun hesab etdik. Çünki psixolinqvistika sahəsində yaranan bütün nəzəriyyələr, yəni həm Bihevizm, həm Neobihevizm, həm Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi, həm Konneksionist, həm də Koqnitiv psixolinqvistika sadəcə adda psixolinqvistik konsepsiya və nəzəriyyə mahiyyəti daşıyır.

Nəzərə alsaq ki, *psixolinqvistika* sözünün mənası psixoloji dilçilik deməkdir, deməli bu sahəyə aid olan bütün nəzəriyyə və konsepsiyalar psixoloji üsullardan istifadə edərək dilin mövcud problemlərini öyrənməklə məşğul olmalıdır. Amma faktiki olaraq bunu görmürük.

Bütün psixolinqvistik nəzəriyyələr tək bir problemin öyrənilməsinə yönəlmişdir: “nitq necə yaranır, nitq necə dərk olunur”. Hətta bunu da qeyd edək ki, psixolinqvistika müstəqil elmi istiqamət kimi məhz bu məqsədlə, yəni nitqin yaranma və dərk olunma mexanizmini öyrənmək məqsədi ilə yaradılıb. Amma dil sistemi sadəcə nitqdən ibarət deyil. Fonemdən başlamış sintaktik bütövlərə qədər olan bütün

struktur vahidlər, konkret isimlərdən başlamış qrammatik kateqoriyalara aid abstrakt təsəvvürlərə qədər olan bütün forma, norma və prinsiplər dilin ayrılmaz tərkib hissələri və ya daxili elementləridir.

Yuxarıda adı çəkilən psixolinqvistik nəzəriyyə və konsepsiyaların heç biri dilin bütün bu vahidlərini və elementlərini kompleks şəkildə öyrənməyə qadir deyil. Onlar nitqdən başqa heç bir dil struktur vahidini öyrənməyə cəhd belə göstərmir. Tərəfimizdən irəli sürülən bu nəzəriyyə isə, həm ayrıca götürülmüş *sözün və ya formanın*, həm *söyləmin və ya nitqin* yaranma və mənimsənilmə mexanizmini, həm də ümumilikdə *dil* sisteminin mahiyyətini izah etməyə imkan verir. Məhz bu səbəbdəndir ki, ad baxımından da klassik psixolinqvistik konsepsiya, nəzəriyyə və mülahizələrdən əsaslı şəkildə fərqlənsin deyə irəli sürdüyümüz bu yeni nəzəriyyənin adında *psixolinqvistik nəzəriyyə* deyil, məhz *linqvo-psixoloji nəzəriyyə* ifadəsini işlətməyə üstünlük verdik və bunu daha məqsədəuyğun hesab etdik.

“Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi”nin adındakı *vəhdət* sözünün də burada işlənməsi təsadüfi deyil.

Bu günə qədər işlənib hazırlanmış, yaradılmış olan bütün psixolinqvistik nəzəriyyələri tənqidi şəkildə analiz etdikdən, onların uğurlarını və çatışmazlıqlarını araşdırdıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişik ki, *nə təkcə psixologiya elminə, nə də təkcə dilçilik elminə aid olan heç bir nəzəriyyə tək başına olaraq nitq və dərkətmə, dil və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı əlaqəni şərh edə bilməz*. Çünki dil və təfəkkür bir-biri ilə iç-içə girmiş, qovuşmuş mürəkkəb kateqoriyalardır. Onların tam şərhini verə bilmək üçün dil və təfəkkürün, linqvistika və psixologiyanın vəhdətinə əsaslanan yeni bir nəzəriyyəyə ehtiyac vardır.

Bu monoqrafiyada təqdim edilən nəzəriyyə aşağıdakı üç

Mayıl B. Əsgərov

əsas xüsusiyyəti özündə əks etdirir:

1) həm lingvistik vasitələrdən istifadə yolu ilə, həm də hiss orqanlarının iştirakı ilə ətraf aləmlə **təmas** qurur, yəni ətraf aləmlə bağlı informasiyanı əldə etmək məqsədi ilə həm lingvistik, həm də psixoloji üsullardan istifadə edir;

2) əldə edilmiş informasiyanın qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgülərdə əks olunmuş kimi silsiləli şəkildə təfəkkür sistemindən dil sisteminə və bunun əksinə olaraq yenidən dil sistemindən təfəkkür sistemə transformasiyasını, bu informasiya daşıyıcılarının qarşılıqlı şəkildə birinin digərinə **çevrilməsini** təmin edir;

3) psixoloji obrazların lingvistik obrazlar şəklində və təkrarən lingvistik obrazların psixoloji obrazlar şəklində modullaşması nəticəsində əmələ gələn linqvo-psixoloji kodlarda onların bir bütöv, bir **vəhdət** halında birləşməsini bir zəruriyyətə çevirir.

Əslində bu nəzəriyyəyə Azərbaycan dilində “*Linqvo-psixoloji təmas, çevrilmə və vəhdət nəzəriyyəsi*” adını vermək, bəlkə də daha doğru olardı. Bu ad həmin nəzəriyyənin mahiyyətini daha dəqiq əks etdirərdi. Amma belə bir ad lakonik və ya yığcam deyil, onu yadda saxlamaq və başqa dillərə tərcümə etmək problemlər yarada bilər.

Bu səbəbdən də tam mahiyyəti şərh edilməklə elm aləminə rəsmi şəkildə məhz indi təqdim olunan bu nəzəriyyəni “*Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi*” adlandırmağı daha məqsədəuyğun hesab edirik. Vəhdət sözündə potensial olaraq təmas mənası da var. Çünki təmas qurmadan birləşmək və vəhdət yaratmaq mümkün deyil.

“Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” təxminən 12 illik zəhmətimizin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Bu yolda bizi dəstəkləyənlərə öz təşəkkürlərimizi bildiririk.

Mayıl B. Əsgərov

Xüsusi olaraq bu nəzəriyyənin yaranmasında bizi öz amansız tənqidləri ilə məsələyə daha ciddi və daha dərindən yanaşmağa sövq edən, bəlkə də buna məcbur edən **akademik Kamal Abdullayevə**,

Təklif etdiyimiz nəzəri mülahizələrin müstəqil elmi konsepsiya mahiyyəti daşdığı ilk dəfə qeyd edən və onu müstəqil elmi nəzəriyyə səviyyəsində işləməyi məsləhət görən *Rusiya Federasiyası dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmlər doktoru, professor Zalevskaya Aleksandra Aleksandrovnaya*,

Nəzəriyyənin tanınması ilə bağlı məsləhətlərinə görə *filologiya elmlər doktoru, professor Qəzənfər Kazımova*,

Verdikləri rəylərdə bu nəzəriyyənin orijinallığını və elmi faydasını obyektiv şəkildə dəyərləndirdiklərinə görə *filologiya elmlər doktoru, professor Həbib Zərbəliyevə, psixologiya elmlər doktoru, professor Ramiz Əliyevə və filologiya elmlər doktoru, professor Bahar Cəfərovaya*

Mətndəki xətalарının düzəldilməsində bizə yaxından kömək etdiyinə görə aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent *Gülsüm Hüseynovaya*, böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru *Gülruх Həsənovaya*,

Monoqrafiya mətnini kompüterdə yığdığına və verdiyi dizayna görə kompüter operatoru *Jalə Əsgərzadəyə* dərin təşəkkürümüzü bildirməyi özümüzə borc bilirik.

FƏSİL 1

LİNQVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİNİN MAHIYYƏTİ

Ən qədim dövrlərdən başlamış psixolinqvistikanın yaranması tarixinə qədər, eləcə də bu istiqamətin rəsmən yaranmasından sonra keçən müddət ərzində sözün, nitqin və ümumiyyətlə, dilin əmələ gəlməsi, qəbulu və mənimsənilməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar “Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası” adlı əsərimizdə hərtərəfli şəkildə tənqidi analizə cəlb olunmuşdur¹.

Həmin fikirləri burada təkrar etməyə ehtiyac duymuruq. İndiyə qədər mövcud olan psixolinqvistik nəzəriyyələrin qısa xülasəsini və onların başlıca çatışmazlıqlarını, yəni bizi bu nəzəriyyəni yaratmağa sövq edən əsl səbəbləri qeyd etməklə kifayətlənirik. Belə ki, bizi “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlı bu nəzəriyyəni yaratmağa sövq edən başlıca səbəb həmin nəzəriyyələrdə gördüyümüz çatışmazlıqlar və onları aradan qaldırmaq istəyimizdir. Psixolinqvistika sahəsində bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənən 3 (və ya 5) istiqamət və ya məktəb mövcud olmuşdur (son iki istiqamətin müstəqilliyi ilə bağlı daha sonra danışacağıq). Minimal vahidlər, ilkin əsaslar və başlıca meyarlar baxımından həmin istiqamət və ya məktəblərin qısa xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

Biheviorizm adlandırılan və yaradıcısının Ç.Osqud²

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s. 26-81.

² Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E. Osgood and T.A. Sebeok. Baltimore, 1954.

olduğu qəbul edilən *birinci* psixolingvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar D.Uotson tərəfindən irəli sürülən “stimul-reaksiya” sxemi, lingvistik əsasları L.Blumfild¹ tərəfindən irəli sürülən “dilnin tənzimləmə funksiyası”dır. Bihevizorizm tərəfindən tətbiq olunan metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Qoyulan və həll olunan problemlər sırf psixoloji mahiyyət daşıyır².

Neobihevizorizm adlandırılan, yaradıcısının Ç.Osqud³ və N.Xomski olduğu qəbul edilən *ikinci* psixolingvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar Ç.Morrisin irəli sürdüyü “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxemi, lingvistik əsasları N.Xomski tərəfindən irəli sürülən “transformativ qrammatika” nəzəriyyəsidir⁴. Neobihevizorizmin ilkin mərhələsində tətbiq olunan metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Bununla belə, N.Xomski tərəfindən lingvistik metodologiyanın işlənilməsinə cəhdlər göstərilmiş və bu istiqamətdə bəzi vacib uğurlar da qazanılmışdır.

N.Xomski belə bir uğur qazanmağa müvəffəq olsa da, yaradıcı (törədic) qrammatikanın koqnitiv kökləri⁵ ilə bağlı bağışlanılmaz səhvə yol vermiş və bununla da yaratdığı nəzəri metodologiyanın elmi dəyərini, az qala, heçə endirmişdir.

Qoyulan və həll olunan problemlər C.Morris, Ç.Osqud,

¹ Блумфильд Л. Язык. Москва, «Прогресс», 1968, 607 с.

² Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Lingvopsixologiya və ya..., 2011, s. 39-42.

³ Osgood Ch.E. Psycholinguistik // Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, 242 s.

⁴ Хомский Н. Язык и мышления. Москва, “МГУ”, 1972, 122 с.

⁵ Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Москва, “МГУ”, 1972, 259 с.

J.Piaje¹ xətti üzrə sırf psixoloji, C.Miller², N.Xomski, T.Salama-Kazaku³ xətti üzrə həm psixoloji, həm də lingvistik, yəni qismən də olsa, adına uyğun şəkildə *psixolingvistik* mahiyyət daşıyır⁴.

Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” adlandırılan və yaradıcısının A.Leontyev olduğu qəbul edilən *üçüncü* psixolingvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar L.Vıqotskinin və A.R.Luriyanın⁵ irəli sürdüyü “fəaliyyət nəzəriyyəsi”dir. Lingvistik əsaslar kimi L.Vıqotski tərəfindən “işə çevrilmiş söz”⁶, A.Leontyev tərəfindən isə “real və virtual işarə”⁷ anlayışları irəli sürülsə də, lingvistik əsasların yalnız adda mövcud olduğunu desək, heç də səhv etmərik. “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əsas metodologiyası sırf psixoloji metodologiyadır. Lingvistik əsasların psixolingvistik tədqiqatlar üçün qəbuləilməz olduğunu iddia edən E.F.Tarasov yazır: “eksperimental şəkildə aparılan psixolingvistik tədqiqatların əsasında heç bir lingvistik təsəvvür dayana bilməz”⁸. E.F.Tarasovun fikrincə, “psixolingvistik araşdırma apararı tədqiqatçılara “Sizin işinizin əsasında hansı

¹ Пиаже Ж. Психология интеллекта. – В кн.: Избранные психологические труды. М.: Просвещение, 1969, с. 55-231.

² Миллер Дж., Галентер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения: Пер. с англ., Москва, “Прогресс”, 1965, 238 с.

³ Салама-Казаку Т. Методология психолінгвистики и некоторые ее примечания//Психолінгвистика за рубежом. Москва, “Наука”, 1972, с. 15-42.

⁴ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s. 43-46, 56-62.

⁵ Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, “МГУ”, 1979, 320с.

⁶ Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, Издательство “Высшая школа”, 1959, 254 с.

⁷ Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5, с. 34-53.

⁸ Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолінгвистики. Москва, “Наука”, 1987, с. 136.

linqvistik nəzəriyyə dayanır?” deyə sual vermək belə qanunauyğun sayılmamalıdır”¹. Bu nəzəriyyənin ideya atalarının dilindən deyilən bu fakt bir daha sübut edir ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin tətbiqi ilə nəzərdən keçirilən və həll olunan bütün problemlər sırf psixoloji mahiyyət daşıyır².

Bihevizorizm və neobihevizorizm nəzəriyyələri, eləcə də, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi əsasında ilk baxışdan konkret nitq, mətn və ya sözlərin şərhinə həsr olunan tədqiqat əsərlərində belə, sırf psixoloji problemlərin həlli birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan məsələlər kimi ön planda dayanır. Aparılan bütün psixolinqvistik araşdırmaların hər sətrindən, hər cümləsindən aydınca görünür ki, bu tədqiqatlarda linqvistik problemlərə ikinci dərəcəli məsələlər kimi baxılır, psixolinqvistik araşdırmalarda onların həlli o qədər də əhəmiyyətli hesab olunmur.

Bihevizorizmə, neobihevizorizmə və nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinə əsaslanan psixolinqvistikada ilkin meyar və ya apellyativ vahid olaraq söz götürülür, düşünmə və təfəkkür proseslərinin, dolayısı ilə də dərk etmə prosesinin əsasında nitqin və ya dilin dayandığı iddia edilir. Belə bir mövqe, təbii ki, dilin və nitqin adekvat analizinin önünə sədd çəkir. Çünki ilkin meyar və ya apellyativ vahid əsasında prosesi izah etmək olar. Amma proses əsasında apellyativ vahidi və ilkin meyarı izah etmək ümumiyyətlə, mümkün deyil.

Məhz bu səbəbdəndir ki, psixolinqvistika öz tədqiqat obyektini olan nitqin yaranma və mənimsənilmə prosesinin

¹ Tarasov Y.F, göstərilən əsəri, s. 135.

² Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s. 65-77.

ümumi mexanizmini şərh edərkən yalnız psixoloji məsələlərə toxunur. Linqvistik məsələləri isə, ümumiyyətlə, şərh edə bilmir. Buna görə də “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə linqvistik mövqedən yox, sırf psixoloji mövqedən yanaşır”¹ kimi açıqlamalarla bu çatışmazlığı ört-basdır etməyə cəhdlər göstərilir.

Nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə sırf psixoloji mövqedən yanaşan, sadəcə psixoloji məsələlərin həllinə cəhd edən, linqvistik məsələlərə isə, ümumiyyətlə, əhəmiyyət verməyən bu elmi istiqamətin nə üçün “psixolinqvistika” və ya “psixoloji dilçilik” adlandırılmasının məntiqi və məramı isə, ümumiyyətlə, aydın deyildir. Məhz bu səbəbdən də biz irəli sürdüyümüz nəzəriyyənin adında “psixolinqvistik nəzəriyyə” ifadəsindən deyil, “linqvo-psixoloji nəzəriyyə” ifadəsindən istifadə etməyi daha məqsəduyğun hesab etmişik.

Psixologiya elmində konneksiya, koqnitivologiya termin və anlayışları yeni deyil. Təxminən 1960-70-ci illərdən başlayaraq bu terminlər biheviyozizm və neobiheviyozizmin daxili elementləri kimi psixologiya elmində işlənməyə başlanmışdır. Psixologiyanın dilçiliyə güclü meyli də məhz bu dövrlərə təsadüf edir. O dövrlərdən başlayaraq konneksianist psixolinqvistika və koqnitiv psixolinqvistika terminlərinə və ya adına də rast gəlinir.

Məlum olduğu kimi istənilən psixolinqvistik nəzəriyyənin psixoloji və linqvistik əsasını, reallaşma mexanizmini əks etdirən sxematik modelinin olması vacib şərtidir. Amma çox təəssüf ki, nə konneksianist, nə də koqnitiv psixolinqvistikanın müstəqil istiqamət kimi nə nəzəri

¹ Tarasov Y.F, göstərilən əsəri, s. 97.

əsasları və minimal vahidləri, nə reallaşma mexanizmi, nə də ki, hansı səviyyəli dil vahidlərinə tətbiq olunması qanunauyğunluqları ilə bağlı heç bir elmi ədəbiyyatda şərh və ya izahata rast gəlinmir. Konneksianist və koqnitiv psixolinqvistikanın varlığı iddia olunur, amma əsasları, obyekt, predmeti şərh edilmir.

Konneksianist və koqnitiv psixolinqvistikanın psixoloji əsası, təbii ki, konneksianist və koqnitiv psixologiyadır. Amma psixolinqvistikanın bu iki istiqamətinin linqvistik əsasları, ümumiyyətlə, məlum deyil. Bununla belə hər iki istiqamətin eyni bir linqvistik əsasa, yəni N.Xomskinin törədici qrammatika nəzəriyyəsinə meylli şübhəsidir.

Müəyyən mənada həm biheaviorizm və neobiheaviorizmi, həm də konneksianist və koqnitiv psixolinqvistikanı eyni xətt üzrə inkişaf edən eyni bir psixolinqvistik nəzəriyyənin fərqli mərhələləri, qolları da hesab etmək olar. Amma onlardan hər birinin özünəməxsus psixoloji əsasının olduğunu nəzərə alsaq, linqvistik əsaslarının da fərqli olmasının tələb edilməsində bir məntiq və qanunauyğunluq var. Amma faktiki olaraq bunları görmürük.

Yaddaşın konneksianist modelindən (PDP¹) belə bəhs olunur: “Rumelhard, Mak-Klelland və başqalarına görə bu model yaddaş modullarında olan məlumatın representasiyasına əsaslanır... Yaddaşın ayrılıqda götürülmüş hər bir modulu ... giriş xətti vasitəsilə (sol tərəfdəki) analoji moduldan informasiyanı alır və çıxış xətti vasitəsilə (sağ tərəfdəki) digər modula ötürür. Alınmış olan informasiya bu yolla bütün sistemə yayılır və keçdiyi hər yerdə öz izini qoyur. Sistemi əmələ gətirən ayrı-ayrı vahidlər arasındakı

¹ Parallel distributed processing – paralel paylanmış fəaliyyət

əlaqənin möhkəmliyindən asılı olaraq yaddaşın izi güclü və ya zəif ola bilər¹.

Göründüyü kimi, konneksianist psixolinqvistikanın psixoloji əsasını ingilis dilindəki adı ilə desək, PDP, yəni parallel distributed processing, Azərbaycan dilindəki adı ilə desək PPF, yəni paralel paylanmış fəaliyyət modeli təşkil edir. Bu modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan yaddaşını əmələ gətirən beyin hüceyrələri bir-biri ilə reseptorlar vasitəsilə birləşmiş modullardan ibarətdir. Kənardan alınan istənilən informasiya həmin reseptorlardan axaraq bütün modullardan keçir və onların hər birində öz izini qoyur, yəni onların hər birinə qeyd olunur.

Əgər bu həqiqətdən də belədirsə, yəni eyni bir informasiya “bütün modullardan keçərək orada öz izini qoyursa”, o halda afaziya nəticəsində müəyyən bir hissəsi zərər görmüş beyin hüceyrələrində olan informasiya nə üçün həmişəlik itirilmiş olur? Nə üçün “iz qoymaq yolu ilə” digər modullarda da olması lazım gələn informasiya həmin modullardan operativ yaddaşa qayıtmır, gəlmir?

Bunlar məsələnin sırf psixoloji yönələri ilə bağlı ortaya çıxan və bu nəzəriyyənin doğruluğunu şübhə altına almağa kifayət edən cavabsız suallardır. Təqdim etdiyimiz linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin dilçilik elmində yeri və rolundan bəhs edərkən məsələnin linqvistik tərəfləri ilə bağlı sualları da səsləndirəcəyik.

Koqnitiv psixolinqvistikanın psixoloji əsasını, artıq qeyd edildiyi kimi, koqnitiv psixologiya təşkil edir və əsas etibarı ilə şüurun, təfəkkürün mərhələlər üzrə koqnitiv inkişafından bəhs edir. Məlum olduğu kimi, istənilən psi-

¹ Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд, СПб, Питер 2011, с. 288-289

xoloji aktivliyin və o cümlədən də, nitqyaratma prosesinin koqnitiv köklərinin olması ideyası ilkin olaraq N.Xomskinin adı ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyəni elmin müasir səviyyəsinə uyğun şəkildə yenidən işləyən müəlliflər, yəni koqnitiv psixologiyanın yeni versiyasının müəllifləri Jan Piaje və Robert Solso hesab olunur.

İxtisasca psixoloq olan Jan Piajenin bu nəzəriyyəyə gətirdiyi elmi yenilik ondan ibarətdir ki, uşaqların şüur və təfəkkür imkanları yaş qruplarına uyğun şəkildə mərhələlərlə inkişaf edir. J.Piajenin ən fundamental elmi tədqiqatları 0-15 yaşlı uşaqlar üzərində aparılan eksperimentlərin nəticələrinə əsaslanır və intellektin inkişaf mərhələlərindən bəhs edir¹.

Robert Solso tərəfindən koqnitiv psixologiyaya² gətirilən ən başlıca elmi yenilik isə ondan ibarətdir ki, yaddaş müvəqqəti və daimi, dəyişən və stabil, toplayıcı və ümumiləşdirici, primitiv və təkmilləşmiş və s. kimi müxtəlif proposizyalar şəklində nəzərdən keçirilir. Bununla belə şüurun mərhələli inkişafı ilə bağlı, yəni dərkətmənin ontologiyası məsələsində uşaqların tədrisi inkişafı prosesi yenə də ilkin meyar, ilkin analogiya kimi təqdim olunur. Beləliklə də, ilkin sözün, nitqin yaranması prosesi ilə uşağın dil açması prosesi arasına bərabərlik işarəsi qoyulmaqla eyni metodoloji səhv olduğu kimi təkrarlanır.

Koqnitiv psixologiyanın daha bir üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, bihevizizm və klassik neobihevizizmdən fərqli olaraq koqnitiv psixologiyanın bu səviyyəsində eksperimental şəkildə müşahidəsi mümkün olmayan

¹ Пиаже Ж. Психология интеллекта. – В кн.: Избранные психологические труды. М.: Просвещение, 1969, с. 55-231.

² Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд, СПб, Питер 2011, 589 с.

psixoloji proseslər də ümumi tədqiqatın tərkibinə daxil edilir. Bu mövqe və tendensiya konneksianist psixolingvistikada da müşahidə olunur. Amma biheviyozizm və klassik neobiheviyozizm bunu birmənalı şəkildə qəbul edilməz hesab və elan edirdi.

Monoqrafiyanın bu fəslində lingvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin şərhinə onun minimal vahidlərinin tanıdılması ilə başlayıb, nəzəriyyənin ümumi sxeminin müəyyən olunması və reallaşma mexanizminin nümayişi ilə davam edəcəyik, psixoloji və lingvistik əsaslarının izahı ilə bu nəzəriyyənin şərhini tamamlayacağıq. Növbəti fəsilə isə bu nəzəriyyənin tətbiqi ilə sözlün, nitqin və dil sisteminin lingvo-psixoloji mahiyyətini açmağa çalışacağıq.

Məlum olduğu kimi istənilən nəzəriyyə özünə məxsus olan *minimal vahidlərə*, *ilkin əsaslara* və *reallaşma mexanizminə* malik olmalıdır. Bu baxımdan təqdim edilən lingvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin şərhinə onun minimal vahidlərinin tanıdılması ilə başlayırıq.

İlkin meyar və apellyativ vahidin seçilməsi, düzgün əsaslandırılması və tədqiqatın əvvəlində xüsusi olaraq izah edilməsi çox vacibdir. Bu, həm tədqiqatın bütün mərhələlərinin uğurla davam etdirilməsi, həm də tədqiqat və onun nəticələrinin anlaşıqlı bir şəkildə başqalarına şərh edilməsi üçün müstəsna dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. Çünki əsas məsələni həll etmədən, ikinci dərəcəli məsələlərlə bağlı problemlərin düzgün qoyuluşu belə mümkün deyil.

Söylənən fikrin düzgünlüyünün sübutu və əməli tətbiqi məsuliyyətindən yaxa qurtarmaq üçün “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin yaradıcıları olan A.A.Leontyev və E.F.Tarasov kimi də davranmaq olardı. Amma biz bu tədqiqatçılar kimi psixolingvistik tədqiqatda ilkin meyar və apellyativ

Mayıl B. Əsgərov

“vahidləri müəyyən etmək olmaz və buna ehtiyac da yoxdur”¹ deyərək bu problemdən yan keçə bilmərik.

Bir çox tədqiqat əsərlərində “dərək olunan minimal vahid” və “dərketmə və təfəkkür proseslərinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” eyni bir şey kimi qəbul edilir və onların hər ikisini ifadə etmək üçün eyni bir anlayışdan, “dərketmə vahidi” anlayışından və ya terminindən istifadə olunur. Bunun yarada biləcəyi xaos və anlaşılmazlığın qarşısını almaq üçün biz bu tədqiqat çərçivəsində həmin terminin əvəzinə öz mahiyyətinə və funksiyasına uyğun olaraq iki fərqli termindən istifadə etməyi daha düzgün hesab edirik.

Haqqında bəhs edilən problemi, yəni müəyyən edilməsi lazım gələn minimal vahidləri ən sadə şəkildə belə ifadə edə bilərik: “dərək olunan minimal vahid” deyərəkən, biz hər nəyi dərək ediriksə, məhz onu, yəni dərək olunan şeyi nəzərdə tuturuq; “dərketmə və təfəkkür proseslərinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” deyəndə isə, biz nəyin köməyi ilə dərək ediriksə, onu, yəni dərketməni təmin edən şeyi nəzərdə tuturuq.

Gerçəklik elementi.

İlkin olaraq bu suala cavab verməyə çalışaq: *Biz nəyi dərək edirik və ya başa düşürük, dərək edilən və ya yadda qalan şey nədir?*

V.P.Zinçenkoya görə, “... dərketmə vahidi dedikdə subyekt tərəfindən həyata keçirilən bu və ya digər əməli tapşırığı yerinə yetirərkən müəyyənləşdirilən məzmun

¹ Tarasov Y.F. göstərilən əsəri, s. 136-137.

başə düşölür. Belə vahidlər işıqlılıq səviyyəsi, xarici görünüş, əşyaların digər əlaməti və ya əlamətlər kompleksi, bütöv əşyalar, nəhayət, əşyaların məzmunu və onlar arasındakı münasibətlər ola bilər”¹. Burada terminoloji olaraq “dərkətmə vahidi”ndən danışılsa da, şərhlərin mahiyyəti bizim təklif etdiyimiz dərk olunan minimal vahid anlayışına daha uyğundur və bu baxımdan müəyyən mənada bizim fikirlərimizi dəstəkləyir.

Dərk olunan minimal vahid ətraf ələmdə mövcud olan əşya, varlıq və hadisələrin insan beynində inikasını təmin edən minimum cəhətləri, xüsusiyyətləridir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Miqyasından, əhəmiyyət dərəcəsiəndən asılı olmayaraq, hər hansı bir xüsusiyyət əşyanın, varlığın və hadisənin ən sadə və bəsit şəkildə olsa belə, təsəvvürünü yaradırsa, həmin xüsusiyyəti müvafiq əşya, varlıq və hadisənin dərk olunan minimal vahidi hesab etmək olar.

Ayaqlar üstünə bərkidilmiş lövhə “masa”nın dərk olunmasını təmin edirsə, bu əlaməti masanın “dərk olunan minimal vahid”i hesab etmək olar. Masa ilə bağı yaddaşıımızda olan ən ümumi cəhət də elə məhz budur.

Masanın 1, 2, 3, 4, 5, 6 və s. ayaqlı olması, böyük və kiçik olması, metaldan, şüşədən, ağacdan və ya plastıkdən olması, yazı, mətbəx, ofis, bağı üçün olması heç bir əhəmiyyəti kəsb etmərik. Hər bir konkret masa ən qeyri-adi və ya fərqli xüsusiyyətlərə malik olsa belə, o bizim yadda-

¹ Daha ətraflı bax: Зинченко В.В. Психология восприятия. Москва, Издательство “Московского университета”, 1973, 246 с.

şımıza, hər şeydən əvvəl, ən üzdə olan xüsusiyyəti, əlaməti əsasında “masa” kimi qeyd edilir.

Bir-birinə bərkidilmiş və üzərində yazılar olan kağızlar “kitab”ın dərk olunması üçün kifayət edirsə, bu əlamət və xüsusiyyətlər kitabın dərk olunan minimal vahidləri kimi qəbul edilə bilər. Əslində kitab ilə bağlı yaddaşımızda olan ən ümumi cəhətlər də elə məhz budur.

Kitabın böyük və kiçik, nazik və ya qalın olması, rəngi, qiyməti, aid olduğu sahə, təzəliyi, köhnəliyi o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir. Hansısa qeyri-adi bir xüsusiyyətə malik olsa belə, istənilən halda o bizim yaddaşımıza ilkin olaraq “kitab” kimi qeyd olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, gerçəklik dediyimiz ətraf aləm sonsuz dərəcədə böyükdür və sonsuz sayda vahidlərdən ibarətdir. Bu səbəbdən də bu gerçəkliyi insanın bir anda və tam şəkildə dərk etməsi mümkün deyildir. Gerçəklik özünün vahidləri əsasında dərk olunur. Gerçəkliyin vahidlərini də tam şəkildə və bütünlüklə dərk etmək mümkün deyil. Hər bir gerçəklik vahidi ən vacib və ya ən üzdə olan əlamət və keyfiyyətləri əsasında dərk edilir.

Əksər hallarda gerçəklik vahidinin ən əsas xüsusiyyəti onunla bağlı “dərk olunan minimal vahid” kimi mənimsənilib yaddaşa qeyd edilir. Amma bəzi istisna hallarda ikinci, üçüncü dərəcəli əlamət belə, “dərk olunan minimal vahid” kimi yaddaşa daxil ola bilər. Bunun səbəbini həmin gerçəklik vahidinin özündə yox, insanın bu gerçəklik

vahidinə yönələn məqsəd və ya fəaliyyətində axtarmaq lazımdır. E.F.Tarasov bu məsələ ilə bağlı belə yazır: “Kənar obyektlər insan psixikasında onun fəaliyyətinə uyğun şəkildə əks olunurlar. Yəni insan psixikasında obyektə göstərilən təsir nəticəsində müəyyənləşən cəhətlər əks olunur. Əşyaların insana təsir edən xarici effektləri birbaşa əşyaların özündən yox, bu əşyaya yönəlmiş fəaliyyətdən asılıdır”¹ Onun bu fikri dərk olunan minimal vahidlə bağlı bizim dediklərimizi təsdiq edir.

Dərk olunan minimal vahid heç də həmişə birbaşa hiss orqanlarımıza təsir edən və ya belə bir təsir imkanına malik olan real, əşyavi gerçəklik vahidinə bağlı olmur. Nəzərə almaq lazımdır ki, varlığı qəbul edilən, təsəvvür və ya güman edilən bütün irreal varlıq, hadisə və substansiyalar da özünə məxsus dərk olunan minimal vahidlərə malikdirlər. İfadə etdiyi mənə baxımından materialist mövqedən yanaşanlara bir qədər ziddiyyətli görünərsə də, biz dərk olunan minimal vahid anlayışını “*gerçəklik elementi*” adlandırırıq.

Elə buradaca qeyd edək ki, irreal varlıqları və ona ekvivalent hesab edilən anlayışları gerçəklik elementi adlandırmamızı yalnız materialistlər ziddiyyət kimi qəbul edə bilər. Bunun səbəblərini başqa bir tədqiqat əsərimizdə ətraflı şəkildə şərh etdiyimizə görə² burada onları yenidən təkrarlamağa ehtiyac duymuruq.

Bu tədqiqat çərçivəsində “*gerçəklik elementi*” – dedikdə, obyektiv aləmdə real şəkildə mövcud olan və ya mövcud olduğu qəbul edilən əşya, varlıq və hadisələr,

¹ Tarasov Y.F, göstərilən əsəri, s. 102.

² Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s. 88-89.

anlayış, norma və prinsiplər, həmçinin onların real və ya təsəvvür olunan əlamət, xüsusiyyət, keyfiyyət və hərəkətlərinə ekvivalent olan abstrakt təsəvvürlər nəzərdə tutulur.

Buraya qədər deyilənlər əsasında: *Biz nəyi başa düşürük və ya dərk edirik? Dərk edilən və ya yadda qalan şey nədir?* suallarına artıq cavab verə bilərik: Başa düşülən, dərk edilən, yadda qalan şey **gerçəklik elementidir!**

İntellekt obrazı.

İndi də: *Biz nəyin vasitəsilə başa düşür və ya dərk edirik?* - sualına cavab verməyə çalışaq.

Dini elmlər dərk etmə və ya təfəkkür proseslərinin reallaşmasını təmin edən minimal vahidlərin “ilahi ruh” olduğunu iddia edirlər. Bu proseslərin əsasını təşkil edən ilkin meyar və vahidlər haqqında həmin elmlər daxilində heç bir əlavə izahata təsadüf olunmur. Dini elmlər baxımından buna təsadüf edilməsi mümkün də deyil.

Ətraf aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrin insan tərəfindən dərk olunmasını təmin edən ilkin vahid və ya elementlərin məhz nə olması ilə bağlı psixologiya və psixolingvistika tarixində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar onu təfəkkür elementi¹, bəziləri diferensial element və ya kinakem², bəziləri “işə çevrilmiş söz”³, bəziləri isə “real və virtual işarə”⁴ adlandırmışlar.

Bizim bu terminlərdən istifadə etmək istəməməyimizin bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Belə ki, “tə-

¹ Wundt W. Völkerpsychologie. Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900. 318 s.

² Леонтьев А.А. Психоллингвистика. Москва, “Наука”, 1967, с. 96.

³ Выготский Л.С. Психология. Москва, “Апрель Пресс, ЭКСМО-ПРЕСС”, 2000, с. 469.

⁴ Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, “Наука”, 1965, с. 26.

fəkkür elementi”, “diferensial element” və “kinakem” terminləri təxminən “dərketmə vahidi” termini kimi həm dərk olunan minimal vahid, həm də dərketmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid mənasında işlədilir¹. Buna görə də “dərketmə vahidi” terminini bunlardan hər hansı biri ilə əvəz etmək, mahiyyətcə heç nəyi dəyişmir və eyni dolaşıqlığın olduğu kimi qalmasına şərait yaradır.

“İşə çevrilmiş söz” anlayışını və ya terminini isə, “dərketmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid” mənasında qəbul etməyimiz, ümumiyyətlə, mümkün deyil. Çünki həmin termin və ya anlayışı qeyd olunan rakursda təqdim edən L.S.Vıqotskinin bu nəzəri mövqeyi ilə bizim nəzəri mövqeyimiz arasında prinsipial ziddiyyətlər mövcuddur və irəlidə dərketmənin fazalarından danışarkən, L.S.Vıqotskinin mövqeyinin yanlışlığı bütün çılpıqlığı ilə üzə çıxacaqdır.

Həmin terminlərdən istifadə etmək istəməməyimizin səbəblərdən biri də odur ki, çox vaxt başqa bir tədqiqatçı tərəfindən yaradılmış hər hansı bir terminin qəbul edilməsi, ən yaxşı halda, həmin tədqiqatçının bu terminlə bağlı bütün fikir və mülahizələrinin qəbul edilməsi kimi başa düşülür. Bəzi hallarda isə həmin tədqiqatçının yol verdiyi bütün xətalər avtomatik olaraq bu termindən istifadə etməklə yazılmış tədqiqat əsərinə də şamil edilir.

Dərketmə və təfəkkür prosesinin reallaşmasına şərait yaradan minimal apellyativ vahid anlayışını ifadə etmək üçün biz “*intellekt obrazı*” terminindən istifadə edirik.

¹ Спивак Д.Л. Лингвистика измененных состояний сознания. Ленинград, «Наука» Ленинградское Отделение, 1986, 92 с.; Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании. Ленинград, «ЛГУ», 1974, 141 с.

Ümumi şəkildə qeyd etməyi lazım bilirik ki, “*intellekt obrazı*” gerçəklik vahidinin və ya onun hissələrinin real obrazına ekvivalent olan və bu obrazların yadda qalmasını təmin edən təfəkkür vahididir.

İstər psixologiya, istərsə də dilçilik elminə indi daxil olan *intellekt obrazı* anlayışının şərhində analogiya prinsipi pindən başqa bir yol görmürük. Ona görə də dərkətmə prosesinin şərhində N.Xomski kimi məlumatın kompüterin yaddaşına daxil edilməsi analogiyasından istifadə edirik. Ümid edirik ki, bizim opponetlərimiz A.A.Leontyevdən daha insafli, obyektiv olacaq və bizi də kompüterlə insan beynini eyniləşdirməkdə suçlanan N.Xomskinin aqibəti gözləməyəcəkdir.

Müasir kompüterlər insan beyninin texniki modelinə bənzəyir. Hər hansı məlumatın insan beyninə daxil olması, mahiyyət etibarlı ilə olmasa da, proses ardıcılığı və ya iş prinsipi baxımından məlumatın kompüterin yaddaşına daxil edilməsi prosesinə bənzəyir. Belə ki, həm kompüterin, həm də insanın yaddaşında məlumat transformasiya olunmuş və ya çevrilmiş şəkildə qeyd edilir.

Bu mövqeyi “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları da qəbul edirlər. A.A.Leontyev hər cür dərkətmə və təfəkkür proseslərini fəaliyyət adlandıraraq yazır: “Fəaliyyət insan beynində dünyanın psixi obrazını yaradan prosesdir, yəni əks olunanlar psixi obrazlara çevrilir, digər tərəfdən isə bu proses psixi obrazlar vasitəsi ilə idarə olunur”¹.

İnsanın fiziki şəkildə və ya əqli formada təmasda olduğu gerçəklik elementləri ilə bağlı məlumatların onun

¹ Леонтьев А.А. Психология общения. Тарту, «Университет Тарту», 1974, с. 48.

yaddaşına daxil olmasını təmin edən minimal vahidlərin real təbiəti hələ ki, müəyyən oluna bilməmişdir. Yəni bu vahidlərin maqnit dalğasını, işıq şüasını, istilik enerjisi, başqa bir formada olan maddi varlığını, yoxsa “ilahi ruh”mu olduğunu müəyyənləşdirmək istiqamətində çox axtarışlar aparılmışdır. Amma bu günə qədər hər kəs tərəfindən qəbul edilən konkret nəticə əldə olunmamışdır.

Təbiəti, mövcudluq forması bilinməyən və bu tədqiqat çərçivəsində *intellekt obrazı* adlandırılan həmin vahidlərə kənardan müdaxilə və onlarla manipulyasiya etmək, insandan xəbərsiz onun yaddaşında olan məlumatlardan istifadə etmək, onları dəyişdirmək, silmək və ya yeniləmək hələ ki, mümkün deyil¹.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin minimal vahidləri elan etdiyimiz gerçəklik elementi və intellekt obrazının birləşməsi nəticəsində intellekt kodları yaranır. Beynimizdə baş verən istənilən dərk etmə, qavrama, mənimsəmə, düşünmə və təfəkkür prosesləri məhz bu intellekt kodları vasitəsilə həyata keçir.

İntellekt kodlarının iki elementli və dörd elementli olmaqla 2 əsas növü vardır. İki elementli intellekt kodu adı bilinməyən və ya olmayan gerçəklik vahidlərinin dərk edilməsi nəticəsində yaranır. Dörd elementli intellekt kodu isə həm özü, həm də adı məlum olan gerçəklik vahidlərinin dərk edilməsi nəticəsində yaranır.

Hələlik biz yalnız iki elementli intellekt kodunun yaranma mexanizmindən bəhs edəcəyik. Dörd elementli intellekt koduna isə sadəcə nümunə verməklə kifayətlənə-

¹ Bu haqda daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s. 91-93.

cəyik. Dörd elementli intellekt kodunun yaranma mexanizmi və digər funksiyaları haqqında isə, bizcə, sözün yaranması haqqında danışıarkən bəhs etməyimiz daha doğru olacaqdır.

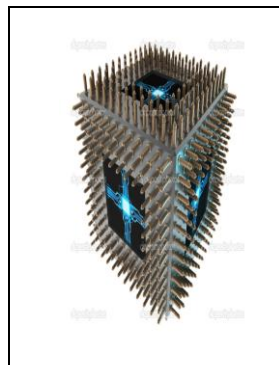
İki elementli intellekt kodunun yaranması üçün gerçəklik vahidi ilə təmas kifayətdir. İnsan beyni kompüterdən fərqli olaraq heç bir “qeyd et” komandasını gözləmədən təmasda olduğu gerçəklik vahidini yadda saxlayır.

Məsələn, küçədə gedərkən təsadüfən rast gəldiyimiz və o ana qədər kim olduğunu bilmədiyimiz bir adam və ya nə olduğunu bilmədiyimiz bir əşya görürük. Bir neçə gün, həftə, ay sonra təkrarən həmin şəxsi və ya əşyanı görəndə dərhal onu görmüş olduğumuzu xatırlayırıq. Hətta onu gördüyümüz zaman nə üçün və hara gətirdiyimiz belə yadımıza düşür.

Yadda saxlama prosesi təxminən belə baş verir: təmas anında beyin aparatı gerçəklik vahidinin ən üzdə olan xüsusiyyətləri əsasında onun gerçəklik elementini müəyyənləşdirir, bu gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı yaradır, onları vahid bir intellekt kodunda birləşdirərək əsas yaddaşa qeyd edir.

Verilmiş şəkllə diqqətlə baxın:

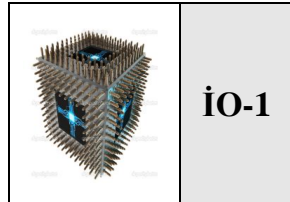
Əgər bu şəkildəkinin nə olduğunu bilirsinizsə, deməli onunla daha əvvəl təmasda olmusunuz və o, artıq Sizin yaddaşıınıza qeyd olunub. Bu səbəbdən də onu görəndə nə olduğunu xatırladınız. Əgər belədirsə, onun nə işə yaradığını və onunla sonuncu dəfə nə vaxt nə məqsədlə təmasda olduğunuzu da xatırlayacaqsınız.

Mayıl B. Əsgərov

Yox, əgər onun nə olduğunu bu günə qədər bilmirsinizsə, o halda bu şəkli gördüyünüz an Sizin beyninizdə aşağıdakına bənzər iki elementli intellekt kodu yaranmışdır. Bu kod həmin əşyanın görünüşünə ekvivalent olan gerçəklik elementindən və onun yadda saxlanılmasını təmin edən intellekt obrazından İO-1 ibarətdir.

Siz həmin kodun köməyi ilə şəkildə gördüyünüz bu əşyanı yadda saxlayacaqsınız. Müəyyən müddət sonra bu əşya ilə təmasda olanda, yəni onu təkrarən görəndə, böyük ehtimalla yadınıza düşəcək ki, onun şəklini bu kitabda görmüşdünüz, bəlkə burada yazılan bəzi fikirləri də xatırlayacaqsınız.

Bunu da qeyd edək ki, bəzən yanlışlıqla gerçəklik elementi deyərəkən gerçəklik vahidinin vizual obrazı yəni, onun şəkli və ya görüntüsü nəzərdə tutulur.

Əgər fikir versəniz görərsiniz ki, biz özümüz də 2 elementli intellekt kodunu izah edə bilmək üçün yuxarıda təqdim etdiyimiz sxemdə sol tərəfdə həmin əşyanın foto şəklini qoymuş, sağ tərəfdə isə 1-ci sıra intellekt obrazı mənasını ifadə edən **İO-1** qısaltmasını yazmışıq. Əslində bunların hər ikisi şərtidir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi gerçəklik elementi gerçəklik vahidinin ən üzdə olan xüsusiyyətləri ilə bağlı abstrakt təsəvvürdür. İntellekt obrazı isə, nəinki görünüşü, hətta təbiəti belə elm aləminə məlum olmayan dərkətmə və təfəkkür vahididir. Bu səbəbdən də həmin kodda əks olunan şəklə də, İO-1 yazısına da şərti yanaşmaq lazımdır. Yəni belə qəbul etmək lazımdır ki, həm gerçəklik elementi, həm də intellekt obrazı mövcuddur. Amma onların görünüşləri və təbiəti bu sxemdə və ya şəkildə verildiyi kimi deyil.

Mayıl B. Əsgərov

Bundan başqa bizim dərk etdiyimiz və yadda saxladığımız minlərlə, səs, dad, qoxu var. Amma onların heç birinin gözlə görünə bilən vizual obrazı ümumiyyətlə mövcud deyil. Əgər onların 2 elementli intellekt kodunu bu kitabda təsvir etmək istəsək, təbii ki, birinci qrafaya nə qoymaqla bağlı uzun-uzadı düşünməli olardıq. Bir daha təkrar edək ki, istər gerçəklik elementi, istərsə də intellekt obrazı ilə bağlı yuxarıdakı qrafalara yerləşdirdiyimiz şəkil və yazı şərti xarakter daşıyır və sadəcə, təqdim edilən nəzəriyyənin şərhini, izahını asanlaşdırmağa xidmət edir.

Dörd elementli intellekt kodu iki elementli intellekt kodunun bazasında yaranır. Yəni artıq qeyd etdiyimiz kimi, iki elementli intellekt kodu dərk edilən, amma adı olmayan gerçəklik vahidlərinə, dörd elementli intellekt kodu isə, həm özü, həm adı dərk edilən gerçəklik vahidlərinə aid olur. Bizlərdən hər birinin beynində *kitab* adlı gerçəklik vahidi ilə bağlı təxminən aşağıdakı sxemə uyğun dörd elementli intellekt kodu vardır.

	İO-1	İO-2	KİTAB
---	-------------	-------------	--------------

Dörd elementli intellekt kodu haqqında sözün yaranmasından bəhs edərkən ətraflı şəkildə danışacağıq. O səbəbdən də burada əlavə izahat vermədən sadəcə onu qeyd edək ki, dörd elementli intellekt kodunu əmələ gətirən tərkib hissələri bunlardır: 1) gerçəklik vahidinin (GV) ən üzdə olan əlamət və xüsusiyyətlərinə ekvivalent olan gerçəklik elementi (GE), 2) gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən 1-ci sıra intellekt obrazı (İO-1), 3)

gerçəklik vahidinin adı (yəni *kitab* sözü), 4) adın yadda qalmasını təmin edən 2-ci sıra intellekt obrazı (İO-2).

İnsanın həyatı boyu icra etdiyi bütün dərkətmə və təfəkkür fəaliyyətləri, indi haqqında bəhs edilən bu iki və dörd elementli intellekt kodları vasitəsilə reallaşır.

Qeyd edilən dörd elementli intellekt kodunun varlığı belə bir yanlış təəssürat yaradır ki, biz hər zaman düşünərkən mütləq şəkildə nitqdən və ya sözdən istifadə edirik. Əslində, dörd elementdən ibarət intellekt kodu ilə baş verən düşünmə prosesində əsas fikir axını birinci sıra intellekt obrazları ilə reallaşır. Lakin onlarla birlikdə ikinci sıra intellekt obrazları və sözlər də aktiv yaddaşa gəlir. Ona görə də belə bir yanlış təəssürat yaranır ki, biz sözlə, nitq vasitəsilə düşünürük. Bu məsələ haqqında sözün yaranmasından və dilin mahiyyətindən bəhs edərkən daha ətraflı danışacağıq.

Bu izahatlardan sonra artıq monoqrafiyanın giriş hissəsində qoyulan: *Biz nəyin vasitəsilə başa düşür və ya dərk edirik?* sualına cavab vermək mümkündür: *Biz beyin aparatımız tərəfindən yaradılan və yaddaşımızda mühafizə edilən **intellekt obrazlarının, kodlarının** yardımı və iştirakı ilə dərk edir, başa düşür və fikirləşirik.*

Dərkətmə.

İndi də: ***Biz necə dərk edirik və ya dərkətmə nədir?*** - sualına cavab verməyə çalışaq.

Tədqiqatın bu mərhələsində məqsədimiz gerçəklik elementlərinin qəbul və dərk olunmasını, dərk edilmiş gerçəklik elementinə ekvivalent olaraq yaranan intellekt obrazlarının iş prinsipini, mexanizmini müəyyənləşdirməkdir. Növbəti mərhələdə isə məqsədimiz bəzən bu tip psi-

Mayıl B. Əsgərov

xoloji iş və fəaliyyətin vasitəsi¹, bəzən məhsulu², bəzən də həmin iş və fəaliyyətin həm məhsulu, həm də vasitəsi³ hesab olunan söz, nitq və ümumilikdə dilin dərkətmə və ya təfəkkür prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqəsni müəyyənləşdir-mək olacaqdır.

Təfəkkür əməliyyatları öz-özlüyündə tam, bütöv bir axın, fəaliyyət⁴ və ya proses mahiyyəti daşıyır. Dərkətmə forma və mahiyyət baxımından bu fəaliyyət və ya prosesin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Biz ümumi şərh prosesini asanlaşdırmaq məqsədi ilə az qala iç-içə olan dərkətmə və təfəkkür kimi beyin aktivliklərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik. Buna görə də gerçəklik vahidi ilə bağlı məlumatın qəbulu, mənimsə-nilməsi, qavranılması, onlarla apellyasiya əməliyyatlarını da tək-tək nəzərdən keçirəcəyik. Bundan əlavə, hər bir dərkətmə və təfəkkür aktını da sıra ardıcılığı ilə cərəyan edən dörd faza şəklində nəzərdən keçirməyi daha məqsə-dəuyğun hesab edirik.

Birinci faza. Belə fərz edək ki, biz Qubada bir dağda gəzinti zamanı gördüyümüz gözəl təbiət mənzərəsinə doya-doya baxır, bu gözəlliyin hər cizgisindən, hər çala-rından həzz alır, onun sehrinə dalırıq. Mənzərəni seyr edə-edə həyatımızda ilk dəfə eşitdiyimiz çox gözəl, həzin bir musiqi parçası, tütəkdə çalınan bir çoban bayatısı dinləyir, eyni zamanda dadlı, ətirli giləmeyvələr də yeyirik. Bu zaman biz təbiət mənzərəsi, tütək səsi, giləmeyvə və onun

¹ Vıqotskiy L.S. Psixologiya... 2000, s. 197.

² Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5, с. 34-53.

³ Tarasov Y.F. göstərilən əsəri, s. 97.

⁴ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, «Прогресс», 1984, с. 61.

qoxusu, dadı, və s. kimi gerçəklik vahidləri ilə vizual, vokal, friktual, tastual, attaral təmasda oluruq.

Kompüterdən fərqli olaraq insan beyni heç bir “qeyd et” komandasına ehtiyac duymadan mənzərəni, tütək səsinə, meyvənin dadını, qoxusunu, yumşaqlığını müstəqil gerçəklik elementləri kimi “qəbul və qeyd edir”.

Təbii ki, bu “qəbuletmə” maddi şəkildə baş vermir, yəni əzəmətli dağlar, meşələr, tütək, meyvə beynimizə daxil olmur. Sadəcə beynimizdə gördüyümüz mənzərəyə, eşitdiyimiz musiqi səsinə, meyvənin dadına, qoxusuna, yumşaqlığına ekvivalent olan, yəni bu gerçəklik vahidlərini və onların müxtəlif cəhətlərini əks etdirən məlumatlara uyğun intellekt obrazları yaranır. Beləliklə, dərkətmə prosesinin birinci fazası – *məlumatın qəbulu və intellekt obrazına çevrilməsi fazası* başa çatır.

İlk baxışdan çox sadə görünən bu psixoloji prosesi bir qədər araşdırmağa, yəni məlumatın intellekt obrazına çevrilməsi, daha doğrusu, intellekt obrazının yaranması zamanı beyin aparatının sensomotor şəkildə həyata keçirdiyi işlərin və ya kodlaşdırmaların sıra ardıcılığını, cərəyan sxemini bərpa, daha doğrusu, təxmin etməyə çalışaq.

A.A.Leontyevin də qeyd etdiyi kimi, “nitqi reallaşdıran bütün proses və mexanizmlərin tam modelini vermək elmin müasir səviyyəsində hələ mümkün deyil... bizi nitq prosesinin fizioloji detalları deyil, əslində, onların prinsipial quruluşu... maraqlandırır”¹.

Qeyd edək ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları, eləcə də dərkətmə və təfəkkür vahidinin “söz” oldu-

¹ Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва, “Наука”, 1969, с. 38.

ğunu iddia edənlər, həmçinin bu vahidlə bağlı “işə çevrilmiş söz” meyarından çıxış edənlər bəzən məqsədyönlü şəkildə, bəzənsə özləri də hiss etmədən dərkətmə və təfəkkür proseslərində ara kodlaşdırmaların və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu bütünlüklə inkar edirlər. Bunun bir sıra köklü səbəbləri var və başlıcaları aşağıdakılardır.

Psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin “işə çevrilmiş söz”¹ mülahizəsində öz əksini tapan əsasını psixologiya elminə L.S.Vıqotski gətirmişdir. Həmin əsası elan edərkən o, belə bir fikir də irəli sürmüşdür ki, “nitqəqədərki təfəkkür və təfəkkürəqədərki nitq mövcud olmuşdur”².

Amma A.N.Leontyev tərəfindən nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi yaradılarkən bu əsaslar təhrif olunmuşdur. Əks halda dərkətmə və təfəkkür proseslərində ara kodlaşdırmaların və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu qəbul və ya etiraf etmək, yanlış bazis üzərində qurulmuş bu nəzəriyyənin domino daşlarından düzəldilmiş bir fiqur kimi uçulub dağılmasına səbəb olardı. Belə ki, bu halda sözün və ya nitqin özünün reallıqla təfəkkür arasındakı vasitə rolu üzə çıxardı və onu da etiraf etmək lazım gələrdi ki, söz və ya nitq reallıqla təfəkkür arasındakı aralıq vasitə və ya proseslərin yalnız biri, reallıqdan təfəkkürə doğru yüksələn növbəti pilləsidir.

Psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin ilkin əsaslarını psixologiya elminə gətirməklə böyük xidmətlər göstərən L.S.Vıqotski sözün və onun mənasının təfəkkür aktındakı funksional rolundan danışarkən qeyd edir ki, “təfəkkür fəaliyyətinin fikirdən sözə doğru hərəkətinin özü inkişaf-

¹ Vıqotskiy L.S. Psixologiya... 2000, s. 471, 891.

² Vıqotskiy L.S. Psixologiya... 2000, s. 463.

dır. Fikir sözlə ifadə olunmur, o sözdə tamamlanır”¹. Bununla da, L.S.Vıqotski ”Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarını dibsiz uçuruma aparən yanlış bir yolun ilkin başlanğıcını qoyur.

Öleyhinə söylənmiş fikirlərdə belə, öz fikirlərinin təsdiqini tapmağı bacaran A.A.Leontyev L.S.Vıqotskinin işarə ilə bağlı yalnız bir fikrinin, kommunaktivlik fikrinin dil işarələri üçün məqbul olduğunu göstərir. A.A.Leontyev özü isə dil işarələrini stimül-vasitə adlandırır və göstərir ki, “stimül-vasitə və ya işarə real əşya obyekt olmamalıdır. Çünki nəticə etibarı ilə real obyekt də stimül-vasitə kimi çıxış etdikdə o, obyektin psixoloji ekvivalentini əks etdirir. Yəni fəaliyyət prosesində obyekt və əşyanın bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bu fəaliyyətə uyğun ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirir”².

Həm L.S.Vıqotskinin və istinad etdiyi digər tədqiqatçıların fikirlərinə münasibətdə, həm də “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”ni qurarkən A.A.Leontyevin məharətlə istifadə etdiyi bu yarıgerçək müddəaları layiqincə dəyərləndirə bilmək üçün onun təkcə bu son fikrini diqqətlə analiz etmək kifayətdir.

Əvvəla, A.A.Leontyev “*real obyekt də stimül-vasitə kimi çıxış etdikdə, o, obyektin psixoloji ekvivalentini əks etdirir*” deyərkən hansı “*psixoloji ekvivalenti*” nəzərdə tutduğunu, bu psixoloji ekvivalentin söz və ya nitq olmasının mümkün olub-olmadığını nəzərdən keçirək. Təbii, bu psixoloji ekvivalent söz ola bilməz. Psixoloji ekvivalent, bizim terminlərimizdən istifadə etsək, intellekt obrazı kimi

¹ Vıqotskiy L.S. Psixologiya... 2000, s. 469.

² Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, “Наука”, 1965, с. 22-26.

başla düşülməlidir. Çünki fəaliyyət prosesində “obyekt və əşyanın bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bu fəaliyyətə uyğun ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirmək” qabiliyyəti məhz intellekt obrazına məxsusdur. “Söz” və ya “sözə çevrilmiş iş”in belə bir qabiliyyəti və ya imkanı yoxdur.

Məsələn, sadəcə “ay” dedikdə gecələr göydə parlayan səma cisminin ümumi obrazından başqa bir şey xatırlamırıq. Əgər danışığın obyektini ayın üzərindəki ləkələrdirsə, mütləq şəkildə nitqimizdə ən azı “ay” və “ləkə” sözlərini işlətməliyik. Danışığın obyektini təqvim ayının əvvəlində, ortasında və ya sonunda ay planetinin müxtəlif forma və görüntülərə malik olmasındırsa, o halda, mütləq şəkildə nitqimizdə ən azı “ay” və “görünüş” sözlərini müxtəlif semantik və qrammatik əlaqələrlə yan-yana işlətməliyik. Ayrılıqda götürülmüş “ay” sözü müvafiq planetin bütün xüsusiyyətlərini canlandırmaq, əks etdirmək iqtidarında deyil. Belə bir xüsusiyyət yalnız intellekt obrazlarının birləşməsindən yaranan intellekt kodunda vardır.

İkinci bir tərəfdən, əgər A.A.Leontyevin dediyi kimi “stimul-vasitə və ya işarə (yəni, söz – M.Əsgərov) *real əşya obyektini olmamalıdır*”sa və müstəqil gerçəklik elementi kimi kommunikator tərəfindən dərk olunmursa, o halda ayrı-ayrı söz formaları arasından düzgün olanının necə seçilməsi bir müəmmədir.

Əgər biz sözləri müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk etmiriksə, o halda “ata” sözünün “aat”, “taa”, “aata”, “ataa” və ya “atta” şəklində deyil, məhz “ata” şəklində deyildiyini və ya yazıldığını necə müəyyən edirik?

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının bütün iddialarına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, **obyektiv aləmdə mövcud olan bütün əşya, varlıq və hadisələr**

Mayıl B. Əsgərov

qədər hər bir söz də müstəqil gerçəklik elementidir və bütün digər gerçəklik elementləri kimi onlar da intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq dərk edilirlər.

Bu qənaət “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin yanlış bazis üzərində qurulduğunu və yanlış bünövrə üzərində qurulan hər bir nəzəriyyə kimi, nəticə etibarlı ilə onun da uğursuzluğa məhkum olduğunu söyləmək üçün kifayətdir.

Bu mövqedən yanaşdıqda informasiyanı kompüterin yaddaşına daxil edərəkən müşahidə olunan ara kodlaşdırma və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu insani dərkətmə və təfəkkür prosesində axtaran N.Xomskini belə bir bənzətmə və ya analogiyaya görə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının nə üçün belə ağır tənqidlərə məruz qoymasının əsl səbəbi də aydın olur. Belə ki, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları insani dərkətmə və təfəkkür proseslərində ara kod və ya aralıq proseslərin mövcudluğunu heç bir halda qəbul edə bilməzdilər. Əks halda, onlar dərkətmə və təfəkkür proseslərini söz və ya nitq əsasında şərh edə və psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsinin nitqə tətbiqini də, təbii ki, heç bir vəchlə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” adlandırma bilməzdilər. Çünki, əslində, psixoloji proses və ya fəaliyyət söz, nitq vasitəsilə deyil, intellekt obrazı və ya kodu vasitəsilə baş verir. Buna görə məlum nəzəriyyəyə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” yox, “İntellekt obrazı nəzəriyyəsi” və yaxud da “İntellekt kodu nəzəriyyəsi” adını vermək lazım gələrdi.

Bu qısa şərhərdən də görüldüyü kimi, forma, söz və nitq “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları nə qədər ısrarla inkar etsələr də, mahiyyət etibarlı ilə aralıq proseslərdə müşahidə olunan ara kodlarıdır, daha doğrusu, kod funksiyalı transformativ vasitələrdir.

Mayıl B. Əsgərov

Burada bilərəkdən şərhlərimizin qavranılması və başa düşülməsi daha asan olsun deyə yalnız vizual, vokal, friktual, tastual, attaral təmasda olduğumuz, yəni birbaşa hiss orqanlarımız vasitəsilə varlığını qəbul etdiyimiz real, əşya, obyekt və hadisələrin intellekt obrazlarının yaranması haqqında danışdıq. Başvermə prinsipi, üsul və qaydaları daha mürəkkəb olan sinktual dərkətmə, onun mərhələ, akt və fazaları, belə dərkətmə nəticəsində yaranan intellekt obrazları haqqında isə daha sonra danışacağıq.

Tədqiqatın bu mərhələsi üçün heç bir prinsipial əhəmiyyət daşımasa belə, sadəcə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının yanlış yolda olduğunu bir daha sübut edən əyani bir fakt kimi onu da qeyd edək ki, dağ gəzintisi ilə bağlı dərk edilən, meşə, ağaclar, musiqi, giləmeyvə, quşlar, böcəklər və s. ilə bağlı dərkətmənin bu fazasında bizim sözə və ya nitqə heç bir ehtiyacımız olmadı.

Doğrudur, bəzən dərk olunan mənzərə, musiqi və ya meyvə ilə bağlı nə isə deyir və ya düşünürük, məsələn, “nə gözəl mənzərədir, musiqidir, meyvədir..., filan şeyi xatırladır” və s. Amma bu deyilən və ya düşünülənlərin həmin gerçəklik vahidlərinə aid elementlərin intellekt obrazlarına transformasiyası və qəbul edilməsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O sözlər olsa da, olmasa da, dərkətmə aktının birinci fazası olan informasiyanın qəbulu prosesi öz axarı ilə gedəcəkdir¹.

İkinci faza. Biz dağ gəzintisi zamanı gördüyümüz ecazkar mənzərəni, bənzərsiz musiqini və bu cənnət bağında yediyimiz dadlı, ətirli, yumşaq giləmeyvələri yadı-

¹ Əslində, bu deyilənlər “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının, eləcə də dərkətmə və təfəkkür vahidinin “söz” olduğunu iddia edənlərin mövqeyinə vurulan sarsıdıcı zərbədir.

mızda saxlayır, bəlkə də ömrümüzün sonuna qədər unutmuruq.

Dərketmə prosesinin ikinci fazası hesab olunan və *yadda saxlama fazası* adlanan bu mərhələdə beynimizdə haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı minlərlə intellekt obrazı yaranır, öz aralarında birləşərək vahid obrazlar silsiləsinə çevrilir və baş beynimizin müəyyən hissəsində mühafizə olunur. Beləliklə, dərketmənin ikinci fazası və ya birinci yarımaktı başa çatır.

Dərketmənin ilk baxışdan çox sadə görünən ikinci fazasında və bütövlükdə birinci yarımaktında beynimizdə hansı psixoloji proseslərin baş verdiyini bir qədər təfərrüatlı şəkildə aydınlaşdırmağa çalışaq.

Yuxarıda gerçəklik elementi və intellekt obrazları haqqında danışarkən qeyd etmişdik ki, dərketmə baxımından insanın istənilən formada təmasda olduğu bütün ətraf aləm yalnız gerçəklik elementlərindən ibarətdir. Real və ya irreal olmasından asılı olmayaraq, ətraf aləmin bütün vahid və elementləri, eləcə də bu vahid və elementlərə aid olan real və ya irreal əlamət və keyfiyyətlərin, bu vahid və elementlərə aid olub həqiqətən baş verən və ya baş verdiyi güman, təsəvvür, ehtimal edilən hərəkətlərin hər biri müstəqil gerçəklik elementləridir. Bütün bu gerçəklik elementləri insanın beyin aparatı tərəfindən eyni qayda ilə, yəni intellekt obrazlarına çevrilərək qəbul edilir.

Məsələn, Qubada dağ gəzintisi zamanı təmasda olduğumuz giləmeyvə ilə bağlı beynimizdə yaranan intellekt obrazlarını fikrən xatırlamağa çalışaq.

a. *Vizual təmasın nəticələri (görünüşü ilə bağlı)*: ümumi görünüşü deformasiyalı kürə şəklindədir, ümumi rəngi açıq qırmızıdır, gövdəsi kiçik kürəciklərin birləşməsindən

Mayıl B. Əsgərov

yaranıb, hər kiçik kürənin üstündə tünd rəngli xırda nöqtələr, nöqtələrin ortasında tikanvari nazik tükcüklər var, şirəsi əldə qırmızı ləkələr yaradır, adi su ilə yuduqda bu ləkələr, demək olar ki, yox olur;

b. *Friktual təmasın nəticələri (toxunma ilə bağlı)*: ümumi gövdəsi yumşaqdır, diş altında əzildikdə içindən maye çıxır, kiçik kürəciklərin içində diş altında xırçıldayan xırda toxumcuqlar var; tikanvari nazik tükcükləri dodaq və dili yüngülcə dalayır, şirəsi əldə və dodaqlarda yapışqanlıq yaradır, su ilə yuduqda yapışqanlıq yox olur;

c. *Tastual təmasın nəticələri (dadbilmə ilə bağlı)*: ümumi dadı şirindir, çox çeynədikdə turşluq, diş altında əzilən xırda toxumcuqlarında zəif yağ dadı hiss olunur;

d. *Attaral təmasın nəticələri (qoxubilmə ilə bağlı)*: spesifik qalıcı (təxminən 1-2 saat) şirin qoxusu var, adi su ilə yuduqda bu qoxu dərhal yox olmur və s.

Göründüyü kimi, burada vizual, friktual, tastual, attaral təmas nəticəsində yaranan intellekt obrazlarının yalnız sözlə ifadəsi mümkün olan bir qismi sadalanmışdır. Burada təmasda olduğumuz meyvənin dağ moruğu olduğunu başa düşdünüz və yəqinliklə deyə bilərsiniz ki, bu meyvə ilə bağlı yaranan intellekt obrazları yalnız bu sadalananlardan ibarət deyil. Təbii ki, həmin meyvə ilə bağlı daha bir sıra xüsusiyyəti yuxarıdakı sıralara əlavə edə bilərsiniz.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, həmin meyvə ilə bağlı sözlə ifadə olunmuş xüsusiyyətlər onların real obrazları ilə müqayisədə daha zəif və solğundur. Yəni bir-başə vizual, friktual, tastual, attaral təmas nəticəsində yaranan intellekt obrazlarının özü isə daha canlı və gerçəyə daha yaxındır.

Mayıl B. Əsgərov

Yaz yağışından sonra səmanı bəzəyən göy qurşağını hamımız görmüşük və onu da bilirik ki, istənilən dildə mövcud olan 7 və ya 12 rəng adı onun təsviri üçün kifayət edə bilməz. Yəni həmin rəng adlarının istənilən ardıcılıqla və ən böyük sənətkarlıqla sıralanması belə, heç bir halda göy qurşağındakı əsrarəngiz gözəlliyin real təsvirinə kifayət edə bilməz. Təbii ki, göy qurşağının yaddaşımıza həkk olunmuş obrazının təsviri üçün bu sözlər kifayət deyil. Göy qurşağının rəng keçidlərindəki bütün çalarları sözlə ifadə edə biləcək bir dil mövcud deyil. Təbiətdə göy qurşağını bircə dəfə də olsun görənlər və daltonik olmayan hər bir insan həmin rəng keçidlərini sözlə ifadə edə bilməsə də, yadına salıb gözləri önündə canlandırma, xatırlama bilər. Bu deyilənlər onu sübut edir ki, gerçəklik elementini insan beynində əks etdirən “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarlarının iddia etdiyi kimi söz və ya nitq yox, intellekt obrazıdır. Əksətdirmə imkanları baxımından intellekt obrazı sözdən daha tutumlu və dəqiqdir.

Söz və onun əks etdirmək, təsvir etmək imkanları ilə bağlı akademik K.Abdullayev yazır: “Söz, əslində, real həyatda gedən prosesin ümumiləşdirilmiş adıdır... Həyat zəngindir, əlbəttə ki, söz o zənginliyi əks etdirə bilməz. Həyat sonsuzluq qədərincə rəngarəngdir, söz isə sonsuz deyil... Həyat rəngli televizordur, söz isə ağ-qara. Həyat mütləqdir, söz isə təhrif edir...”¹.

Söz də təsvir etmək və ya əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Amma göy qurşağı nümunəsində də gördüyümüz kimi, əvvəla, tutum və dəqiqlik baxımından söz intel-

¹ Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, “Mütərcim”, 2010, s. 136-137.

lekt obrazı ilə müqayisə oluna bilməz dərəcədə zəifdir. İkinci tərəfdən, *söz birbaşa gerçəklik elementinin tam mahiyyətini deyil, sadəcə onun dərk olunmuş, birinci intellekt obrazı şəklində mənimsənilmiş xüsusiyyətlərini təsvir və əks etdirən yardımçı vasitədir.*

Təmasda olduğumuz bütün gerçəklik elementləri ilə bağlı, eləcə də yuxarıda haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı beynimizdə minlərlə intellekt obrazı yaranır, əsas yaddaşa qeyd olunur.

		
İO-1	İO-1	İO-1
İO-1	İO-1	İO-1
		

Bunun nəticəsi olaraq həm bütünlükdə dağ gəzintisi, həm də onu əmələ gətirən hər bir daxili element: dağlar, ağaclar, səma, bulaq, quşlar və s., eşitdiyimiz çoxsaylı musiqi notları, davam edən və kəsilən səs axarı və s. bu kimi vahidlər uzun müddət əsas yaddaşımızda qalır.

Dərketmə prosesinin birinci fazasında beynimizdə o vahidlərin hər birinə ekvivalent olan ayrı-ayrı intellekt obrazları yaranır. İkinci fazada bu obrazlar beyin apara-

Mayıl B. Əsgərov

tının yardımı ilə intellekt obrazları silsiləsi şəklində birləşərək yaddaşımıza həkk olunur.

Nəzərə alaq ki, konkret bir gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazından fərqli olaraq, intellekt obrazları silsiləsi yönü və məqsədi baxımından şəhərdəki çoxmənzilli binalardan ibarət mürəkkəb sistemi və ya həmin sistemlərin birləşməsindən əmələ gələn meqapolis sxemini xatırladır. Belə ki, çoxmənzilli bina, bir tərəfdən müxtəlif dil, din, irq, peşə və sənət sahiblərinin yaşadığı binalardan biri kimi, digər tərəfdən də, konkret qrupların (məsələn, rusların, xristianların və ya hərbi qulluqçuların) yaşadığı çoxsaylı binalardan biri kimi meqapolisdəki çoxmənzilli binalar sistemində nəzərdən keçirilə bilər.

Ayrılıqda götürülmüş hər bir intellekt obrazları silsiləsinə bir tərəfdən konkret bir hadisə ilə bağlı (məsələn, Qubada dağ gəzintisi), eləcə də həmin silsiləyə daxil olan ayrı-ayrı elementlərlə bağlı (məsələn, dağ gəzintisi, mənzərə, musiqi, dad, qoxu və s.) müraciət oluna bilər. Başqa sözlə desək, intellekt obrazları silsiləsinin yaranması və ona istinad məsələsində fərdilik və ortaq cəhətlilik prinsipləri nəzərə alınmalıdır.

Konkret olaraq haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı yaranan intellekt obrazları silsiləsi bir tərəfdən müstəqil “Quba gəzintisi” silsiləsi kimi formalaşır. Digər tərəfdən isə həmin silsilədəki obrazların bir qismi digər “*Vizual təmas*” silsilələri ilə, bir qismi digər “*Friktual təmas*” silsilələri ilə, bir qismi digər “*Tastual təmas*” silsilələri ilə, bir qismi digər “*Attaral təmas*” silsilələri ilə birləşərək ən böyük meqapolis sxemlərindən daha mürəkkəb sistem yaradır.

İntellekt obrazları silsilələrinin əmələ gətirdiyi siste-

Mayıl B. Əsgərov

min mürəkkəbliyini tam olaraq təsəvvür edə bilmək üçün bir faktı da nəzərə alaq ki, intellekt obrazları heç də bu sxemdə göstərildiyi kimi stabil dördbucaqlı formasına malik deyil və onların əmələ gətirdiyi sistem heç də həmin dördbucaqlıların kəsişməsi formasında təzahür etmir. Böyük ehtimalla intellekt obrazlarının əmələ gətirdiyi silsilənin real mənzərəsini təsəvvür edə bilmək üçün ilk növbədə fəza müstəvisindən və təbii ki, mürəkkəb xarici görünüşə malik fəza fiqurlarından qarışıq şəkildə istifadə etmək daha doğru olardı. Çünki intellekt obrazlarının birləşməsindən yaranan silsilə, bizim təxəyyül gücümüzün ən mürəkkəb sistem anlayışı ilə bağlı təsəvvür edə biləcəyi ən çoxşaxəli və qarışıq sxemlərdən belə dəfələrlə mürəkkəbdir.

Yenə də analogiya prinsipindən istifadə edərək belə deyə bilərik ki, intellekt obrazlarının birləşməsi nəticəsində insan beyində yaranan dərkətmə və təfəkkür sistemi bütün serverləri, saytları və protokolları nəzərə alınmaqla vahid dünya internet sisteminə bənzəyir. Amma bu sistem dünya internet sistemindən də dəfələrlə mürəkkəb və zəngindir, istifadə imkanları baxımından isə, ondan dəfələrlə effektiv, sürətli və asan idarə olunandır.

Dərkətmə aktının ikinci fazasının və ya birinci yarım-aktının analizinin nəticələrinə əsaslanaraq belə deyə bilərik ki, insanın beyin aparatı tərəfindən təmasda olduğu bütün gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan intellekt obrazları yaradılır. Yadda saxlama məhz intellekt obrazları vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, haqqında danışılan gerçəklik elementləri ilə bağlı yaranan intellekt obrazlarının yadda saxlanması fazasında da dilə heç bir ehtiyac duyulmur. Əks halda, söz

Mayıl B. Əsgərov

qarşılığı olmayan gerçəklik elementlərinin dərk olunaraq yadda saxlanması mümkün olmazdı.

Doğrudan da, əgər dərk etmə və təfəkkürün vahidi söz və ya nitq olsaydı, o halda adı məlum olmayan əşya, varlıq və hadisələri dərk edə bilməzdik. Gözümüzlə gördüyümüz, əlimizlə toxunduğumuz, gözlərimizi yumarkən belə, dəqiq obrazını bütün təfərrüatları ilə xatırladığımız, amma adını bilmədiyimiz əşya və varlıqları dərk etdiyimizi inkar etməli olardıq. Bu da nə normal məntiqə, nə də elmə sığan bir məsələ deyil.

Üçüncü faza. Haqqında danışılan gəzintidən sonra illər keçir. Bir dəfə təsadüfən hiss etdiyimiz bir çiçək qoxusu, duyduğumuz melodiya, dad, yaxud gördüyümüz başqa bir mənzərə həmin “Quba gəzintisi” zamanı eşitdiyimiz musiqini, yedikimiz meyvəni və ya bütövlükdə həmin dağ gəzintisi ilə bağlı bütün təfərrüatları bizə xatırladır. Beləliklə, dərk etmə və təfəkkür prosesinin xatırlama və ya yada salma adlanan üçüncü fazası reallaşmış olur. Bu fazada baş verən psixoloji prosesləri bir qədər aydınlaşdırmağa çalışaq.

Əvvəlki yarımdan şərhində insan beynində yaranan dərk etmə və təfəkkür sisteminin dünya internet sistemində bənzədiyini qeyd etmişdik. Eyni fikri davam və inkişaf etdirərək deyə bilərik ki, yaddaşımızdakı hər hansı məlumatın tapılması və ondan istifadə, bir növ “Google” xidmətindən istifadə yolu ilə internet sistemində olan müvafiq məlumatın axtarılıb tapılmasına və ondan istifadəyə bənzəyir. Fərq yalnız ondadır ki, internetdə olan lazımı məlumatı tapmaq üçün “Google” axtarış xidməti proqramına daxil olmaq, axtarılan məlumatla bağlı “açar kod”u daxil etmək və “axtar” komandası verməklə proqramı işə sal-

Mayıl B. Əsgərov

maq lazımdır. Digər proseslər proqram dəstəyi ilə avtomatik şəkildə həyata keçir və daxil edilmiş “açar kod”a uyğun olan bütün məlumatlar müstəqil sayt, qovluq və ya sənəd şəklində bufer yaddaşa gətirilir. İstifadəçi bu məlumatlardan məqsədinə daha uyğun olanları seçir, “aç” komandasını verməklə həmin məlumatı operativ yaddaşda tam şəkildə açır. Bu zaman araşdırılan məlumatlar istifadəçinin tələbinə uyğun olaraq ilkin daxil edildiyi formada və ya başqa bir formada açıla bilər.

Dərketmə prosesinin üçüncü fazasında nəzərdə tutulmuş və ya gözlənilməz bir “komanda” (məsələn, bir çiçək qoxusu, musiqi və s.) ilə baş beynimizdə mühafizə olunan milyonlarla intellekt obrazları arasından haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı obrazlar silsiləsi, sanki avtomatik olaraq seçilir və digər həmhüddud silsilələrlə birlikdə, yaxud da ayrılıqda aktiv yaddaşa gətirilir.

Qeyd edək ki, haqqında danışılan gerçəklik elementləri ilə bağlı yaranan intellekt obrazlarının xatırlanması fazasında da dilə heç bir ehtiyac duymuruq.

Dördüncü faza. Haqqında danışılan dağ gəzintisi göz-lərimiz önündə canlanır. Ən xırda təfərrüatlarına qədər o ecazkar gözəlliyi, o şahanə musiqini, dadını, ətrini və yumşaqlığını hələ də damağımızda hiss etdiyimiz o cənnət meyvəsini yada salırıq.

Dərketmə prosesinin dördüncü fazası hesab olunan və intellekt kodunun gerçəklik elementinə ekvivalent olan obrazlar şəklində açılması fazası adlanan bu mərhələdə aktiv yaddaşa gətirilmiş intellekt obrazı bütün tərkib hissələri ilə aktiv yaddaşda bərpa olunur.

Haqqında danışılan dağ gəzintisi ilə bağlı intellekt obrazının gerçəklik elementinə ekvivalent olan görüntü,

Mayıl B. Əsgərov

səs və s. çevrilməsi prosesində də dilə ehtiyac duymuruq.

Biz vahid dərketmə prosesini ayrı-ayrı aktlar və hər bir aktın özünü də 4 ayrı faza kimi təqdim etsək də, nəzərə almaq lazımdır ki, onlar təmin hissələridir və çox vaxt sıx ardıcılıqla cərəyan edir. Bu zaman fazalar arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək çətin olur, bütün proses bir tam kimi, bütöv bir axın kimi görünür.

Bəzən birinci və ikinci yarımaktlar arasında illərlə fasilə olsa belə, əksər halda, birinci (qəbul) və ikinci (yadda saxlama), eləcə də üçüncü (xatırlama) və dördüncü (tətbiq) fazalar sıx ardıcılıqla cərəyan edir. Onlar arasında olan keçidləri müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Sanki ilk iki və son iki faza öz aralarında birləşir. Gerçəklik elementinin beyin aparatı tərəfindən intellekt obrazlarına çevrilərək qəbul edilməsi (mənimsəmə, qavrama prosesi) və qəbul olunmuş məlumatın intellekt kodları şəklində toplanıb informasiya bazasında (baş beyində) mühafizəsi (yadda saxlama prosesi) bütöv bir yarımakt kimi baş verir. Tələb edilən müvafiq intellekt obrazının aktiv yaddaşa gətirilməsi (xatırlama prosesi) və onun beyin aparatı vasitəsilə gerçəklik elementinə ekvivalent olan görüntüyə, səsə və s. çevrilməsi (tətbiq prosesi) də digər bir yarımakt kimi görünür.

İstənilən halda qeyd olunan bu 4 faza öz məzmun və mahiyyətini itirmədiyi kimi, onların sıra ardıcılığı da heç bir zaman pozulmur. Yəni bu fazaların cərəyan ardıcılığı nə qədər sıx da olsa, onlar mütləq şəkildə baş verir. Heç vaxt birinci fazadan üçüncüyə, ikinci fazadan dördüncüyə, birinci fazadan dördüncüyə birbaşa keçid mümkün deyil.

Mayıl B. Əsgərov

İndiyə qədər dərkətmə ilə bağlı deyilən fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür:

Dərkətmə - dedikdə, gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatın insanın beyin aparatı vasitəsilə intellekt obrazına və ya koduna çevrilərək qəbul edilməsi, baş beyində mühafizəsi, tələb olunduqda lazımı intellekt obrazının və ya kodunun axtarılıb tapılması və beyin aktivliyinin daha sonrakı mərhələsinə uyğun olaraq ondan istifadəni əhatə edən beyin aktivliyi nəzərdə tutulur.

Düşünərək dərkətmə.

İndi də: ***Düşünərək dərk etmək nə deməkdir?*** – sualına cavab verməyə çalışaq.

Dərkətmə prosesi yalnız hiss orqanlarının yardımı ilə ətraf aləmdən alınmış informasiyanın yaddaşa qeyd olunması ilə məhdudlaşmır. Kompüterdən fərqli olaraq insan beyni daha əvvəl qəbul etmiş olduğu informasiyanın analizi nəticəsində, yəni *düşünmə yolu ilə* yeni gerçəklik vahidləri yaratmağa qadirdir. Düşünərək dərkətmə nəticəsində yaranan həmin gerçəklik vahidləri də bütün digər gerçəklik vahidləri kimi gerçəklik elementi səviyyəsində yenidən dərk olunur və onlarla bağlı digər təfəkkür prosesləri analoji qaydada icra edilir.

Düşünərək dərkətmə prosesi bu tədqiqat çərçivəsində sinktual dərkətmə adlandırılır (*think* – ingilis sözü olub, Azərbaycan dilində mənası “düşünmək, fikirləşmək”dir).

Bəzən bizə elə gəlir ki, bütün şüurlu həyatımız boyu düşünmək yolu ilə dərk etmişik, düşünərkən də həmişə nitqdən istifadə etmişik. Bunun, həqiqətən də, belə olub-olmadığına, yəni əvvəla, düşünərək dərkətmənin digər üsullara nisbətən məhsuldar olub-olmadığına, ikincisi isə,

Mayıl B. Əsgərov

düşünərək dərketmənin həmişə dil struktur vahidlərindən istifadə yolu ilə reallaşmış-reallaşmadığına nəzər salaq.

Bu və bunun kimi digər məsələlərə tam təfərrüatı ilə aydınlıq gətirə bilmək üçün, hər şeydən əvvəl, sinktual dərketmənin mahiyyətini, onun üsul və yollarını psixoloji proseslər baxımından araşdırmaq lazımdır.

Sinktual dərketmənin digər üsullara nisbətən daha məhsuldar olması haqqında yaranan yanlış təsəvvürün səbəblərindən biri budur ki, bəzən biz dərketmə aktının birinci fazasında yazılı və şifahi nitqdən bir vasitə kimi istifadə edilməklə¹ baş verən müxtəlif təfəkkür proseslərini sinktual dərketmə olaraq qəbul edirik.

Amma nəzərə almaq lazımdır ki, biz hər hansı bir ədəbiyyatı oxuyarkən və ya mühazirə dinləyərkən, əslində hazır məlumatı qəbul edirik, kodlaşdırırıq və yaddaşımızda mühafizə edirik. Doğrudur, bəzi yazılı və şifahi məlumatların qəbulu zamanı düşünmək lazım gəlir. Bu, adətən, yazanla oxuyan və ya danışanla dinləyən arasında səviyyə fərqlinin olması, şifahi və yazılı mətn formalaşdırılarkən bu fərqlin nəzərə alınmaması nəticəsində əmələ gəlir. Amma istənilən halda, bu təfəkkür proseslərini sinktual dərketmə hesab etmək olmaz.

Müxtəlif elm sahələrində elə ilk oxunuş və ya ilk tanışlıqdan anlaya bilmədiyimiz bir çox çətin qanun, teorem və düsturlar vardır. Bəzən onları yaddaşımıza həkk edə bilmək üçün saatlarla, günlərlə düşünür, müxtəlif yol və üsullardan istifadə edirik. Bu səbəbdən bizə elə gəlir ki, bu təfəkkür prosesləri məhz düşünərək dərketmədir, yəni

¹ Bununla bağlı daha ətraflı məlumat almaq üçün bu tədqiqatın Nitqin mənimsənilməsi hissəsinə baxın.

sinktual dərketmədir.

Məsələn, “Elementlərin dövrü sistemi” və “Atomun parçalanması reaksiyası”nı anlamaq üçün biz xeyli düşünməli oluruq. Amma “Cazibə qanunu”nu bir dəfə oxuyuruq və uzun düşünməyə ehtiyac duymadan dərhal anlayırıq. Bu səbəbdən bizə elə gəlir ki, “Elementlərin dövrü sistemi”ni və “Atomun parçalanması reaksiyası”nı düşünmə yolu ilə (sinktual dərketmə yolu ilə), “Cazibə qanunu”nu isə sadəcə oxumaqla (vizual-vokal mənimsəmə üsulu ilə) dərək edirik. Belə bir qənaətə gəlmək, təbii ki, yanlıştır. Onları anlamaq üçün aylarla düşünmək lazım gəlsə belə, artıq kəşf olunmuş, elm aləminə məlum olan ən çətin qanunların mənimsənilməsi belə sinktual dərketmə üsulu ilə deyil, vizual-vokal mənimsəmə üsulu ilə baş verir.

Sinktual dərketmə məlumatların sadəcə qəbulu, qruplaşdırılıb yerləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və s. deyildir. Sinktual dərketmənin nəticəsi yalnız elmi yenilik, kəşf və ya ixtira ola bilər. Onun böyüklüyünün, kiçikliyin, qəbul edilib yadda saxlanılmasının asanlıq və ya çətinliyinin isə mətləbə heç bir dəxli yoxdur.

Qoyulan çoxsaylı eksperimentlərdən alınan nəticələr və statistik hesablamalar belə deməyə əsas verir ki, insanın dərketmə və təfəkkür proseslərinin 86 faizə qədər vizual və vokal dərketmənin, qalan 14 faizdən bir qədər çoxu sinktual, friktual, tastual, attaral və s. dərketmə növlərinin payına düşür. Qeyd olunan 14 faizdən friktual, tastual, attaral və s. üsullarla dərketmənin payına düşən miqdarlar çıxılırsa, o halda sinktual dərketmənin payının nə qədər azaldığını görə bilərik. Sinktual dərketmənin payı fiziki əməklə məşğul olan insanlarda, təxminən, 3-5%, zehni əməklə məşğul olanlarda, təxminən, 4-7%,

Mayıl B. Əsgərov

fenomenal düşünmə qabiliyyətinə, fitri istedadada malik insanlarda isə, təxminən, 7-10%-ə qədərdir. Sonuncularda dərketmə növlərinin pay nisbəti digərlərindən fərqlənir. Onlarda vizual və vokal dərketmənin payı, təxminən, 82 faizə qədər, sinktual, friktual, tastual, attaral və s. dərketmələrin ümumi payı isə, təxminən, 18 faiz olur.

Anadangəlmə və sonradan qazanılan anomal, həmçinin fenomenal faktorlar dərketmə növləri ilə bağlı qeyd edilən faiz nisbətlərinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Məsələn, korluq anadangəlmə olduqda, vizual dərketmə sifirə bərabər hesab olunur. Sonradan yaranan korluq zamanı isə orta insan ömrünün 70 yaşa bərabər götürülməsi şərti ilə vizual dərketmə imkanın hər 10 yaş üçün 8%-nin itirilmiş olduğu təxmin edilir.

İnsanın bir dərketmə növündə hər hansı səbəbdən itirilən imkanı başqa bir dərketmə növündə qismən əvəzlənsə də (məsələn, korlarda vokal, friktual, tastual, attaral dərketmə aktivləşir), bunu adekvat əvəzlənmə hesab etmək, əlbəttə ki, sadələşmə olardı. Etiraf etmək lazımdır ki, itirilən heç bir dərketmə imkanının başqa dərketmə növləri hesabına tam və adekvat əvəzlənməsi mümkün deyil. Ən məhsuldar dərketmə növü olan vizual və vokal dərketmə imkanlarının itirilməsi, yəni karlıq və korluq ümumi idrak qabiliyyətinin 60%-ə qədər, sinktual dərketmə imkanınınsa 40-50% azalmasına səbəb olur.

Vizual və vokal dərketmə təsviri xarakter daşıyır, yəni gerçəklik elementi qəbul olunur, intellekt obrazına çevrilir və mühafizə olunur. Əslində, sinktual dərketmədən başqa bütün digər dərketmə növləri bu qaydada baş verir və onların qəbul yarımaktı bu iki faza ilə başa çatmış olur. Növbəti iki faza isə mövcud məlumatın verilməsi və ya

Mayıl B. Əsgərov

praktik tətbiqi fazasıdır.

İnsan bu günə qədər bizə məlum olan canlılardan bir cəhəti ilə fərqlənir: o, yaradıcı şəkildə düşünmə və ya başqa sözlə desək, sinktual dərkətmə qabiliyyətinə malikdir. Sinktual dərkətmə bir neçə dərkətmə tipinin sintezindən yaranmış mürəkkəb və çoxtərəfli dərkətmə üsuludur.

Sinktual dərkətmənin “xammalı” artıq məlumat bazasında (baş beyində) mövcud olan informasiyalar arasından seçilib götürülür. Birbaşa dərkətmə prosesinin başlanğıc mərhələsində kənardan daxil olan məlumatlar da bu dərkətmənin “ilkin materialı” rolunu oynaya bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən halda sinktual dərkətmə ikinci aktın 1-ci fazasında gerçəkləşir. Yəni sinktual dərkətmə üçün lazım olan ilkin məlumat baş beyindən deyil, kənardan götürüldükdə, bu məlumat vizual, vokal və ya hər hansı digər bir dərkətmə üsulu ilə (sinktual dərkətmədən başqa) qəbul yarımaktından (1-ci və 2-ci fazalardan) keçərək baş beyinə daxil olur. Buna sinktual dərkətmənin hazırlıq mərhələsinin birinci yarımaktı da deyə bilərik.

İkinci yarımakt - sinktual dərkətmənin ilkin materialının aktiv hala və ya aktiv yaddaşa gətirilməsidir. Birinci aktın ikinci yarımaktında sinktual dərkətmənin ilkin materialı baş beyində mühafizə olunan məlumatlar arasından seçilib götürülür (xatırlanır). Baş beyində intellekt kodları şəklində mövcud olan bu məlumat aktiv yaddaşa gətirilməklə eyni anda beyin aparatının köməyi ilə gerçəklik elementinin real obrazlarına və ya sinktual dərkətmənin icra olunacağı obrazlara çevrilir, yəni bu məlumatlar dərkətmə prosesinin 3-cü və 4-cü fazalarından keçir.

Burada bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır. İntellekt obraz və kodlarının gerçəklik elementinin apellyativ

Mayıl B. Əsgərov

obrazına çevrilməsi müxtəlif şəkillərdə baş verə bilər. Yəni birinci fazada hər hansı bir gerçəklik vahidi (əşya, varlıq) haqqında məlumatın mətn şəklində qəbul edilməsinə baxmayaraq, dördüncü fazada həmin məlumat mətnə deyil, gerçəklik elementinin rəsm, sxem, riyazi məlumat və s. kimi obrazlarına çevrilə bilər. Eyni qayda ilə birinci fazada gerçəklik elementinin rəsm, riyazi məlumat, səs formasında olan obrazı dördüncü fazada mətn kimi təqdim oluna bilər. Əslində, bütün bu dəyişmələr intellekt obrazının modullaşmalarıdır. İntellekt obrazlarının modullaşmasının prinsiplial əhəmiyyət kəsb edən bəzi cəhətlərini qeyd etməyi lazım bilirik.

İntellekt obrazının modullaşması - mövcud intellekt obrazının dərkətmə prosesinin icra olunacağı obrazlara çevrilməsidir. Modullaşmanın iki başlıca növü vardır: transformativ modullaşma və representativ modullaşma.

Transformativ və representativ modullaşma mahiyyət etibarilə dərkətməyə yaxın proseslərdir və bu səbəbdən bəzən onlar da yanlışlıqla dərkətmənin, əksər halda da sinktual dərkətmənin növü, bəzən də özü hesab edilir.

Çox vaxt hər hansı bir riyazi qaydanın, yaxud kimyəvi formulun sözlə ifadəsi, məsələnin şərti əsasında riyazi tənlik qurulması, bədii əsərlərdə təbiət mənzərələrinin verilməsi, bədii əsərlərin motivləri əsasında karikatura, peyzaj, miniatürlərin çəkilməsi kimi beyin fəaliyyətləri eyniləşdirilir və “transformativ modullaşma dərkətmənin bir növüdür” kimi səhv bir qənaətə gəlinir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu sadalananlardan riyazi qaydanın və kimyəvi formulun sözlə ifadəsi, məsələnin şərti əsasında riyazi tənlik qurulması modullaşma, bədii əsərlərdə təbiət mənzərələrinin verilməsi, bədii əsərlərin

motivləri əsasında karikatura, mənzərə və miniatürlərin çəkilməsi isə sinktual dərkətmənin təzahürləridir.

Bu deyilənlərlə bağlı opponentlərimiz tərəfindən belə iradlar söylənə bilər:

a) riyazi qaydanın, kimyəvi formulun sözlə ifadəsi və eləcə də bədii əsərlərdə təbiət mənzərələrinin verilməsi – eyni şeydir, yəni gözlə görülən gerçəkliyin sözlə ifadəsidir;

b) məsələnin şərti əsasında riyazi tənliyin qurulması, bədii əsərlərin motivləri əsasında karikatura, peyzaj, miniatürlərin çəkilməsi isə, sözlə təsvir olunmuş gerçəkliyin başqa növdən olan simvollarla ifadəsidir və bunları birbirindən fərqləndirmək, ayrı-ayrı şeylər hesab etmək doğru deyil.

Belə düşünən opponentlərimizin nəzərinə bunları çatdırmaq istərdik:

1) Riyazi qayda və kimyəvi formul sözlə ifadə edilərkən, eləcə də məsələnin şərti əsasında riyazi tənlik qurularkən insan tərəfindən yeni heç bir şey icad olunmur və ya yaradılmır. Sadəcə, baş beyində mövcud olan bir simvolik ifadə forması digər simvolik ifadə forması ilə əvəz edilir. Məsələn, $(a+b)^2 = a^2 + b^2 + 2ab$ şəklində olan riyazi düsturun sözlə ifadəsində deyilir:

“İki hədd cəminin kvadratı bərabərdir – birinci həddin kvadratı, üstəgəl ikinci həddin kvadratı, üstəgəl birinci həddin ikinci həddə hasilinin iki misli”.

Göründüyü kimi, burada söhbət yalnız əvəzlənmədən gedir. İstər bu düstur, istərsə də onun sözlə ifadə şəkli orta məktəbdə oxuduğumuz illərdən bəri əzbər şəkildə yaddaşımıza həkk olunub. İstənilən insan tərəfindən onlardan hər hansı birinin təhrifə yol verilmədən düzgün şəkildə

Mayıl B. Əsgərov

söylənməsi mahiyyət etibarını ilə heç nəyi dəyişmir və eyni intellekt obrazını əks etdirir.

2) Bədii əsərlərdə təbiət mənzərələri verilərkən və ya bədii əsərlərin motivləri əsasında peyzaj, miniatür çəkilərkən bu prosesləri həyata keçirən insanlardan tam mənası ilə yaradıcı təxəyyül tələb olunur və bu səbəbdən həmin fəaliyyətlər sinktual dərkətmə, yəni düşünərək dərkətmə adlandırılır. İkinci bir tərəfdən, zaman axını daxilində stabil və dəyişməz təbiət mənzərəsi olmadığı kimi, eyni bir mənzərəni istər sözlə, istərsə də fırça ilə eyni şəkildə təsvir edə bilən iki sənətkar da tapmaq mümkün deyil.

Sinktual dərkətmənin tətbiqi ilə bağlı bir əyani nümunəyə baxaq: “Əvvəlcə Bayıl dairəsindən Kristal Saraya qədər uzunluğu 300 metr olan yol çəkildi. Sonra eyni yerdən bu yola perpendikulyar olmaqla Bayraq Meydanına qədər uzunluğu 400 metr olan ikinci bir yol çəkildi. Kristal Saraydan Bayraq Meydanına qədər çəkiləcək yolun uzunluğu nə qədər olacaq?” şəklində bir tapşırıq verildiyin fərz edək.

Sinktual dərkətməyə hazırlığın birinci yarımında tapşırığın verilmiş şərti oxunaraq yadda saxlanılır, yəni həmin mətn vizual-vokal dərkətmə yolu ilə dərk olunaraq intellekt obrazlarına çevrilir və yaddaşa qeyd edilir.

Sinktual dərkətməyə hazırlığın ikinci yarımında aşağıdakılar baş verir:

İlk növbədə məsələnin şərti xatırlanılır, perpendikulyar xətlərin əmələ gətirdiyi bucaq, tərəflərindən biri düz olan üçbucaq, ədədin kvadratı, kvadrat kökü ilə bağlı əvvəl dərk etdiklərimiz, eləcə də Pifaqor teoreminin $\sqrt{a^2 + b^2} = c^2$

şəklində olan düsturu aktiv yaddaşa gətirilir (üçüncü faza);

Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, bəzən riyazi işarələr və onları ifadə edən terminlər sadəcə ekvivalent deyil, tam mənada bərabər vahidlər hesab olunur, yəni “+” işarəsi ilə “üstəgəl” termini, “-” işarəsi ilə “çix” termini, “=” işarəsi ilə “bərabər” termini eyni şey hesab edilir və belə bir arqument gətirilir ki, $2+2=4$ də yazılsa, “iki üstəgəl iki bərabərdir dörd” də yazılsa, bunun həm oxunuşu, həm də ifadə etdiyi məna, mahiyyət etibarlı ilə bir-birindən fərqlənir. Ən azı bunu nəzərə almaq lazımdır ki, riyaziyyatda istifadə olunan işarə və əməliyyatlar heç bir dilə aid deyil, çünki onlar ümumiyyətlə dil vahidi deyil. Termin isə beynəlxalq olsa belə, istənilən halda hansısa bir dilə aiddir, çünki o, dil vahididir. Azərbaycan dilində işlənən riyazi terminlərin, böyük bir qismi S.Sadiqovanın qeyd etdiyi kimi, milli dilə məxsus imkanlar hesabına formalaşmışdır¹ və bu səbəbdən *kökaltı*, *düzbucaqlı* və s. terminlər yalnız Azərbaycan dilinə məxsus olan sözlərdir.

Bundan sonra tapşırıqın yaddaşımızdakı şərti mətn və ya səs formasından digər bir formaya, yəni sinktual dərk etmənin həyata keçiriləcəyi obrazlar formasına transformasiya olunur: beynimizdə Kristal Saray, Bayıl dairəsi, Bayraq Meydanı üç nöqtə kimi, yollar isə bu nöqtələri birləşdirən xətlər kimi təsəvvür edilməklə tərəflərindən ikisi məlum, biri isə məlum olmayan bir düzbucaqlı üçbucaq obrazı yaranır. Məsələnin yuxarıdakı şərti

¹ Daha ətraflı bax: Sadiqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, “Elm”, 1997, 191 s.

$\sqrt{300^2 + 400^2} = x^2$ tənliyinə transformasiya olunur və daha sonra bu tənlik sinktual dərketmə yolu ilə həll edilir.

Buraya qədər deyilənlərdən göründüyü kimi, sinktual dərketməyə hazırlıq mərhələsi çərçivəsində tam bir vizual dərketmə aktı baş verdi. Bu aktın birinci fazasında gerçəklik elementi ilə bağlı məlumat qəbul edildi, ikinci fazada qəbul olunmuş məlumat intellekt obrazına və koduna çevrilərək yaddaşa qeyd edildi, üçüncü fazada həmin intellekt kodu (və ya obrazları), eləcə də onunla bağlı olan digər intellekt obrazları (və ya kodları) aktivləşdirilərək operativ yaddaşa gətirildi, dördüncü fazada gerçəklik elementi ilə bağlı məlumat aktiv yaddaşa gətirilmiş digər məlumatlarla birləşdirilərək sinktual dərketmənin həyata keçiriləcəyi obrazlar formasına transformasiya olundu.

Sinktual dərketməyə hazırlıq mərhələsi sona çatdıqdan sonra sinktual dərketmə aktı başlanır. Sinktual dərketmənin birinci yarımaktında həmin tənlik həll olunur və nəticə yadda saxlanılır.

İkinci yarımaktı əldə edilmiş nəticə beyin aparatının köməyi ilə mətn formasına transformasiya olunur və tapşırığın cavabı mətn formasında verilir:

“CAVAB: Kristal Saraydan Bayraq Meydanına çəkiləcək yolun uzunluğu 500 metr olacaqdır”. Bununla da sinktual dərketmə prosesi və tapşırığın həlli başa çatır.

Göründüyü kimi, sinktual dərketməyə hazırlıq mərhələsinin ikinci yarımaktında və sinktual dərketmənin ikinci yarımaktında transformativ modullaşmadan istifadə olunmuşdur. Transformativ modullaşmaya sinktual dərketmə prosesində tez-tez rast gəlinətinə görə, başqa sözlə desək, sinktual dərketmənin hazırlıq mərhələsində bir qayda ola-

raq modullaşmadan istifadə edildiyinə görə transformativ modullaşmaya aid nümunəni bu dərkətmə üsulu ilə bağlı verməyi daha məqsədəuyğun hesab etdik. Amma bu, heç də o demək deyil ki, digər dərkətmə üsullarında modullaşmadan istifadə olunmur¹.

Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsinin ikinci yarımında intellekt kodları gerçəklik elementinin modullaşmış obrazına çevrilərkən onlar bir növdən, bir neçə növdən, əksər halda isə müxtəlif növlərin sintezindən ibarət olur. Yüksək intellekt və böyük təxəyyül gücünə malik olan insanlarda sinktual dərkətmə və ya yaradıcı düşünmə prosesi tutumu intellekt kodlarına yaxın olan ən mücərrəd obrazlarla həyata keçirilir. Bütün normal düşünmə qabiliyyətinə malik olan insanlarda bu proses sintez olunmuş, qarışıq tipli obrazlarla həyata keçirilir.

Düşünmə qabiliyyəti zəif olan insanlarda isə bu proses ya ümumiyyətlə alınmır, ya monoton intellekt obrazları ilə, ya da mətn formasında modullaşmış obrazlarla həyata keçirilir. Onlarda düşünmə prosesi monoloq-mətn şəklində və böyük ehtimalla, mətn oxunuşu sürəti ilə gedir.

Onu da qeyd edək ki, düşünmə qabiliyyəti çox zəif olan insanlar sinktual dərkətməyə hazırlığın ikinci yarımında intellekt kodu mətn formasında modullaşmayan gerçəklik elementlərini dərk edə bilmədiklərindən sinktual dərkətmə prosesi ilə bağlı onlardan danışmağa ehtiyac belə qalmır.

“Düşünərək dərkətmə dil vasitəsilə gerçəkləşir” fikrini inkar etsək də, bu dərkətmədə dilin ümumiyyətlə iştirak

¹ Modullaşmanın digər növləri, modullaşan obrazın gerçəklik elementinə və təfəkkür subyektinə uyğunluğu məsələləri ilə bağlı daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s.119-125.

etmədiyini də iddia etmirik. Bu dərkətmədə dilin iştirakı fikri ilə qismən razılaşımaq olar. Belə ki, sinktual dərkətmənin əksər hissəsi dilin iştirakı olmadan baş verir.

Fərz edək ki, biz rəssamıq və bir vaxt fırçanı əlimizə alıb yuxarıda haqqında danışılan dağ gəzintisini xatırlayır, o cənnət guşəsinin rəsmiini çəkirik.

Dağ, meşə, ağaclar, çəmən, çiçəklər, quşlar, kəpənəklər kimi gerçəklik elementlərini yada salır, təxəyyülü-müzün gücü ilə onların kompozisiyasını, rəng çalarlarını müəyyənləşdirir, gözəl bir tablo yaradırıq.

Bu yaradıcılıq prosesində biz dilə heç bir ehtiyac duymuruq.

Fərz edək ki, bəstəkarıq, piano arxasında oturub o vaxt eşitdiyimiz çoban bayatısının motivləri əsasında gözəl bir musiqi əsəri bəstələyirik, yaxud kulinarıq, həmin giləmeyvənin dadını təkrarlayan bir şirniyyat növü bişiririk, yaxud da əttarıq və həmin meyvənin ətrinə bənzər yeni bir ətir hazırlayırıq. Sinktual dərkətmənin nəticəsi olan bu yaradıcılıq proseslərində də sözə, dilə ehtiyac duymuruq.

Sinktual dərkətmədə dildən, ayrı-ayrı leksemlərdən ümumiləşdirici, birləşdirici, fərqləndirici, əlaqələndirici vasitələr kimi istifadə oluna bilər. Əsas düşünmə və dərkətmə prosesi isə intellekt obrazları və kodları ilə həyata keçirilir. Hətta gerçəklik obrazı (1-ci aktın 1-ci fazasında) və sinktual dərkətmə obrazı (1-ci aktın 4-cü fazasında) mətn əsasında formalaşsa belə, düşünmə prosesinin intellekt obrazları ilə həyata keçdiyini qətiyyətlə deyə bilərik.

Əgər real obrazı mətn əsasında formalaşan gerçəklik

elementi ilə bağlı dərkətmə və düşünmə prosesi intellekt obrazları ilə deyil, ünsiyyət zamanı istifadə etdiyimiz mətnlə həyata keçsəydi, o halda hər hansı bir romanın personajlarından birini səciyyələndirmək üçün bizə 1-ci aktın 4-cü fazasında həmin romanı oxumağa sərf olunan vaxt qədər, cümləni üzvlərə görə təhlil edib onların ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək üçün isə cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri haqqında elmi ədəbiyyatlarda verilmiş mətnlərin oxunmasına sərf olunan qədər vaxt lazım gələrdi. Amma belə tapşırıqların həlli ilə bağlı bizə təxminən bir neçə saniyə (bəzən daha az) vaxt lazım olur və biz dərhal həmin tapşırığın əməli icrasına başlayırıq.

Bəzən bu kimi tapşırıqların həlli zamanı biz yalnız verilmiş tapşırığın birbaşa cavabını deyil, onunla bağlı olan digər məlumatları da xatırlayırıq.

Məsələn, bir elmi seminar da yağın zərəri və ya faydası haqqında mübahisə edərkən qəflətən evdə yağın qurtardığını və yağ almaq lazım gəldiyini xatırlayırıq (yuxarıda çoxmənzilli binalara və dünya internet şəbəkəsinə bənzətməklə intellekt kodlarının belə çoxfunksiyalı və çoxgirişli olduğunu qeyd etmişdik).

Bəzən də heç bir şey düşünmədən sakitcə oturub musiqi dinlədiyimiz halda, qəflətən hansısa bir hadisəni və ya şəxsi xatırlayırıq. Amma dərindən analiz etdikdə yadıma düşür ki, həmin şəxs və ya hadisə ilə qarşılaşarkən bu musiqi parçasını eşitmişdik. Bəzən də qəflətən yada düşən belə hadisə və ya şəxslərin hal-hazırkı vəziyyətimizlə nə əlaqəsi olduğunu, onu nə üçün və ya nəyin təsiri ilə xatırladığımızı, ümumiyyətlə, müəyyənləşdirə bilmirik. Bunun səbəbi odur ki, şüurumuz baş beyindəki intellekt obraz və kodları üzərindən çox böyük sürətlə şütüyərək

Mayıl B. Əsgərov

keçir və həmin anda aktiv yaddaşın təmasda olduğu məlumata, yaxud da gerçəklik elementinə az və ya çox dərəcədə uyğun gələn intellekt kodlarını ani olaraq aktivləşdirir. Kompüter analogiyasına uyğun şəkildə desək, “axtariş” rejimi daxilində operativ yaddaşa yerləşdirilmiş “açar-kod” əsas yaddaşdakı bütün uyğun məlumatları aktivləşdirir və ya onlara istinadlar verir.

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi, vizual, vokal, friktual, tastual, attaral mənimsəmə yolu ilə dərkətmə və təfəkkür proseslərinin nəzərdən keçirilən fazalarının heç birində nə sözə, nə də, nitqə ehtiyac duymadıq. Məlum oldu ki, dərkətmə prosesinin bütün fazaları söz və ya dil vasitəsilə deyil, dildən daha yığcam və tutumlu olan intellekt obrazları və kodları ilə həyata keçirilir.

Deməli, insanın bilavasitə və bilvasitə təmasda olduğu bütün gerçəklik elementləri beyin aparatı tərəfindən intellekt obrazlarına çevrilir və qəbul edilir (qəbul prosesi). Qəbul olunmuş məlumat intellekt kodları şəklində informasiya bazasında (beyində) mühafizə olunur (yadda saxlama prosesi), tələb edilən müvafiq intellekt obrazı və ya kodu aktiv yaddaşa gətirilir (xatırlama prosesi) və aktiv yaddaşdakı intellekt obrazı və ya kodu beyin aparatının köməyi ilə yenidən gerçəklik elementinin və ya onun hissələrinin adekvat obrazlarına çevrilir (tətbiq prosesi).

İnsanın bilavasitə və bilvasitə təmasda olduğu gerçəklik elementləri deyərkən, bir tərəfdən insanın özünün bir-başına gerçəklik elementini real həyatda gözü ilə görməsi, əli ilə toxunması, dadını, qoxusunu və s. hiss etməsi (bilavasitə təmas), digər tərəfdən isə gerçəklik elementinin özünü yox, onun fotoşəklini, diafilmini, televizorda və ya

Mayıl B. Əsgərov

böyük ekranda o haqda film görməsi, onun özü, dadı, qoxusu, xarici görünüşü haqqında məlumat oxuması və ya söhbətlər eşitməsi və s. (bilvasitə təmas) nəzərdə tutulur.

Bunlardan, bilvasitə təmas yolu ilə dərketmədə bütünlüklə, bilvasitə təmas yolu ilə dərketmənin isə foto, diafilm, film vasitəsilə dərketmə qisimlərində dil, ümumiyyətlə, iştirak etmir. Bu mülahizəmiz heç bir şübhə və tərəddüd doğura bilməz. Məlumat oxumaq və söhbətlər eşitməklə dərketməyə gəlincə isə, burada dil vahidlərinin, nitqin iştirak etdiyini görürük. Doğrudan da, oxunan məlumat yazılı, eşidilən söhbət isə şifahi nitqdır. Burada dilin iki ən başlıca ünsürünün dərketmədə iştirak etdiyini görürük.

Bu faktı bir daha qeyd edək ki, dərketmənin birinci fazasının “vəzifəsi” gerçəklik elementi haqqında məlumat alıb ikinci fazada onu intellekt obrazına çevirmək və yaddaşa qeyd etməkdir. Birinci fazada gerçəklik haqqında alınan məlumatın üsulunun (dərketmə üsulu) və növünün (rəsm, mətn, səs və s.) heç bir prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. L.S.Viqotskinin fikrincə, söz gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə əks etdirir, onun forması və mənası daima dəyişir, inkişaf edir¹. Gerçəkliyin sözlə ifadəsi alınan məlumatın keyfiyyət və tamlığına təsir edən faktordur.

Beləliklə, birinci fazada gerçəklik elementi haqqında məlumat həmin elementi canlı təbiətdə görməklə, onun rəsminə baxmaqla, bu element haqqında yazılmış təsviri oxumaq, dinləməklə və s. üsullarla əldə oluna bilər. İstənilən halda bu gerçəklik elementi haqqında məlumat almaq yolu və ya üsuludur. Onun əldə olunmasının

¹ Viqotskiy L.S. Psixologiya... 2000, s. 468.

yeganə məqsədi isə bu məlumat əsasında gerçəklik elementinə ekvivalent olan abstrakt təsəvvür yaradıb onu intellekt obrazına çevirməklə qəbul etməkdir.

Məsələn, biz orta məktəbdə oxuyarkən molekulyar fizikanın tədqiqat obyektini olan atom, elektron, proton və s. haqqında müəyyən biliklərə yiyələnmişik. Təbii ki, orta məktəbdə atom, elektron, proton və s. kimi zərrəciklərin özü ilə birbaşa təmasda olmamışıq, yəni onları gözümüzlə görməmişik, əlimizlə toxunmamışıq və s. Sadəcə, onlarla bağlı kitablar oxumuşuq, film və slaydlara baxmışıq, molekul sxemlərini və maketlərini seyr etmişik, müəllimin müvafiq izahatını eşitmişik. Beləliklə, beynimizdə molekul, atom, elektron, proton və s. ilə bağlı müvafiq intellekt obrazı yaranmışdır.

Dərketmənin dördüncü fazası birinci fazanın əksinə cərəyan edən bir fazadır və bu fazanın “vəzifəsi” intellekt kodu şəklində operativ yaddaşa gətirilən (xatırlanan) məlumatı gerçəklik elementinin adekvat modelinə, onun haqqında məlumata çevirməkdir. Bu fazada gerçəklik elementi haqqında verilən məlumatın da üsul və növünün heç bir prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. Bu, birinci faza ilə bağlı qeyd olunduğu kimi, yalnız verilən məlumatın keyfiyyət və tamlığına təsir edən faktordur. İndi molekul və onun elementlərini düşünərkən ilk növbədə gözümüz önündə məhz orta məktəb illərində gördüyümüz həmin sxem və maketlər, fırlanan və ya titrəyən kiçik kürəciklər canlanır, oxuduğumuz və eşitdiyimiz bəzi şeylər yadımıza düşür. Yəni dərketmənin dördüncü fazasında gerçəklik elementinin görünüşü haqqında məlumat rəsm, mətn və s. formalarda verilə bilər. İstənilən halda bu gerçəklik elementi haqqında məlumat verməkdən başqa bir şey

Mayıl B. Əsgərov

deyildir. Göründüyü kimi, dil struktur vahidlərinin iştirakı ilə (vokal və ya vizual-vokal) daxil olan məlumatlarda belə, bu vahidlərin rolu analoji informasiya daşıyan digər üsul və növlər qədərdir. Dolğunluq və tamlıq baxımından isə, hətta dil struktur vahidləri və ya nitq onlardan bir qədər zəifdir.

İnsan yarandığı gündən ünsiyyət mühitinə düşür. Bu onun həyat tərzinə çevrilir. Cəmiyyət daxilində yaşayan insan istənilən vaxt ya aktiv, ya da passiv ünsiyyətdə olur. Başqaları ilə söhbət edərkən, bildiklərini yazarkən və ya danışarkən o, aktiv kommunikant, danışılanları dinləyərkən, yazılmışları oxuyarkən passiv kommunikant funksiyasında olur. Ünsiyyət insanın və insanlığın atributlarından biridir. Buna görə də insanın hər hansı fəaliyyətini, o cümlədən də təfəkkür prosesini tam olaraq ünsiyyətsiz, nitqsiz, dilsiz, sözsüz təsəvvür etmək çətindir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, ümumi təfəkkür proseslərinin dərketmə mərhələsində dil struktur vahidləri yalnız birinci və dördüncü fazalarda və illüstrativ şəkildə iştirak edir. Amma bununla belə, diqqətlə fikir versək, görərik ki, dil struktur vahidləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan şeylər haqqında düşündükdə, məsələn, çoxdan görmədiyimiz köhnə bir tanışın sifətini yada salmağa çalışanda belə, biz öz-özümüzə bəzi sözlər deyirik: “Yox, o deyil,... yox, ... yox, bu da o deyil, ... hə, yadıma düşdü”.

Bu kimi sözlər mahiyyət etibarını ilə kiminsə sifət cizgilərinin xatırlanmasında heç bir rol oynamır. Amma elə sözlər də vardır ki, onlar sifət cizgilərini xatırlamaq üçün bir növ açar, xüsusi kod rolunu oynayır.

Belə deyə bilərik ki, hər hansı bir xarici əlamətinə uyğun ləqəbi olan insanları xatırlamaq, ləqəbi olmayan digər

Mayıl B. Əsgərov

insanları xatırlamaqdan xeyli asandır. Məsələn, mən Bıqlı Bağçalını, Çopur Ələsgəri, Topal Məcidi asanlıqla xatırlayıram, amma nə qədər cəhd etsəm də, onlarla eyni vaxtda gördüyüm digər insanları xatırlamaqda çətinlik çəkirəm.

Məsələn, Bıqlı Bağçalı dedikdə, əvvəlcə onun ucları yuxarı qalxmış şeşə bıqları gözümün önündə canlanır və yalnız bundan sonra sifətinin digər cizgilərini xatırlayıram.

Bu nümunədən də görürük ki, sinktual dərkətmə ilə heç bir əlaqəsi olmayan vizual dərkətmədə belə sözlər artıq açar, kod rolunu oynayır.

Sinktual dərkətmənin dünyada ən geniş yayılmış forması qarışıq və ya sintez obrazlarla dərkətmədir. Sintez obrazların, demək olar ki, hamısının tərkibində ən cüzi şəkildə də olsa, dil elementləri, sözlər vardır. Amma bu obrazlardakı dil elementləri həm forma, həm də daşdığı məna baxımından ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyimiz dildən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu obrazlardakı dil elementləri ləqəbli insan adları ilə bağlı verdiyimiz nümunədə olduğu kimi, artıq ünsiyyət dili mahiyyəti daşmır, kod, açar, simvol rolu oynayır.

Nəzəriyyənin əsasları.

İndi də: *Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin əsasında nə dayanır?* – sualına cavab verməyə çalışaq.

Əslində bu suala cavab vermək müstəqil konsepsiya kimi təqdim edilən linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin psixoloji və linqvistik əsaslarını şərh etmək deməkdir.

Bu tədqiqatın psixoloji əsasını S+O+F (stimul + obraz + fəaliyyət) sxemi təşkil edir.

Mayıl B. Əsgərov

Təqdim etdiyimiz psixoloji sxemdə gerçəklik elementinin nəzərə alınmadığı ehtimal oluna bilər. Amma stimulun varlığı, artıq gerçəklik (G) elementinin də mövcudluğunu təsdiq edir. Aydındır ki, bu fəaliyyətin son məqsədi dərk etmədir. Yəni həmin sxemin $G+S+O+F=D$ (gerçəklik elementi + stimulye + intellekt obrazı + fəaliyyət = dərk etmə) şəklində olması, bircə, mahiyyətə heç nəyi dəyişmir. Amma istənilən halda həmin sxem formal olaraq bu şəkildə tamamlanmalıdır.

Gerçəklik elementinin və onun adının dərk olunması (F) belə baş verir ki, gerçəklik elementinin (G_1) hiss orqanlarına təsiri (S_1) nəticəsində beyin aparatı vasitəsilə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan *birinci intellekt obrazı* (O_1) yaranır (F_1 – birinci fəaliyyət). Gerçəklik elementinin (məs.: masanın) vizual obrazının gözlərimiz önündə canlanmasını, məhz dərk etmə nəticəsində beynimizdə yaranan birinci intellekt obrazı təmin edir.

Dərk olunmuş gerçəklik elementi haqqında informasiya vermək ehtiyacı (S_2) nəticəsində *sinktural dərk etmə* yolu ilə həmin gerçəklik elementini əks etdirən *dil struktur vahidi* (G_2) yaranır (məsələn, “masa” sözü). İkinci sıra gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan dil struktur vahidinin (sözün) dərk olunması nəticəsində *ikinci intellekt obrazı* (O_2) yaranır (F_2 – ikinci fəaliyyət). Gözlərimiz önündə dörd hərfdən ibarət olan “masa” sözünün vizual obrazının canlanmasını, məhz dərk etmə nəticəsində beynimizdə yaranan ikinci intellekt obrazı təmin edir.

Ayaqlar üzərində dayanan və müstəvi formasına malik düz səthi olan əşyanın dərk edilməsi yolu ilə yaranan əşya obrazı (G_1 - birinci sıra və ya ilkin gerçəklik elementi) və onun dörd hərfdən ibarət olan adı (G_2 - ikinci sıra ger-

Mayıl B. Əsgərov

çəklik elementi) və hər iki gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazı (O_1, O_2 – birinci və ikinci intellekt obrazı) eyni bir *intellekt kodunda* (K) birləşərək ($G_1+G_2+O_1+O_2=K$) baş beynimizdə mühafizə olunur.

Göründüyü kimi, linqvo-psixoloji proses və fəaliyyətlərin məcmusu tam şəkildə $D = G_1 + S_1 + O_1 + F_1 + S_2 + G_2 + O_2 + F_2$ sxemi əsasında reallaşır.

İlk baxışdan elə görünə bilər ki, ilkin gerçəklik elementinin və dil struktur vahidinin yaranması və dərk olunması prosesinin burada verilən şərhə bəzi cəhətləri ilə ilkin sxemə sığmır. Burada $(G_1+G_2)=G$; $(S_1+S_2)=S$; $(O_1+O_2)=O$; $(F_1+F_2)=F$ olduğunu nəzərə alsaq, tərəfimizdən təklif olunan ilkin sxemin dərkətməni bütünlüklə əks etdirdiyinin şahidi oluruq, yəni $G+S+O+F=D$ (gerçəklik + stimül + obraz + fəaliyyət = dərkətmə).

Onu da nəzərə alsaq ki, $G_1+G_2+O_1+O_2=K$ o halda görürük ki, təklif olunan sxem istənilən dərkətmə prosesinin şərhə baxımından özünü doğruldur və buradakı yeganə fərq dərkətmənin intellekt obrazları ilə deyil, intellekt kodları ilə reallaşmasıdır:

$S+K+F=D$ (stimül + kod + fəaliyyət = dərkətmə).

Bu tədqiqatın linqvistik əsası ondan ibarətdir ki, okkasionial şəkildə ünsiyyət ehtiyacından yaranan dil struktur vahidləri və sözləmlər əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yaddaşdakı intellekt obrazları və ya kodları ilə birləşdikdə dilə çevrilir. Yəni dil, bir tərəfdən öz struktur vahidləri olan forma və nitq sözləmləri ilə birlikdə təfəkkür proseslərinin son məhsulu kimi meydana çıxır, ikinci bir tərəfdənsə, bir güzgü kimi məhz dərk olunmuş gerçəklik elementlərini əks etdirir.

Dil həm yaranması, həm də funksiyası baxımından

Mayıl B. Əsgərov

sözün tam mənasında linqvo-psixoloji mahiyyət daşıyır. Bu səbəbdən təsviri, funksional və struktur dilçilikdə aparılan tədqiqatlarda obyekt olaraq seçilən nitq söyləmlərinin və ya bütövlükdə mətnin analizi prosesində dilin linqvistik yönələri ilə yanaşı, psixoloji cəhətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Əks halda, əldə edilən nəticələrin ən azı tamlığı və dolğunluğu, etimoloji və funksional-semantik araşdırmalarla bağlı bəzi konkret hallarda isə, hətta nəticələrin doğruluğu belə şübhə altına alınabilir.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda bu və ya digər dildə mövcud olan formaların, nitqin, eləcə də ümumilikdə dil sisteminin linqvo-psixoloji və ya psixolinqvistik analizi, əslində, gerçəklikdə baş vermiş dərk etmə aktlarının və ya təfəkkür proseslərinin əks ardıcılıqla izlənməsidir. Bunu nəzərə alaraq dilin, habelə onun real həyatda yeganə tətbiqi şəkli olan nitqin, həm dilin, həm də nitqin yeganə mövcudluq şəkli olan struktur vahidlərinin, yəni forma, qəlib və normaların yaranması, eləcə də ümumi təfəkkür prosesində onların rolu məsələlərini linqvistik və psixoloji cəhətdən nəzərdən keçirəcəyik. Leksik, leksik-qrammatik və ya qrammatik forma, nitq və söyləm şəklində çıxış edən dil vahidlərinin yaranması və mənimsənilməsi mexanizmini, funksiyalarını araşdıracaq, əldə edilən nəticələr əsasında dilin struktur vahidlərini və nitqi modelləşdirməyə çalışacağıq.

Dilin ümumi və aktiv sistem kimi struktur tərkibi, forma və məna vəhdəti, inkişaf tendensiyaları əsasında onun linqvo-psixoloji mahiyyətini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərəcəyik.

Elm tarixində dilin, nitqin, yoxsa formanın daha əvvəl yaranması məsələsinə münasibətlər müxtəlifdir. Formanı

Mayıl B. Əsgərov

səs və söz, nitqi söyləm və danışma prosesi, dili isə formanın və ya nitqin yaranmasını tənzimləyən qaydalar toplusu hesab etmək, əslində, əvvəlcə formanın, sonra nitqin, daha sonra dilin yaranmış olduğunu ya birbaşa, ya da dolaylı yolla ifadə etmək deməkdir.

Biz bu fikirdəyik ki, insan toplumu və ya cəmiyyətinin yarandığı ilk gündən etibarən toplumun və cəmiyyətin üzvlərinə hər hansı məlumatı vermək məqsədi ilə insan oğlunun çıxartdığı ən ilkin, ən bəsit və ən sadə səslər belə həmin insanlar üçün, eyni zamanda, həm “dil”, həm “nitq”, həm də “forma” funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Toplumun, qəbilə və tayfanın dilində cəmi bir söz, məsələn, “o” sözü olduqda belə, bu yeganə söz həmin toplumun həm dili, həm nitqi, həm də dilindəki və nitqindəki yeganə forma olmuşdur. Başqa sözlə desək, yaranan ilk forma ilə eyni zamanda insanın nitqi və dili də yaranmışdır.

Əlbəttə ki, ibtidai nitq və ya dil müasir səviyyədə təmasda olduğumuz nitq və dildən zənginlik, informasiya ötürmə imkanları baxımından müqayisəyəgəlməz dərəcədə fərqlənir. İstənilən halda, bu dil və nitq çox primitiv şəkildə də olsa, müasir dillər kimi ünsiyyətə, bu və ya digər məlumatın ötürülməsinə xidmət etmişdir.

Bu deyilənlərə əsaslanaraq insan toplumunun sonrakı təkamül və inkişafı nəticəsində “o” formasından başqa, məsələn, “sən” və “mən” formalarının da yaranması, dil və nitqin yenidən yaranması kimi başa düşülməməlidir. Çünki artıq qeyd etdiyimiz kimi, “dil” və “nitq” birinci formanın yaranması ilə eyni vaxtda təşəkkül tapmışdır. Sonrakı hər bir formanın yaranması isə, artıq mövcud olan dilin və nitqin zənginləşməsi prosesidir.

Mayıl B. Əsgərov

FƏSİL 2

LİNQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİNİN DİL SİSTEMİNDƏKİ YERİ

Bu tədqiqatın qarşısında iki əsas məqsəd və ya vəzifə durur. Birinci vəzifə sadəcə nitqin deyil, ümumilikdə, dilin bütün struktur vahidlərinin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini müəyyənləşdirməyə qadir olan yeni nəzəriyyə yaratmaqdır. Birinci fəsildə linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin minimal vahidləri, psixoloji və linqvistik əsasları, reallaşma mexanizmi elmi cəhətdən əsaslandırılmış, sadə və anlaşılıqlı dillə şərh edilmişdir. Yəni tədqiqatın qarşısında duran birinci vəzifə yerinə yetirilmişdir.

Qarşıda duran ikinci vəzifə isə bu nəzəriyyənin tətbiqi ilə bütün dil struktur vahidlərinin, yəni sözün və formanın, nitqin və sözlərin həm yaranma, həm də mənimsənilmə mexanizmini şərh etmək, dilin linqvo-psixoloji sistem mahiyyətini üzə çıxarmaqdır, yəni irəli sürülən bütün nəzəri fikir və mülahizələrin doğruluğunu elmi cəhətdən əsaslandırmaqla yanaşı onların düzgünlüyünü praktik şəkildə sübut etməkdir. Tədqiqatın qarşısında duran ikinci vəzifəni təqdim edilən əsərin bu fəslində yerinə yetirməyə çalışacağıq.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, söz və ya forma, eləcə də, intellektual nitq düşünərək dərkətmə nəticəsində, digər adı ilə desək, sinktual dərkətmə prosesində yaranır. Ünsiyyətə xidmət edən kommunikativ nitq və ya sözləmə isə istənilən

Mayıl B. Əsgərov

LİNQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.95

dərketmə aktının dördüncü fazasında yaranır. Həm söz və forma, həm də istənilən nitq növü hansı üsulla, necə, nə məqsədlə yaranırsa yaransın, vizual-vokal, yaxud da vizual-verbal dərketmə üsulunun birinci fazasında qəbul edilir, mənimsənilir və dərk olunur.

Tədqiqatın bu hissəsi formaların istər psixolinqvistik, istərsə də linqvo-psixoloji analizinə ilk cəhddir. Belə ki, bu günə qədər mövcud olan heç bir psixolinqvistik məktəb və ya istiqamət nə leksik, nə leksik-qrammatik, nə də qrammatik formaların analizinə və ya tədqiqinə heç bir zaman cəhd göstərməmişdir.

Sözün yaranması.

Əvvəlcə: *Söz nədir və necə yaranır?* – sualına cavab verməyə çalışaq.

Söz – iki boşluq arasındakı hərflər və ya iki fasilə arasındakı səslər zənciridir. Buna görə də sözün yaranması və dərk olunmasından danışarkən onun bütün formalarını, yəni leksik, qrammatik və leksik-qrammatik formaları nəzərə almaq lazımdır.

Bunu da bir daha xatırlatmaq istərdik ki, söz və ya forma yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunmamışdırsa, ya da adının verilməsi ilə eyni vaxtda dərk edilmirsə, onunla bağlı söz yarana bilməz, eləcə də, yaddaşda olmayan və ya yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz.

Sözün yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarandığını akademik Kamal Abdullayev belə şərh edir: “Həm söz, həm cümlə vasitəsi ilə təfəkkürümüz dünya və onun ən müxtəlif çalarlarını... adlandırmağa cəhd edir...”

Mayıl B. Əsgərov

Adlandırdınsa, artıq dərk etdin deməkdir... dərk etməyə nə qədər isə, adlandıra bilmirsən”¹.

Sözün yaranması ilə bağlı bir nümunəyə baxaq. Belə fərz edək ki, ad verməli olduğumuz, gerçəklik vahidi bu ana qədər bizə məlum deyil, yəni hələlik onun adı və nə işə yaradığı haqqında heç bir məlumatımız yoxdur. Fərz edək ki, bizə belə bir tərəvəz növü göstərilir və onunla bağlı əlavə məlumat da verilir:

Bu tərəvəz qanda olan şəkərin yüksəlməsinin qarşısını alır və şəkəri stabil saxlayır. Bu səbəblə də o, bütün şəkər xəstələrinin mətbəxində olmalıdır.

Bu, xərçəng xəstəliyinə qarşı da ən effektiv təsir göstərən tərəvəz növlərindən biri sayılır.

Belə hesab edək ki, ölkəmizdə satışa çıxarılması nəzərdə tutulan bu tərəvəzə Azərbaycan dilində ad vermək və onu potensial müştərilərə tanımaq tələb olunur.

Əgər bu tərəvəzin nə olduğu, nə məqsədlə istifadə edildiyi bizə məlum deyilsə, o halda bu şəkli gördüyümüz an beynimizdə həmin gerçəklik vahidinə (GV) ekvivalent olan və aşağıda qeyd edilən iki tərkib hissəsindən ibarət yeni bir intellekt kodu (İK) yaranacaqdır:

1) GV-nin ən üzdə olan xüsusiyyətlərini əks etdirən GE; 2) GE-nin yadda qalmasını təmin edən İO-1.

Adı bilinməyən və ya olmayan bütün gerçəklik vahidləri yaddaşımıza məhz bu tipdən olan, yəni iki tərkib hissəli

¹ Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət..., 2010, s. 135.

kodlar vasitəsilə qeyd edilir.

Leksik səviyyəli söz yaratmanın ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq istənilən gerçəklik vahidinə ad verməmişdən əvvəl onun funksional rolunu, zahiri görünüşünü, eyni zamanda müxtəlif dünya dillərində ona nə ad verildiyini və bu zaman hansı meyarlardan çıxış edildiyini nəzərə almaq lazımdır.

Zahiri görünüşü baxımından: bu tərəvəz balaca kələmə, küknar ağacının yetişərək partlamış qozasına və ya çatlamış, ağzı açılmış nara bənzəyir.

Funksional rolu baxımından: bu bir tərəvəz növüdür, yeməli bitkidir, eyni zamanda yuxarıda qeyd edilən tibbi faydalara da malikdir.

Dünya dillərində verilən ad baxımından:

- alman, ingilis, fransız, rus və bir çox Avropa dillərində bu tərəvəzə - *artischoke*, *artichoke*, *artichaut*, *apmuuoku* deyilir. Bu adın qədim latın dilində işlənmiş *arti* (sənət) və *schocke* (heyrətəmə, qeyri-adi) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, təxminən *heyrətəmə sənət* mənası ifadə etdiyi ehtimal oluna bilər. Belə ki, bu tərəvəzin həm zahiri görünüşü bir sənət əsərinə bənzəyir, həm də insan sağlamlığına qeyri-adi, möcüzəvi faydaları var.

- italyan, ispan, portuqal dillərində bu tərəvəzə - *carciofo*, *alcachofa*¹, *alcachofras* deyilir. Bu adın qədim yunan dilində işlənmiş *αλκα* (sərxoş) və *κουράς* (üstü

¹ Bu tərəvəzin ispan dilindəki adını ifadə edən *alcachofa* sözünün ikinci hissəsinin, yəni *chofa* sözü müasir türk dilində işlənən və baş mənasını ifadə edən *kafa* sözü ilə eyni kökdən və eyni mənşədən olduğunu ehtimalı edirik. Xristian dini mənbələrində belə deyilir ki, İsa Məsihin edam edildiyi, çarını çəkildiyi xaç məhz Kolkafa dağı üzərində qurulmuşdu. Bizcə bu dağın adının müasir Türk dilində işlənən *kelkafa* (keçəl baş) sözü və ya ifadəsi ilə eyni kökdən və eyni mənşədən olması ehtimalı da çox yüksəkdir.

qırılmış baş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş və təxminən *üstü qırılmış sərxoş baş* mənası ifadə etdiyi ehtimal oluna bilər. Belə ki, bu tərəvəzin zahiri görünüşü həqiqətən də üstü qırılmış başa bənzəyir, digər tərəfdənsə, onun suyu insanda yüngül sərxoşluq yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

- latın və Malta dillərində bu tərəvəzə - *cactus və qaqocç* deyilir. Bu sözlərin xüsusi izahata ehtiyacı yoxdur.

- fars dilində - ک نگر ف رنگ – firəngi kəngər, yəni Fransadan (Avropadan) gətirilmiş kəngər deyilir. Bu adın da izahına ehtiyac duymuruq.

- irland dilində bu tərəvəzə - *bhlíosán gréine* – yəni günəşvari kəngər deyilir. Həqiqətən də, tərəvəzin görünüşündə günəşə bir bənzərlik, bir oxşarlıq hiss olunur.

- türk, rumın və bir sıra başqa şərq Avropa və şərq dillərində bu tərəvəzə - *enginar və anghinare* deyilir. Bu adın fars mənşəli *əng* (ağız, daxil, iç) və *nar* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş və təxminən *ağzı açılmış nar* yaxud da *narın ağzı* mənasını ifadə etdiyi ehtimal oluna bilər. Belə ki, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bu tərəvəzin zahiri görünüşündə partlamış, ağzı açılmış nara bir bənzərlik, bir oxşarlıq vardır.

Əgər belə fərz etsək ki, bu tərəvəzin bu günə qədər Azərbaycan dilində adı yoxdur, o halda yuxarıda qeyd edilən analogiyalardan hər hansı biri əsasında ona müəyyən bir ad vermək olardı. Yəni bu tərəvəzə *heyratamız sənət, üstü qırılmış sərxoş baş, fransız kəngəri, günəş şəkilli kəngər, narın ağzı* mənalarından hansısa birinə uyğun olan ad verilə bilərdi. Eləcə də, bu tərəvəzin digər cəhətlərini, həmçinin, Azərbaycan dilində hal-hazırda mövcud olan söz yaradıcılığı ənənələrini də nəzərə almaq-

Mayıl B. Əsgərov

la ona tamamilə fərqli, tamamilə orijinal bir ad, məsələn, *qırxıqbaş* və ya *narağzı* adlarından birini vermək olardı. Amma Azərbaycan dilində bu tərəvəz üçün yeni ad verilməsinə ehtiyac duyulmamışdır. Sadəcə olaraq onun Türk dilindəki adının (*enginar*) Azərbaycan dilinin orfoqrafik və orfoepik normalarına uyğunlaşdırılması yolu ilə qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Yəni bu tərəvəzə Azərbaycan dilində *ənginar* deyilir.

Əgər indiyə qədər bu ad sizə məlum deyildisə, deməli sizin beyninizdə bu gerçəklik vahidi ilə bağlı sadəcə iki elementdən ibarət olan intellekt kodu vardı. Bu adı öyrəndikdən dərhal sonra sizin beyninizdəki həmin 2 elementli intellekt koduna daha iki element əlavə olundu və bu kod 4 elementli intellekt koduna çevrildi.

	İO-1	İO-2	Ənginar
---	-------------	-------------	----------------

Buraya qədər deyilənlər əsasında sözün yaranmasının vizual qaydasını nəzərdən keçirdik. İndi də həmin sözün yaranmasını psixoloji proseslər əsasında nəzərdən keçirək.

Sinktual dərkətməyə hazırlıq mərhələsində, yəni ümumi dərkətmə prosesinin birinci aktının birinci fazasında bu tərəvəzin görünüşü, əlamətləri, eləcə də, funksiyası ilə bağlı verilən izahat və s. əsasında vizual-vokal dərkətmə metodu ilə beynimizdə ona ekvivalent olan birinci intellekt obrazı yaranır. Birinci aktın ikinci fazasında həmin tərəvəzin birinci intellekt obrazı bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik olan digər gerçəklik elementlərinin (məsələn, kələmin, şam qozasının, narın və s.) baş beyində mühafizə olunan birinci intellekt obrazlarının mü-

hafizə olunduğu kodlar qrupuna qeyd olunur (yadda saxlanılır) və beləliklə, həmin tərəvəz gerçəklik elementi kimi dərk edilir. Birinci aktın üçüncü fazasında həmin tərəvəzin birinci intellekt obrazı bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər gerçəklik elementlərinin baş beyində mühafizə olunan intellekt obrazları və ya kodları ilə birlikdə aktiv yaddaşa gətirilir, yəni yada salınır, xatırlanır. Dərketmə prosesinin ümumi qaydalarına uyğun olaraq birinci aktın üçüncü fazasında aktiv yaddaşa gətirilən intellekt obrazları dördüncü fazada modullaşaraq sonrakı beyin aktivliklərinin icrası üçün ən uyğun olan obraz və simvollara çevrilir¹.

Bu fazadan sonra icra olunan sinktual dərketmə prosesi ilə həmin tərəvəzə ad veriləcəyinə görə, birinci aktın dördüncü fazasında həmin tərəvəzin birinci intellekt obrazı həm vizual şəkildə, həm də onun forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəklində aktiv yaddaşa gətirilir. Onunla bərabər bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik olan digər gerçəklik elementlərinin birinci intellekt obrazları da həm vizual şəkildə, həm də həmin tərəvəzlərin forma və funksiyalarının təsvirindən ibarət olan mətnlər şəklində, ikinci intellekt obrazları isə bu gerçəklik elementlərinin adlarına ekvivalent olan sözlər, yəni *kəlam*, *qoza*, *nar* sözləri kimi aktiv yaddaşa gəlir.

Sinktual dərketmənin birinci fazasında forması, funksiyası, təbiəti və s. cəhətləri nəzərə alınmaqla həmin tərəvəzə ad verilir. Bənzərlik və analogiya prinsiplərinə uyğun olaraq bu tərəvəzə *qırxıqbaş* və ya *narağzı* adı da vermək olardı. Amma başqa analogiya və bənzərlik, eyni zamanda

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Dərketmənin mexanizmi..., 2006, N 4, s. 44-59.

bir sıra digər linqvistik cəhətlər də nəzərə alınmaqla *ənginar* adı verilmişdir.

Sinktual dərkətmənin ikinci fazasında bu tərəvəzin yeddi hərfdən ibarət olan adının *ənginar* şəklində yazılışını və [ənginar] kimi tələffüzünü əks etdirən sözə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı yaranır və həmin tərəvəzin birinci intellekt obrazı ilə birləşərək vahid kod əmələ gətirir. Bu kod bənzər vizual və funksional xüsusiyyətlərə malik digər gerçəklik elementlərinin intellekt obraz və kodlarının baş beyində mühafizə olduğu kodlar silsiləsinə qeyd edilir (yadda saxlanılır).

Beləliklə, həmin tərəvəzin adı *ənginar* kimi dərk edilmiş olur və bununla da, ikinci intellekt obrazının yaranması ilə bağlı sinktual dərkətmə prosesi başa çatır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, istənilən dərkətmə prosesinin ikinci yarımaktı, daha əvvəl qəbul edilmiş intellekt obrazının və ya kodunun yenidən aktiv yaddaşa gətirilməsi və ondan praktik şəkildə istifadədir.

Gerçəklik elementlərinə hansı adın verilməsindən asılı olmayaraq, istənilən halda nəzərə almaq lazımdır ki, gerçəklik elementinə verilən ad, dildə həmin gerçəklik elementinə ekvivalent olan dil struktur vahididir. Başqa sözlə desək, gerçəklik elementinin dil güzgüsündəki əksidir. Verilən adın məhz nə olmasına baxmayaraq, yetər ki, həmin ad eyni dil daşıyıcıları tərəfindən eyni tərzdə dərk olunsun və ya mənimsənilsin. Çünki L.V.Şerbanın qeyd etdiyi kimi, dil sisteminin vahidliyi, eyni məzmunla bağlı bənzər reaksiyaların yaranmasını şərtləndirir¹.

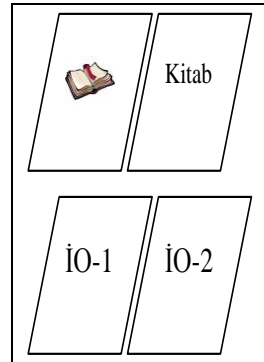
¹ Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. “Наука”, 1974, с. 28.

Bu və ya digər gerçəklik vahidinə verilən ad gerçəklik vahidinin dərkətmə güzgüsündəki obrazının dil güzgüsündəki əksi olmaqla yanaşı, dilin maddi hissəsini təşkil edən struktur vahididir.

Başqa sözlə desək, hərf və ya səslərdən ibarət materiya formasıdır, yəni ikinci sıra gerçəklik vahididir. Bu səbəbdən ikinci sıra gerçəklik vahidi olan söz yenidən vizual-vokal dərkətmə yolu ilə dərk edilərək ikinci intellekt obrazının yaranmasına səbəb olur.

Beləliklə, özü də, adı da obyektiv aləmdə var olan və tərəfimizdən dərk edilən eyni bir gerçəklik vahidi ilə bağlı beynimizdə iki gerçəklik elementi və iki intellekt obrazı mövcud olur.

Bunlardan birincisi gerçəklik vahidinin özünə ekvivalent olan birinci intellekt obrazıdır. İkincisi isə, gerçəklik vahidi ilə bağlı məlumat vermək məqsədi ilə yaradılmış dil struktur vahidi, yəni söz şəklində mövcud olan ikinci sıra gerçəklik elementinin dərk olunması nəticəsində yaranan ikinci intellekt obrazıdır.

Hər iki intellekt obrazı həmişə eyni bir intellekt kodunda olur və onlardan birinin xatırlanması avtomatik olaraq digər intellekt obrazının da xatırlanmasına və aktiv yaddaşa gətirilməsinə səbəb olur.

Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin adındakı vəhdət sözü məhz bu birliyi, bu üzvi birləşməni nəzərdə tutur.

Bəzən ayrı-ayrılıqda bu obrazlardan birinin aktiv yaddaşa tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, digər obrazın xatırlanmasında gecikmələr olur.

Mayıl B. Əsgərov

Keçirdiyimiz eksperiment və sınaq təcrübələri belə deməyə əsas verir ki, adətən, gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, onun dil struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesindəki gecikmələr ana dilindəki yeni sözlər və ya terminlərlə bağlı olur.

Dilin struktur vahidinə ekvivalent olan intellekt obrazının tam şəkildə xatırlanmasına baxmayaraq, onun gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt obrazının xatırlanması prosesindəki gecikmələr isə, əsasən, xarici dillərin öyrənilməsi ilə bağlı müşahidə edilir. Belə hallarda biz dəqiqliklə xatırladığımız həmin əcnəbi sözü dəfələrlə təkrarlayır və onunla bağlı olan gerçəklik elementini, onun birinci intellekt obrazını və ya bu obrazın ana dilimizdəki söz qarşılığını, yaxud da bu sözə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazını xatırlamağa çalışırıq.

Bu fəsildə verilən şərhlərimizdə indiyə qədər sadəcə leksik səviyyəli sözlərin və ya formaların yaranması haqqında danışdıq. Bütün nümunələrdə kök morfem tipində olan leksik formalardan istifadə etdik. Qeyd edək ki, kök və şəkilçidən, eləcə də, iki kökdən ibarət olan leksik səviyyəli formaların yaranma mexanizmi kök morfem tipində olan leksik formaların yaranma mexanizmi ilə tamamilə eynidir.

Verilən nümunələrdən (*masa, kitab*) də aydın şəkildə göründüyü kimi, bir kökdən ibarət olan leksik səviyyəli söz formasının aid olduğu gerçəklik vahidi müstəqil gerçəklik elementinə, birinci sıra intellekt obrazına, müstəqil söz səviyyəli ada və ikinci sıra intellekt obrazına malikdir. Eynilə onun kimi, kök və şəkilçidən (dəmir+çi), həmçinin

Mayıl B. Əsgərov

iki və daha artıq sözü birləşməsindən ibarət olan leksik səviyyəli söz formalarının (ağac+dəl+ən) aid olduğu gerçəklik vahidi də müstəqil gerçəklik elementinə, birinci sıra intellekt obrazına, müstəqil söz səviyyəli ada və ikinci sıra intellekt obrazına malikdir:

	İO-1	İO-2	Dəmirçi
	İO-1	İO-2	Ağacdələn

Əvvəlki tədqiqat işimizdə düzəltmə və mürəkkəb quruluşa malik olan leksik səviyyəli söz formaları haqqında ətraflı şəkildə bəhs etdiyimizə görə¹ burada həmin fikirləri təkrarlamağa ehtiyac duymuruq.

Dildə mövcud olan və ya nitqdə istifadə edilən sözlər yalnız leksik səviyyəli formalardan ibarət deyil. Amorf və ya kök dillərdən başqa heç bir dildə yalnız leksik səviyyəli formalarla nə ünsiyyət tam təmin oluna, nə də axıcı nitq qurula bilməz. Ünsiyyətin tam şəkildə təmin edilməsi, dolğun və lakonik nitqin yaranması üçün leksik-qrammatik və qrammatik formaların iştirakı da vacibdir².

Dillərin müasir səviyyəsində hər hansı yeni əşya, varlıq və ya məfhum adını bildirən sözlər, əksər hallarda isə terminlər bəzən bir nəfərin (istisna hal kimi), bir sıra hallarda isə xüsusi komissiyanın müzakirəsi və qərarı ilə dilə gətirilə bilər³. Amma leksik vahidlərin ixtisarı yolu ilə qram-

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s. 148-156.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, "Издательство Академии Наук СССР", 1956, 569 с.

³ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, "Elm", 2002, 230 s.

matik formaların yaranması, onların leksikləşməsi, eləcə də leksik formaların qrammatikləşməsi qəfildən və bir vahid qərarla baş vermir. Belə dəyişkənliklərin yolu mütləq şəkildə okkasionallıq və polifunksionallıqdan keçir. Bəzi hallarda dildə mövcud olan hər hansı bir forma, hətta bütövlükdə tam bir kateqoriya eyni zamanda həm leksik, həm də qrammatik mənə və funksiyalara malik ola bilər.

Bəzən eyni bir nitq hissəsi çərçivəsində sözün formaca dəyişməsi nəticəsində yaranan yeni mənə çalarının söz-yaratma, yoxsa ki, sözdəyişmə hesab edilməsi məsələsi mübahisələrə səbəb olur. Türk dillərində fellərin növ kateqoriyası məhz belə mübahisə obyektlərindən biridir. Belə ki, bu günün özündə belə müxtəlif fel köklərinə artırılmaqla yeni mənə çaları yaradan -in, -n, -il, -l, -iş, -ş, -dır və s. şəkilçilərin sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici olması haqqında hamı tərəfindən qəbul edilən yekun qərar verilməmişdir. Bəzən bu şəkilçilər qrupunu feilin qrammatik növ kateqoriyasına aid olan sözdəyişdirici şəkilçi, bəzənsə feildən feil düzəldən sözdüzəldici şəkilçi hesab edirlər. Yəni *yazmaq*, *yazılmaq*, *yazışmaq*, *yazdırmaq*, *yazdırılmaq* sözləri bəzən tamamilə müstəqil leksik vahidlər, bəzən isə eyni bir felin müxtəlif qrammatik formaları hesab olunur. Əslində *Məktubu onlar yazdılar* və *Məktub onlar tərəfindən yazıldı* cümlələrində işlənən *yazmaq* və *yazılmaq* formalarını qrammatik forma, *Mən məktub yazdım* və *Mən Yeni Azərbaycan partiyasına yazıldım* cümlələrindəki *yazdım* və *yazıldım* formalarını isə müstəqil leksik vahidlər hesab etmək, bircə, daha düzgündür. Çünki sonuncu cümlədəki *yazıldım* sözü *üzv oldum* mənasındadır və *yazmaq* mənasından tamamilə fərqlənən yeni anlayışdır. Onun birinci sıra gerçəklik elementi

Mayıl B. Əsgərov

yazmaq felinin birinci sıra gerçəklik elementindən tamamilə fərqlidir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, bəzən situativ xarakterli nitqin müvəqqəti, keçici ehtiyacları ilə bağlı olaraq ilkin variantda ad və ya hərəkət mənasına malik olan sözlər ikinci dəfə mücərrəd əşya, ismi və ya feli əlamət və s. kimi təqdim olunur ki, buna dilçilik ədəbiyyatında **ikinci təqdimat** və ya **representasiya** hadisəsi deyilir¹. İkinci təqdimat şəklində meydana çıxan epizodik xarakterli formalar konkret nitq prosesinin situativ ehtiyacı, dilin lakonikliyə olan meyli və nitq prosesində ifadə olunmuş ümumi mənanın köməyi ilə yaranır. Çox vaxt kommunikat nitq prosesində istifadə etdiyi elementlərdən birini və ya bir neçəsini xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq məqsədilə məntiqi vurğudan, intonasiyadan, sintaktik söz sırasından, üslubi məqamlardan və xüsusi formalardan istifadə edir².

İkinci təqdimat nəticəsində meydana çıxan epizodik xarakterli okkazional formaların, yəni leksik-qrammatik formaların birinci intellekt obrazı məsələsinə diqqət verək. Hətta onların linqvo-psixoloji analizinə bu suallara cavab verməklə başlayaq: *Leksik-qrammatik formaların müstəqil vahid mahiyyəti daşıyan birinci sıra gerçəklik elementi və intellekt obrazı varmı? Əgər varsa, nə üçün onlar müstəqil söz deyil? Yox, əgər yoxdursa, onlar necə dərk olunmuşdur?*

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dildə mövcud olan

¹ Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале староанатолийского языка). Ленинград, Издательство “Ленинградского университета” 1990, 168 с.

² Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, “Elm”, 2003, İkinci nəşr, 180 s.

bütün formaların, o cümlədən, okkazional formaların, həm birinci sıra gerçəklik elementi, həm də birinci sıra intellekt obrazı, əlbəttə ki, vardır. Çünki yalnız o gerçəklik elementi ilə bağlı informasiya vermək və ya almaq ehtiyacı yarana bilər ki, həmin gerçəklik elementi ya əvvəlcədən dərk edilmiş olsun, ya da *birbaşa informasiya mübadiləsi anında* dərk edilsin¹. Gerçəklik elementi də yalnız o vaxt dərk olunmuş hesab edilir ki, beyin aparatı vasitəsilə onun birinci intellekt obrazı yaradılmış və əsas yaddaşda qeyd edilmiş olsun².

Bəzi hallarda ilkin variantda ad və ya feil kimi dərk olunmuş gerçəklik elementlərinin birinci intellekt obrazı müvəqqəti olaraq okkazional formaların birinci intellekt obrazı funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, *qaçan* tipindəki okkazional formanın birinci intellekt obrazı funksiyasını, əslində, *qaçmaq* hərəkətinin, *qabaqdakı* tipindəki okkazional formanın birinci intellekt obrazı funksiyasının isə *qabaq* isminin əlamət və mücərrəd əşya şəklində təqdim olunmuş birinci intellekt obrazı öz üzərinə götürərək icra edir. Bu məqamda həmin feil və isim müvəqqəti olaraq mücərrəd əlamət və ya mücərrəd əşya kimi çıxış edir. Bu okkasionallaşma prosesində müvəqqəti şəkildə yaranan nitq ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə *qaçmaq* hərəkətinin birinci intellekt obrazı *ağıllı, qoçaq, tənbel, uzun, qısa* sözlərinin birinci intellekt obrazları ilə, *qabaq* isminin birinci intellekt obrazı isə *kitab dəftər, qələm, tələbə* sözlərinin birinci intellekt obrazları ilə eyni

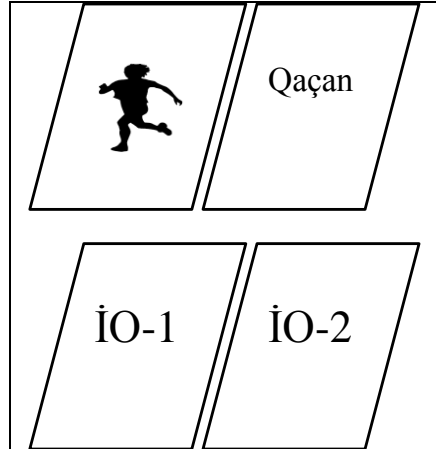
¹ Əsgərov M.B. Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, "Səda", 2006, 111-115.

² Əsgərov M.B. Dərəkətmənin mexanizmi. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 4, 44-59.

sıraya daxil olur. Müvəqqəti nitq ehtiyacı ödəndikdən sonra isə *qaçmaq* hərəkətinin və *qabaq* isminin birinci intellekt obrazları bu sıranı tərk edir, yəni yalnız əvvəlki hərəkət və isim obrazına ekvivalent olaraq qalır¹.

Buraya qədər deyilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, leksik-qrammatik formalar tam müstəqil mahiyyət daşımasa belə, istənilən halda birinci sıra gerçəklik elementinə malikdir. Haqqında bəhs edilən gerçəklik elementinin aid olduğu gerçəklik vahidi real həyatda müstəqil şəkildə mövcud deyil. Bu gerçəklik vahidi müvəqqəti nitq ehtiyacı ödəmək məqsədi ilə ani olaraq yaranır və bu cəhəti ilə qrammatik formalara bənzəyir. Həmin gerçəklik elementinin dərk edilməsi nəticəsində birinci sıra intellekt obrazı yaranır və o, birinci sıra gerçəklik elementinin yadda saxlanılmasını təmin edir.

Leksik-qrammatik formaların gerçəklik elementi bir tərəfdən leksik formalarda olduğu kimi müstəqil əşya, varlıq, əlamət və s. mahiyyəti daşıyır. Bu zaman onların gerçəklik elementi funksiyasını əmələ gəldikləri leksik formalar müvəqqəti olaraq öz üzərinə götürür.

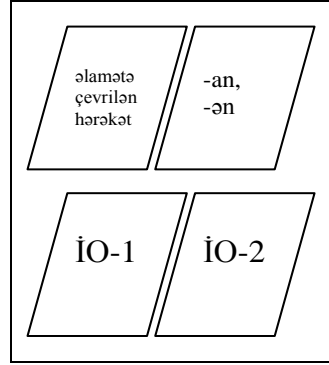

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, "Elm", 2003, İkinci nəşr, 180 s.

Bu halda leksik-qrammatik formalar mahiyyət etibarını ilə leksik formalara bənzər olurlar.

Digər tərəfdən isə bu formaların gerçəklik elementi onların əmələ gətirdiyi leksik-qrammatik kateqoriyanın ümumi mənası ilə bağlı olan abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyır.

Bu məqamda isə leksik-qrammatik formalar qrammatik formalara yaxınlaşır.

Leksik-qrammatik formaların birinci sıra gerçəklik elementi daha çox onların bir kateqoriya kimi abstrakt təsəvvür mahiyyətini əks etdirir. Bu səbəbdən də leksik-qrammatik formaları leksik kateqoriyalarla deyil, qrammatik kateqoriyalarla eyni müstəvidə nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğun hesab edilir¹.

Leksik-qrammatik formaların ikinci sıra gerçəklik elementi şəkilçi tipində olan dil struktur vahidləri, ikinci sıra intellekt obrazı isə bu şəkilçilərin yadda qalmasını təmin edən dərkətmə vahidləridir.

Dilin ilkin qolunu təşkil edən şifahi nitq leksik, leksik-qrammatik, qrammatik formalar ardıcılığı ilə yaranmış və təkamül etmişdir – fikri, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunur. Dillərin diaxron aspektdə tədqiqinə həsr olunmuş araşdırmalar ilkin mərhələdə nitqin kök sözlər və sırf leksik vahidlərdən ibarət olması fikrinə

¹ Daha ətrafı bax: Гузев В.Г. ... Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ленинград, 1986, 356 с.

dəstək verir¹.

Burada L.V.Şerbanın bir mülahizəsini yada salmaq yerinə düşər. O yazır: “Qrammatika nitq fəaliyyəti ilə bağlı qaydalar toplusudur ... və danışan şəxs ifadə etmək istədiyi fikrə uyğun deyimləri formalaşdırarkən ona əsaslanır. Əgər bizim linqvistik təcrübəmiz qrammatika adlandırdığımız sistem şəklində formalaşmış olmasaydı, o halda, bizim eşitdiklərini təkrarlayan və başa düşən tutuqşundan heç bir fərqimiz olmazdı”².

İndi də dərkətmə proseslərinin izi ilə *qrammatik formaların* birinci və ikinci sıra gerçəklik vahidlərinin mahiyyətini müəyyən etməyə və onlara aid olan birinci və ikinci sıra intellekt obrazlarının yaranma mexanizmini izləməyə cəhd göstərək. İlk növbədə onu qeyd edək ki, digər dil vahidləri kimi, qrammatik, o cümlədən, leksik-qrammatik formalara və kateqoriyalara aid olan bütün şəkilçi variantları ayrı-ayrı olmaqla dil daşıyıcıları tərəfindən dərk edilmişdir. Yəni qrammatik forma olan şəxs kateqoriyasının bütün şəkilçiləri, o cümlədən birinci şəxs üzrə *-im⁴*, *-m*, *-imiz⁴*, *-miz⁴*, ikinci şəxs üzrə *-in⁴*, *-n*, *-iniz⁴*, *-niz⁴*, üçüncü şəxs üzrə *-i⁴*, *-si⁴*, *-lari²* şəkilçiləri və yaxud da leksik-qrammatik forma əmələ gətirməyə qadir olan *-it⁴*, *-dir⁴* şəkilçiləri və s. müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk edilərək ikinci intellekt obrazı şəklində yaddaşımıza həkk olunmuşdur. Əks halda, bu və ya digər sözə lazım gələn şəkilçi variantını düzgün artırma bilməzdik. Deməli,

¹ Məhərrəmli B. Türk dillərində bir saiddən ibarət köklərin semantik inkişafı. “Dilçilik İnstitutunun əsərləri”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2009, 209-218.; Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, “Nurlan”, 2004, 428 s.; Rzasoy S. Oğuz mifinin paradiqmaları. Bakı. “Səda”, 2004, 200 s.

² Şerba L.V, göstərilən əsəri, s 47-48.

baş beynimizdə ikinci sıra gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyan hər bir şəkilçi variantının dərk olunması nəticəsində yaranmış ikinci intellekt obrazı mövcuddur.

Əcnəb tələbələrə apardığımız eksperimentlər nəticəsində belə məlum olmuşdur ki, leksik söz qəliblərinin mənimsənilməsinə baxmayaraq, ayrı-ayrı qrammatik morfemləri müstəqil gerçəklik elementi kimi mənimsəməyən dinləyicilər müxtəlif leksik və qrammatik vahidləri (formaları) yarada bilmirlər.

Məsələn, öyrənilən dildə leksik vahid kimi “*kitab*”, “*dəftər*”, “*qonşu*”, “*güzgü*”, “*ana*” sözlərini və mənsubiyyət kateqoriyasının qəlibi kimi “*söz+mənsubiyyət şəkilçisi*” formulunu bilməsinə baxmayaraq, birinci şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərinin tam paradigmasını (-*ım*, -*im*, -*um*, -*üm*, -*m*) müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk edib yadda saxlamayan dinləyici həmin sözləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə düzgün işlədə bilmir. Yəni bu sözlərə konkret olaraq nə əlavə etmək lazım gəldiyini bilmir. Sözləri də, şəkilçiləri də ayrı-ayrılıqda dərk etmiş dinləyici saitlərin ahəngini müstəqil gerçəklik elementi və ya kodu kimi dərk etməyibsə, yenə də həmin sözləri mənsubiyyət şəkilçiləri ilə düzgün işlədə bilmir. İndi də hansı sözə şəkilçilərin konkret olaraq hansı variantının artırılmasının lazım gəldiyini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, dilin ilkin təşəkkülü prosesində qrammatik və leksik-qrammatik formalar leksik formalardan yaransa da, onların birinci və ikinci intellekt obrazında ümumi bənzərlikdən başqa heç bir eyniyyət yoxdur.

Burada haqqında danışılan mənsubiyyət şəkilçiləri, eləcə də ismi və feili xəbər formaları ilə işlənən şəxs sonluqları və tarixən onların əmələ gəlmiş olduğu şəxs əvəz-

Mayıl B. Əsgərov

likləri arasında ikinci intellekt obrazları baxımından müəyyən bənzərliklər vardır. Bu bənzərliyin özü belə yalnız dilçilərin müşahidə edə biləcəyi bir bənzərlikdir. Bu və ya digər dillərdə danışan milyonlarla insanlar, yəni həmin dillərdəki bu və ya digər qrammatik və ya leksik-qrammatik formaları dərk edib onlardan öz nitqində aktiv şəkildə istifadə edənlər isə yalnız dilçilər deyildir.

Bundan başqa, bəzi qrammatik və ya leksik-qrammatik formaların tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik formalar nəinki digər şəxslərə, hətta bəzən dilçilərə belə məlum olmur. Məsələn, isimlərdə hal, sifətlərdə dərəcə şəkilçilərinin, feillərdə xəbər forması yaradan müxtəlif şəkilçilərin tarixən əmələ gəlmiş olduğu leksik vahidləri müəyyənləşdirmək heç də asan deyildir.

Sözün qavranılması.

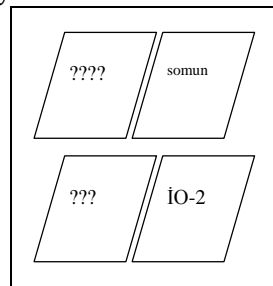
İndi də: *Söz, forma necə dərk olunur və ya sözü başa düşmək nə deməkdir?* – sualına cavab verməyə çalışaq.

Sözlərin yaranma mexanizmini leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalar ardıcılığı ilə vermişdik. Onların mənimsənilmə mexanizmini də bu ardıcılığa uyğun şəkildə verməyə çalışaq. Leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalar bu və ya digər şəxs tərəfindən dərk olunarkən və ya mənimsənilərkən mahiyyət etibararı ilə eyni olan, sadəcə, cərəyan ardıcılığı ilə fərqlənən iki mənimsəmə üsulundan istifadə edilir. Birinci üsulda əvvəlcə gerçəklik vahidinin özü və ya onun birinci sıra gerçəklik elementi ilə, daha sonra onun ikinci sıra gerçəklik elementi ilə, yəni söz forması ilə tanışlıq baş verir. Bu üsul formanın yaranma ardıcılığına uyğun olduğuna görə buna birinci üsul deyirik.

Mayıl B. Əsgərov

Əks ardıcılıqla cərəyan edən ikinci dərkətmə və ya mə-nimsəmə üsulunda, ilk növbədə, dilin müasir səviyyəsində mövcud olan söz və ya forma haqqında məlumat verilir. Məsələn, türk dilində *somun* kimi yazılan və ya tələffüz edilən bir sözün olduğu deyilir. Əslində bu, ikinci sıra gerçəklik elementi ilə tanışlıqdır. Bu sözü yadda saxlamaq üçün beyin aparatı vasitəsilə ikinci sıra intellekt obrazı yaradılır, amma hələlik həmin intellekt obrazını əsas yaddaşa qeyd etmək mümkün olmur. Çünki istənilən sözün ikinci intellekt obrazı yalnız aid olduğu gerçəklik vahidini əks etdirən birinci intellekt obrazının yaratdığı koda qeyd edilə bilər.

Eşitdiyi sözün aid olduğu gerçəklik vahidi hələlik dinləyən şəxsə məlum deyilsə, onun beynində bu sözü və onun ikinci sıra intellekt obrazını ha-raya, əsas yaddaşdakı hansı koda daxil etməklə bağlı tərəddüdlər yaranır. Buna görə də dinləyən şəxsin operativ yaddaşında birinci sıra gerçəklik ele-menti və intellekt obrazı bəlli olmayan müvəqqəti bir kod əmələ gəlir.

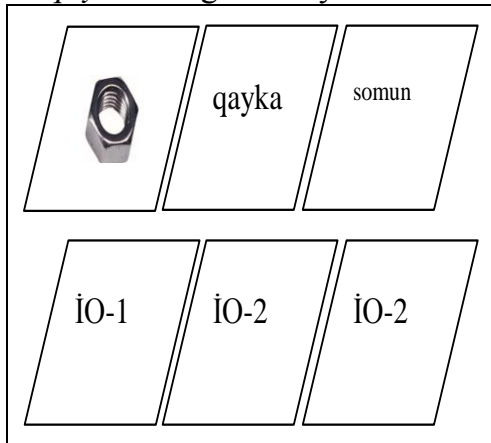
Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əgər formanın dərk edilməsindən sonra keçən qısa vaxt ərzində həmin dil vahidinə aid olan forma birinci intellekt obrazı ilə birləşməzsə, onun əks etdirdiyi söz yaddaşdan silinməyə məhkumdur. Başqa sözlə desək, yaddaşa qeyd edilən sözün və ya formanın mənası, işlənmə səbəbi və üsulu haqda məlumat mənimsənilməzsə, müəyyən müddətdən sonra həmin forma da unudulur.

Belə fərz edək ki, türk dilində *somun* kimi yazılan və ya tələffüz edilən sözün aid olduğu əşya, yaxud da onun şəkli

Mayıl B. Əsgərov

dinləyən şəxsə göstərilir. Eyni zamanda bu sözün Azərbaycan dilində qarşılığının *qayka* olduğu da deyilir.

Alınan məlumatlar əsasında dinləyən şəxsin beynində dörd elementli intellekt kodu şəklində artıq mövcud olan dərkətmə və təfəkkür vahidinə daha iki element əlavə olunur və bu kod altı elementli intellekt koduna çevrilir.

Göründüyü kimi, sözün aid olduğu əşyanı və ya onun şeklini göstərmək, əslində, dinləyən şəxsin beynində həmin sözün birinci sıra intellekt obrazını yaratmaqdır. Doğma dildə bu sözün qarşılığını vermək isə, əcnəbi sözlə dominant nitq elementi arasında əlaqə yaratmaqdır. Əslində bu da vasitəli üsuldən istifadə etməklə həmin sözün birinci sıra intellekt obrazını dinləyən şəxsə tanıtmayaqdır. Hər iki halda dinləyən şəxs eşitdiyi *somun* sözünü dərk edir və ya onun mənasını başa düşür.

Buraya qədər deyilənlər əsasında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, *sözü və ya formanı dərk etmək, başa düşmək onun aid olduğu birinci sıra intellekt obrazını yaratmaq, yaxud da onunla əlaqəni təmin etməkdir.*

Eyni qayda ilə qrammatik və leksik-qrammatik formaların dərk olunma və ya mənimsənilmə mexanizmini də şərh edə bilərik. Belə fərz edək ki, *-da, -də, -ta, -tə* şəkilçiləri ilə düzələn bir qrammatik kateqoriyanın və ya *-n, -in, -dır* şəkilçiləri ilə düzələn leksik-qrammatik kateqori-

Mayıl B. Əsgərov

yanın varlığı haqqında məlumat verilir. Bu zaman dinləyicinin beynində bu dil vahidlərinin hər birinə ekvivalent olan ikinci sıra intellekt obrazları yaranır operativ yaddaşa birinci sıra gerçəklik elementi və intellekt obrazı qeyri-müəyyən olan müvəqqəti bir kodda saxlanılır.

Dilin psixoloji və linqvistik problemlərinə həsr olunan araşdırmalarımızda qeyd etmişdik ki, dərk olunan gerçəklik elementlərinin tipindən asılı olmayaraq, onlarla bağlı bütün dərkətmə və təfəkkür prosesləri analogi vahidlər vasitəsilə və analogi ardıcılıqla cərəyan edir¹. Həmin fikri davam və inkişaf etdirərək belə deyə bilərik ki, bütün gerçəklik elementləri ilə bağlı dərkətmə və təfəkkür proseslərinin həm apellyativ vahidləri, həm də cərəyan ardıcılıqları tam identikdir.

Dilin struktur vahidlərini obyektiv aləmin birbaşa təbiət tərəfindən yaradılan əşyalar, varlıqlar, faktlar, hadisələr kimi birinci sıra gerçəklik elementləri arasında axtarmaq ən azı sadələşmə olardı. Çünki dilin struktur vahidi aktiv bir sistemin vahidi olaraq insanın beyin aparatı vasitəsilə yaradılır və həmin aktiv sistemin aktiv vahidi xüsusiyyətini məhz yenidən beyin aparatı ilə birləşdikdə qazanır. İnsanın beyin aparatından kənarında mövcud olan forma və ya nitq isə mənasız səslərdən və ya işarələr zəncirindən başqa bir şey deyildir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, söylədiyimiz bu mülahizə N.Xomskini “transformativ qrammatika” və ya “koqnitiv köklər” kimi yanlış nəzəri əsaslara yönəldən analogi mülahizələr qədər təhlükəli bir sərhəddə dayanır. Bəlkə də, bu

¹ Əsgərov M.B. Dərkətmə və təfəkkürün vahidləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmləri seriyası, Bakı, “ADPU”, 2006, № 4, 115-119

mülahizə yanlışıla gerçək arasındakı sərhədin özüdür.

Yenidən söz formasına ekvivalent olan gerçəklik elementi məsələsinə qayıdaraq qeyd edək ki, dillərin müasir səviyyəsində ilk baxışdan elə görünə bilər ki, formaya ekvivalent olan birinci sıra gerçəklik elementi həmin formanın şəkli əlamətidir, yəni cəmlilik məzmunu ifadə edən qrammatik formaya ekvivalent olan əsas gerçəklik elementi məhz *-lar*, *-lər* şəkilçisidir. Belə düşünmək səhvdir.

Dərkolunma və ya mənimsəmə üsulundan asılı olmayaraq, formanın şəkli əlaməti bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan ikinci sıra gerçəklik elementidir. Başqa sözlə desək, cəmlilik məzmununu ifadə edən *-lar*, *-lər* şəkilçisi bu formanın ikinci intellekt obrazına ekvivalent olan ikinci sıra gerçəklik elementidir.

Biz insanlar cəmiyyətin fərdi kimi daima nitq vasitəsi ilə ünsiyyətdə olduğumuza görə, bizə elə gəlir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı təfəkkür və düşüncəmizdə izahedici mətn formasında mövcuddur. Eyni qaydada “xəyal”, “fikir”, “düşüncə” kimi mücərrəd isimlərin birinci intellekt obrazını da izahedici mətn formasında təsəvvür edirik.

Nəzərə almaq lazımdır ki, mətnin özündə belə həmin leksik və ya qrammatik formanın bütün xüsusiyyət və çalarlarını əhatə edən bitkinlik, hərtərəflilik yoxdur. Bu mətn birinci intellekt obrazı yox, onun bəzi cəhətlərinin dil güzgüsündəki əksinin sözlərlə ifadəsidir. Həmin xüsusiyyətləri nə qədər çox saysaq da, bu mətni nə qədər uzatsaq da, bizə elə gəlir ki, həmin leksik və ya qrammatik formanın tam təsvirini verə bilməmişik. Kənardan bizi müşahidə edənlər də, istənilən vaxt və istənilən məzmununda dediyimiz sözlərə, həmişə nə isə daha bir xüsusiyyət

Mayıl B. Əsgərov

əlavə edə bilər.

Bu, bir tərəfdən onu göstərir ki, dərk olunmuş heç bir gerçəklik elementi ilə bağlı, hətta gündə yüz dəfə təmasda olduğumuz *kitab, dəftər, qələm* kimi maddi sferaya malik gerçəklik vahidlərinin bütün çalar, məzmun və xüsusiyyətlərini əhatə edən bitkin, hərtərəfli məlumatla malik deyilik. İkinci bir tərəfdən də sübut edir ki, həmin əşyalarla bağlı ən zəngin məlumat belə müxtəlif insanlarda müəyyən cəhətləri ilə bir-birindən fərqlənir və istənilən vaxt onlara yeni ştrixlər əlavə oluna bilər. Çünki dərk etmə və mənimsəmə prosesləri gerçəklik vahidlərinin bütün çalar, məzmun və xüsusiyyətlərini tam əhatə edən bitkin, hərətərəfli məlumat əsasında deyil, ən aparıcı və başlıca xüsusiyyətlər əsasında gerçəkləşir. Gerçəklik vahidi haqqında məlumat onunla hər yeni təmas əsasında daha da zənginləşir. Əgər belə olmasaydı, dərk etmə və mənimsəmə prosesləri heç bir zaman həyata keçə bilməzdi. Çünki təmasda olduğumuz gerçəklik vahidi haqqında ilk andan etibarən geniş məlumat əldə etmək mümkün olmadığı kimi, heç bir gerçəklik vahidi haqqında da hərtərəfli və tam məlumat əldə etmək mümkün deyil.

C.Millərə görə, qrammatika və ya dil sistemi bizim mənimsədiyimiz bəlli söz sıraları deyil, müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydalardır¹.

Yetkin insanlarda, böyüklərdə və məktəb yaşlı uşaqlarda deyilənlərin məhz bu şəkildə baş verməsi məqbul sayıla bilər. Amma heç bir təhsili, savadı olmayan, “isim” deyəndə öz adını, “sifət” deyəndə öz üz cizgilərini,

¹ Миллер Дж., Галентер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения: Пер. с англ., Москва, “Прогресс”, 1965, с. 30.

“xəbər” deyəndə radio-televiziya xəbərlər proqramını düşünən 81 yaşlı qoca da, əlifbanın ilk hərfini belə tanımayan 4-5 yaşlı uşaq da, demək olar ki, bütün qrammatik formalardan təxminən bizim qədər dəqiq və düzgün istifadə edə bilir. *Müvafiq söz sıralarını yarada bilmək üçün lazım olan qaydaların* bu kontingent tərəfindən *mənimsənilməmiş olması* bir yana, sadəcə eşidilmiş olmasını düşünmək belə inandırıcı deyil.

Bu səbəbdən də C.Millərə bəslədiyimiz dərin rəğbətə baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, qrammatik formanın mənimsənilməsi prosesi ilkin mərhələdə *qaydalar* vasitəsilə deyil, azyaşlı uşaqlarda olduğu kimi yanlış və doğru analogiyalar əsasında baş verir. Həmin formadan hər növbəti istifadə isə, ilkin mərhələdə əldə edilmiş təcrübənin dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi yolu ilə reallaşır. Məhz bu səbəbdəndir ki, yeni dil açan körpələr ilkin mərhələdə “al” əvəzinə də, “ver” əvəzinə də “ah” (yəni, “al”) deyir, “sənin” söylədiyi tərzdə də “mənin” (“mənim” əvəzinə) söyləyir. Sonradan böyüklərin yardımı, dəfələrlə uşağa təkrarlatması nəticəsində həmin formanın düzgün analogiyası formalaşır¹.

Eksperiment və təcrübələr göstərir ki, bəzi formaların yanlış və ədəbi dil normalarından fərqli şəkildə işlədilməsi halı təhsili olmayan yetkin yaşlı insanlarda bütün ömrü boyu müşahidə olunur. Yəni onlar həmişə öz dialekt və ya şivələrində danışırlar. Hətta ali filoloji təhsil almasına baxmayaraq, doğulub-böyüdü regionun ləhcəsi ilə danışan insanlara da rast gəlirik. Bu bir daha sübut edir ki, bütün formaların, o cümlədən də qrammatik formaların

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s. 187-194.

ilkin mənimsənilməsi analogiya prinsipi əsasında baş verir. Uzunmüddətli istifadə nəticəsində daşlaşmış olan bu yanlışdan bütünlüklə yaxa qurtarmaq o qədər də asan olmur. Belə insanlar lazım gələndə öz nitqlərində bütün ədəbi dil normalarına, yəni qrammatik və sintaktik qaydalara əməl etsələr də, ekstremal vəziyyətlərdə, məsələn, qorxanda əsəbiləşəndə özlərindən asılı olmayaraq yenidən hafizələrinə həkk olmuş dialektizmlərə qayıdırlar. Belə yanlış analogiyalardan tam azad olmağın yeganə yolu həmin yanlış analogiyanın doğru analogiya ilə əvəzlənməsi, eyni tərzdə “daşlaşdırılmasıdır”. Bu isə gərgin əmək və diqqət tələb edən uzunmüddətli prosesdir.

Qrammatik formaların birinci intellekt obrazı və gerçəklik elementi, onların mahiyyəti və yaranma mexanizmi ilə bağlı buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qərara gələ bilərik: Qrammatik formaların birinci sıra gerçəklik elementi ilkin mərhələdə alışqanlıq, vərdiş və analogiyalar əsasında formalaşan, sonrakı hər kontakt nəticəsində dəqiqləşdirilən və təkmilləşdirilən abstrakt təsəvvürlərdir ki, onların da dərk olunması nəticəsində həmin formaların birinci intellekt obrazı yaranmış olur.

Təbiidir ki, qrammatik formanın birinci intellekt obrazı göz önündə canlandırılan və ya təsəvvür olunan heç bir real və ya vizual obraza ekvivalent deyil. Bu cəhəti ilə qrammatik formalar mücərrəd isimləri xatırladır.

Qrammatik forma yalnız müstəqil bir tam mahiyyəti daşıyan digər (adətən leksik formaların) intellekt obrazları ilə birləşdikdə həmin intellekt obrazının ekvivalent olduğu gerçəklik elementinin digər gerçəklik elementləri ilə əlaqə və münasibətlərini əks etdirir. Ayrılıqda isə qrammatik formanın gerçəklik elementi *abstrakt təsəvvürdən* başqa

Mayıl B. Əsgərov

bir şey deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində ismin yerlik hal şəkilçisi olan $-da^2$ şəkilçisi ilə bağlı mövcud olan abstrakt təsəvvürlərdən bəziləri aşağıdakı kimidir:

1) Orta məktəbin ilk 4 sinfini oxumuş 81 yaşlı təqaüdçü Yaqub Abdullayevin abstrakt təsəvvürünə görə, “*-da, -də* artırılan söz, iş görən adamın yerini göstərir¹”.

2) Orta məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, “İsmin yerlik halı əşya və ya hərəkətin yerini bildirir... $-da^2$ şəkilçisi ilə düzəlir”².

3) Ali məktəb həcmində verilən abstrakt təsəvvürə görə, “İsmin yerlik halı, başlıca olaraq yer məzmunu ifadə edir. Bu halda işlənən sözlər ya iş və hərəkətin, ya da əşyanın yerini bildirir”³ və s.

Müxtəlif mənbələrdən götürülmüş bu şərhlər bir daha sübut edir ki, bu və ya digər qrammatik formanın gerçəklik elementi *abstrakt təsəvvür* olmaqla yanaşı, kommunikat kontingentindən və onlarda formalaşmış analogiyalardan asılı olaraq fərqliliklərə malikdir, daim dəyişir və inkişaf edir. Bununla belə, həmin *abstrakt təsəvvür* aid olduğu kontingent tərəfindən müvafiq qrammatik formadan lazımı səviyyədə istifadə oluna bilməsi üçün kafidir.

Eyni bir kateqoriyaya aid şəkilçilərlə düzələn bütün qrammatik formalar artırıldığı bütün kök və ya əsaslarda eyni məna çaları yaradır, yəni bağlandığı əsas intellekt obrazına ekvivalent olan gerçəklik elementi ilə digər gerçəklik elementləri arasında mövcud olan eyni tipli əlaqə və

¹ Abdullayev Yaqub Hacı oğlu, Oğuz rayon sakini, 81 yaşında.

² Nağısoylu M. Azərbaycan dili (Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərslik). Bakı, “Zirvə yayınları”, 1999, s. 42.

³ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı. “Maarif”, 1983, s. 61.

münasibətləri əks etdirir (məs.: *aşta, aşçıda, ekmekte, ek-məkçide, sütte, süтчüide* və s.).

Fonetik vahid və qaydaların, sintaktik forma və normaların gerçəklik elementləri və intellekt obrazları ilə yuxarıda izah olunan qrammatik formaların gerçəklik elementləri və intellekt obrazları tamamilə identik olduğuna və hətta bu forma, qayda və normalar qrammatik formaların bir növü olduğuna görə, onlar haqqında ayrıca bəhs etməyə ehtiyac duymuruq.

Onu da qeyd edək ki, istənilən formanın öyrənilən müxtəlif dillərlə bağlı bir neçə ikinci intellekt obrazı və onlara ekvivalent olan fərqli dil vahidləri olmasına baxmayaraq, beynimizdə bu forma ilə bağlı birinci intellekt obrazı tək olur.

Əsas və ya aparıcı mövqeyə malik ikinci sıra dil struktur vahidi əsas dildəki, yəni ana dilindəki dil struktur vahidi olur. Aparıcı mövqeyə malik ikinci intellekt obrazı isə, həmin dil struktur vahidinə, yəni həmin sözə ekvivalent olan intellekt obrazı olur. Digər dillərə aid struktur vahidləri və onların yadda saxlanılmasını təmin edən ikinci sıra intellekt obrazlarının mövqeyi və ya sırası aid olduqları dilin kommunikatant tərəfindən bilinmə səviyyə-sindən asılı olur.

	Azərbaycan Kitab	Türk. Kitap	Rus. Книга	<i>Alman. Buch</i>	<i>İngilis. Book</i>
İO-1	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2

Bu sxem əsasında belə demək mümkündür ki, onun aid olduğu kommunikatantın ana dili Azərbaycan dilidir. Onun

ən yaxşı bildiyi ikinci dil *türk* dili, ondan bir az zəif bildiyi dil *rus* dili, ondan da az bildiyi dil *alman* dili, ən zəif bildiyi dil isə *ingilis* dilidir. Hətta bunu da deyə bilərik ki, bu şəxs istənilən nitqi və ya nitq söyləməni Azərbaycan dilində qurur. Digər dillərdə danışmaq lazım gələndə Azərbaycan dilində qurduğu nitqi fikrən həmin dillərə tərcümə edir.

Söyləmin yaranması.

İndi də: ***Söyləm nədir, necə yaranır?*** – sualına cavab verməyə çalışaq.

İnsan ictimai varlıqdır. Buna görə də onun bir sıra dərk etmə və təfəkkür fəaliyyətlərinin birinci və dördüncü fazaları bəzi hallarda söz və nitqdən istifadə yolu ilə həyata keçir. Məsələn, vizual-vokal dərk etmə zamanı gerçəklik elementinin mənimsənilməsi yazılı və şifahi nitqdən istifadə etməklə reallaşır (birinci aktın birinci fazası); sinktual dərk etmənin nəticəsi, bəzən yeni yaranmış dil struktur vahidi, bəzən intellektual nitq olur (ikinci aktın birinci fazası). Kommunikativ nitq müxtəlif təfəkkür aktlarında müşahidə edilən total modullaşma nəticəsində yaranır (birinci aktın üçüncü və dördüncü fazası) və mənimsənilir (ikinci aktın birinci və ikinci fazası).

Forma, nitq söyləmi və ümumilikdə dilin dərk etmə, təfəkkür və fikrin formalaşması proseslərindəki rolunu şişirtməyə, olduğundan daha böyük göstərməyə ehtiyac yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, sinktual dərk etmədən başqa bütün digər dərk etmə və təfəkkür proseslərində nitqin rolu ən yaxşı halda gerçəklik elementi haqqında vasitəli yolla məlumat almaq və verməkdən başqa bir şey deyildir. Belə də deyə bilərik ki, kommunikativ nitqin

Mayıl B. Əsgərov

yarınması və mənimsənilməsi (istər yazılı, istərsə də şifahi), əslində dərkətmə və təfəkkür proseslərinin aralıq mərhələlərində təzahür edən total modullaşmalardır.

Fikrin formalaşması prosesində dilin heç bir rolunun olmadığını akademik Kamal Abdulla belə şərh edir: "... yer üzündəki bütün insanlar (millət və irqindən asılı olmayaraq) eyni məntiq dilində düşünürlər. Hər hansı bir dildə - ingilis, rus, türk, Azərbaycan, eskimos, həbəş... dillərində düşünmək, prinsip etibarilə mümkün deyil"¹.

Bizim mövqeyimizə, demək olar ki, tam dəstək verən bu fikirdə izah edilməsi lazım gələn yeganə cəhət "insanlar məntiq dilində düşünür" ifadəsidir ki, məntiq dilinin apellyativ vahidinin *intellekt obrazı* olduğunu qəbul etməklə akademik K.Abdullayevin bizimlə və ya bizim onunla tam həmfikir olduğumuzu söyləmək mümkündür.

K.Abdullayev fikrini davam etdirərək yazır: "ümum-bəşər dilində düşünüb, bu düşündüklərini əvvəlcə daxili nitqə, sonra isə xarici nitqə, yəni ünsiyyətin özünə köçürürlər. *Daxili* və *xarici nitq* kimi "ayırtdığımız" məqamlar isə, əslində, bir varlığın iki üzünü kimidir... Biz, əslində, ümuminsan dilində, yəni məntiq dilində düşünüb Azərbaycan dilində danışıraq"².

L.S.Viqotskinin məlum *daxili* və *xarici nitq* termin və anlayışları, yəni "daxili nitq sözsüz nitqdır", "daxili nitqin xarici nitqə çevrilməsi ilə fikir sözdə tamamlanır"³ mülahizələri ilə bağlı fikrimizi daha əvvəl qeyd etmişdik. Burada sadəcə onu deməklə kifayətlənirik ki, bu deyilən fikirlər son məqsədin məhz nitq yaratmaq olduğu hallarda

¹ Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət..., 2010, s. 151.

² Yenə orada, 2010, s. 151.

³ Viqotskiy L.S. Psixologiya... 2000, s. 357.

özünü doğruldur. Bu zaman fikir birinci və ikinci intellekt obrazlarının qarışıq kombinasiyası şəklində formalaşır. Səslənmə və ya yazılma anında okkazional nitq ehtiyacına uyğun olaraq tam şəkildə ikinci intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq nitqə çevrilir.

Nitq söyləminin yaranma mexanizmini nümunə əsasında şərh etməyə çalışaq. Fərz edək ki, informatika müəllimi şagirdlərə kompüterlə işləməyin müxtəlif yol və üsullarını öyrədir: məsələn, Word sənədi yaratmaq və bu sənədlə işləmək qaydasını izah edir. Təbii ki, müəllim əvvəlcə dəyəcəklərini fikrən yada salır, müəyyən məntiqi sıra ardıcılığı ilə düzür və yalnız bundan sonra izahata başlayır.

Öz nitqinin və ya məruzəsinin ilk cümləsini deyənə qədər onun beynində aşağıdakı təfəkkür prosesləri gedir:

Müəllimin beynindəki milyonlarla intellekt kodları arasından kompüterin iş mexanizmi, Word sənədi yaratmaq, bu sənədlə işləmək qaydaları ilə birbaşa bağlı olan intellekt kodları və kod silsilələri seçilərək aktiv yaddaşa gətirilir, yəni yada salınır və ya xatırlanır (dərkətmə aktının 3-cü fazası).

Dördüncü fazada baş verən təfəkkür proseslərinin çox mürəkkəb olduğunu və nitqyaratmanın məhz bu fazada baş verdiyini nəzərə alaraq, bu prosesləri daha dəqiq izləyə bilmək üçün dördüncü fazanı ardıcıl şəkildə cərəyan edən dörd pillə kimi nəzərdən keçirək.

Dördüncü fazanın birinci pilləsi: Aktiv yaddaşa gətirilmiş intellekt kodları müəllimin söyləyəcəyi mühazirənin ümumi planına və məntiqinə uyğun şəkildə sıralanır.

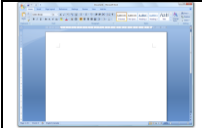

Mayıl B. Əsgərov

Kompüterdə Word sənədi yaratmaq və bu sənədlə işləmək qaydası ilə birbaşa bağlı olan intellekt kod və silsilələri ardıcıl şəkildə düzülür. Bununla müəllimin beynində söyləyəcəyi *mühazirə mətninin ümumi sxemi qurulmuş olur.*

Dördüncü fazanın ikinci pilləsi: Mühazirə mətninin aktiv yaddaşda olan ümumi sxeminin əvvəlində, yəni nitq planının başlanğıcında yer alan gerçəklik elementinə aid intellekt kod və silsilələri daha detallı şəkildə açılır.

Verilən nümunəyə istinadən belə deyə bilərik ki, kompüterdə Word sənədi yaratmaq və bu sənədlə işləmək qaydası ilə birbaşa bağlı olan intellekt kod və silsilələri birinci intellekt obrazları səviyyəsində tam açıqlaraq məntiqi şəkildə sıralanır. Bununla müəllimin beynində Word sənədi yaratmaq və bu sənədlə işləmək qaydası haqqında söyləyəcəyi *əsas fikir formalaşmış olur.*

			
İO-1	İO-1	İO-1	İO-1

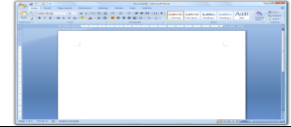

Dördüncü fazanın üçüncü pilləsi: Formalaşmış əsas fikrə ekvivalent olan birinci intellekt obrazları nitq vahidi mahiyyəti daşıyan sözlərlərə parçalanır və ya başqa sözlə desək, birinci intellekt obrazları sözlərlər şəklində xırda qruplarda birləşir.

Bəzi hallarda birinci intellekt obrazları arasında məntiqi boşluqlar ola bilər ki, bu boşluqlar gerçəklik elementi ilə vasitəli şəkildə bağlı olan intellekt kodları və kod silsilələrindən müvafiq birinci intellekt obrazlarının alınması yolu ilə tamamlanır.

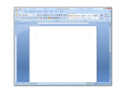

Mayıl B. Əsgərov

Məsələn, Word sənədi yaratmaq və bu sənədlə işləmək qaydası ilə birbaşa bağlı olan intellekt kod və silsilələrində Word sənədində istifadə olunan əlifbalar və dillər haqqında heç bir intellekt obrazı və hətta abstrakt təsəvvür belə olmaya bilər. Belə bir vəziyyət sıralanmış birinci intellekt obrazları arasında məntiqi boşluğun yaranmasına gətirib çıxarır. Dillərə və əlifbalara aid olan bu məlumatlar Word sənədi yaratmaq və bu sənədlə işləmək qaydası ilə birbaşa yox, sadəcə vasitəli şəkildə bağlıdır. Bu səbəbdən Word sənədi ilə işləmək qaydasını izah edən nitqyaratma prosesinin ilkin mərhələsində müvəqqəti olaraq məntiqi boşluqlar müşahidə oluna bilər. Bu boşluq əsas yaddaşdan aktiv yaddaşa gətirilən digər intellekt silsilələri, məsələn, dillər, əlifbalar, hərflər, səslər və s. ilə bağlı olan intellekt kodları hesabına tamamlanır.

Söyləmlər şəklində qruplaşdırılan və sıralarındakı bütün məntiqi boşluqları doldurulan birinci intellekt obrazları ikinci intellekt obrazlarına və onlar da öz növbəsində sözlərə transformasiya olunur. Bu pillənin sonunda müəllimin beynində Word sənədi yaratmaqla bağlı söyləyəcəyi *ilk söyləm leksik səviyyədə hazır olur*, məsələn, “*kompüter, Word, sənəd, yaratmaq, maus, klaviyə*”.

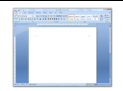

			
İO-1	İO-1	İO-1	İO-1
İO-2	İO-2	İO-2	İO-2
Kompüter, Word, sənəd	Yaratmaq	Maus	Klaviyə

Dördüncü fazanın dördüncü pilləsi: Aktiv yaddaşa leksik səviyyədə hazır olan bu söyləmin fonetik, qrammatik və sintaktik baxımdan bütün boşluqlarını doldurmaq tələb olunur. Bunun üçün aktiv kommunikantın əsas yaddaşında nitq söyləminin yaradılması ilə bağlı mövcud olan intellekt kodları operativ yaddaşa gətirilir. Abstrakt təsəvvürlərə ekvivalent olan bu dil vahidləri hesabına həmin boşluqlar doldurulur və nitqin ilk söyləmi səsləndirilmək üçün tam hazır olur. Məsələn, “*Kompüter Word sənədi maus və ya klaviyə ilə yaradılır*”.

		≈					
İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	
İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	
<i>Kompüter Word sənədi</i>	<i>maus</i>	<i>və ya</i>	<i>klaviyə</i>	<i>ilə</i>	<i>yarad</i>	<i>il</i>	<i>ir</i>

Nitq söyləminin qrammatik cəhətdən məhz bu şəkildə tərtib olunması mütləq deyil. Nitqin unikallığını nəzərə almaqla qeyd etmək lazımdır ki, aktiv kommunikant bu söyləmi qrammatik cəhətdən həmin anda ona məlum olan istənilən formada, istənilən intonasiya ilə və istənilən yarıdımçı vasitələr əhatəsində söyləyə bilər.

Məsələn, “*Kompüterdə Word sənədi yaratmaq üçün mausdan və ya klaviyədən istifadə edilir*”.

		<		>	≈		>	∞
İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1
İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2
<i>Kompüter Word sənədi</i>	<i>Yaratmaq</i>	<i>üçün</i>	<i>maus</i>	<i>dan</i>	<i>və ya</i>	<i>klaviyə</i>	<i>dən</i>	<i>istifadə edilir</i>

Mayıl B. Əsgərov

və yaxud “*Kompüterdə Word sənədini mausdan və ya klaviyadan istifadə etməklə yaratmaq olar*” və s.

Burada daha iki faktı qeyd etmək istəyirik.

Birincisi, bizim ayrı-ayrılıqda izah etməyə çalışdığımız üçüncü və dördüncü fazalar, eləcə də dördüncü fazanın bölərək izah etməyə çalışdığımız dörd pilləsi mütləq şəkildə burada qeyd olunan sıra ardıcılığı ilə cərəyan edir. Bu sıranın pozulması və ya pillələrdən hansısa birinin baş verməməsi mümkün deyil. Bundan başqa danışan şəxsin beynində yada salınan və transformasiya olunan bütün məlumatlar axıradək ötürüləncəyə qədər ardıcıl olaraq dərkətmə aktının yalnız 3-cü və 4-cü fazaları gerçəkləşir.

İkincisi, tədqiqat boyu verdiyimiz izahatı bir qədər asanlaşdırmaq, baş verən proseslərin sırasını, ardıcılığını diqqətə çatdırmaq məqsədilə dərkətmə və təfəkkür prosesləri ilə bağlı verdiyimiz akt, faza, pillə tipindəki bölgülər tamamilə şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bütün dərkətmə və təfəkkür prosesləri vahid bir fəaliyyət kimi cərəyan edir. İlk baxışdan bir qədər xaotik görünən ayrı-ayrı fəaliyyətlər isə insan oğlunun olumundan ölümünə qədər davam edən ümumi fəaliyyəti daxilində sıralanır, bir-birini əvəz edir və tamamlayır.

Nitqin yaranması haqqında yuxarıda verdiyimiz şərhlə bağlı opponentlərimiz tərəfindən belə iradlar tutula bilər ki, *birincisi*, biz şüurlu insanlarıq. Hər hansı bir nitq söyləmini yaradarkən onların dördüncü fazanın ikinci pilləsində birinci intellekt obrazları kimi məntiqi sıralanmasını hiss etməsək belə, dördüncü fazanın üçüncü pilləsində leksik səviyyədə sıralanmasını mütləq hiss etməli, şüuru-muzla qavramalıyıq, amma bunu hiss etmirik. *İkincisi*, bəzən hər hansı bir nitq və ya söyləmi yaratmaq istəmədiyi-

Mayıl B. Əsgərov

miz halda, qəflətən bir məşhurun bir kəlamı, bir şeirin bir misrası ağılımıza və dilimizə gəlir, bəzən ciddi bir işlə məşğul olduğumuz halda və ya boş oturduğumuz yerdə qəflətən bir mahnını zümzümə etməyə başlayırıq. Bu kimi hallar burada şərh olunan nitqyaratma qaydalarına və mexanizminə ziddir ki, bu da nitqin yaranması ilə bağlı burada verilən şərhlərin doğruluğunu və ya həqiqətə uyğunluğunu şübhə altına almağa əsas verir.

Opponentlərimizə minnətdarlıq hissi ilə qeyd etmək istəyirik ki, *əvvəla*, biz canlı varlıq olduğumuza görə, istisnasız olaraq bütün fəaliyyətlərimiz mövcud ehtiyaclarımız və motivləşmə nəticəsində baş verir. Məlumdur ki, eyni ehtiyacların ödənilməsinə yönələn fəaliyyətlərin çoxsaylı və ardıcıl təkrarı bütün canlılarda ilk növbədə şərti reflekslərin yaranmasına səbəb olur. Şüurlu varlıq olan insanlarda isə, hər bir fəaliyyət əvvəlcə düşünülmüş, planlı hərəkətlərin reallaşması ilə başlayır, həmin fəaliyyətlərin standart vəziyyətlərdə təkrarlanması isə avtomatik şəkildə icra olunan standart analogiyaların formalaşması ilə nəticələnir.

Avtomat şəkildə icra olunan analogiya prinsipinə bənzər fikirlərə dilin əlifba sistemindən bəhs edən akademik A.Axundovda rast gəlirik: “Əlifba fəaliyyətin dəfələrlə təkrarı sayəsində avtomatik icra olunan uzunmüddətli psixoloji proseslə - vərdişlə bağlıdır. Əlifba dəyişimi vərdişin itməsi deməkdir. Onu yenidən bərpa etmək (yeni əlifbanı mənimsəmək - M.B.Əsgərov) üçün illər lazımdır”¹.

Nəzərə almaq lazımdır ki, nitqyaratma fəaliyyəti insan üçün təkrarlanan fəaliyyət səddini çoxdan aşmış, artıq in-

¹ Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. II c., Bakı, “Gənclik”, 2003, s. 244.

san olmağın atributuna çevrilmişdir. Bu səbəbdən hər hansı bir nitq söyləmini yaradarkən onunla bağlı bütün fəaliyyətlər avtomatik şəkildə icra olunan analogiyalarla reallaşır. Nəticədə, biz həmişə danışmış olduğumuz tərzdə danışarkən, nəinki dərkətmə aktının dördüncü fazasının ikinci pilləsində birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanmasını və ya üçüncü pilləsində leksik formaların sıralanmasını da hiss edə bilmirik, hətta bəzən nitqin özünü belə, necə söylədiyimizin fərqi belə olmuruq. Çünki nitq yaratma artıq gündəlik həyatımızın nəfəs almaq, su içmək kimi həyatı əhəmiyyət daşıyan elementinə çevrilmişdir. Nəfəs almaq və ya su içmək üçün adi halda “nəfəsi belə almaliyam” və ya “suyu belə içməliyəm” formasında nə isə bir şey düşündüyümüzü adi halda hiss etmirik. Çünki bu fəaliyyətimiz artıq reflektiv səviyyədə avtomatlaşmışdır. Uşaqlıq dövründə ilkin təcrübəsi əldə olunan nitq yaratma prosesi daha sonrakı mərhələdə analogiyalarla reallaşır, yetkinlik yaşında isə, artıq nitq söyləmi yaratmaqla bağlı təfəkkür proseslərinin reallaşmasını, ümumiyyətlə, hiss etmirik.

Amma gələn xatırlayaq ki, əlimiz bağlı, sarıqlı olanda, əlimizdə həmin an yerə qoya bilmədiyimiz bir əşya olanda və ya sadəcə əlimiz çirkli olanda, suyu necə içməli olduğumuz haqda düşündüyümüzü mütləq hiss edirik. Hətta bəzən aqlımıza gələn ilk fikirdən daşınıb yeni bir üsul fikirləşdiyimiz zamanlar da olur. Məsələn, əvvəlcə əyilib krandan su içmək qərarına gəlirik, amma kranı da açma bilmədikdə, qərar veririk ki, yanımızda olan şəxsdən xahiş edək, su içməyimizə kömək etsin. Belə hallarda su içməklə bağlı düşündüyümüzü ona görə hiss edirik ki, bu şəkildə su içmək, bir proses olaraq hələ avtomatlaşmamışdır.

Mayıl B. Əsgərov

Eyni vəziyyət bəzən nitqyaratma prosesi ilə bağlı da müşahidə olunur. Məsələn, hər hansı bir sözü, termini, deyəni və ya xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq istədiyimiz ifadəni nitqin və ya sözləmin hansı hissəsində, hansı sözdən əvvəl, hansı sözdən sonra, hansı intonasiya ilə söyləmək məsələsini xüsusi qərar vermək yolu ilə həll edirik. Bu zaman sadəcə dərkətmə aktının dördüncü fazasının üçüncü pilləsində sözləmin leksik səviyyədə sıralanmasını deyil, az qala həmin fazanın ikinci pilləsində birinci intellekt obrazlarının məntiqi sıralanmasını necə planlaşdırdığımızı belə tam aydınlığı ilə hiss edirik. Çünki bir proses kimi bu qaydada nitqyaratmanın analogiyası hələ avtomatlaşmamışdır.

İkincisi, hər hansı bir nitq və ya sözləmi yaratmaq istəmədiyimiz halda, qəflətən bir məşhurun bir kəlamının, bir şeirin bir misrasının ağılımıza və dilimizə gəlməsi və ya gözlənilmədən bir mahnını zümzümə etməyimiz, əslində, burada şərh olunan dərkətmə və təfəkkür proseslərinə və onların bir hissəsi olaraq nitqyaratma qaydalarına və mexanizminə zidd deyil. Əksinə, bu qaydaların doğruluğunu bir daha təsdiq edir. Bunun səbəbi odur ki, şüurumuz aktiv yaddaşın təmasda olduğu məlumata az və ya çox dərəcədə uyğun gələn intellekt kodlarını ani olaraq aktivləşdirir və əsas yaddaşdan operativ yaddaşa gətirir.

Sözləmin qavranılması.

İndi də: *Nitq sözləmi necə başa düşülür və ya qavranılır?* – sualına cavab verməyə çalışaq.

Nitqin başa düşülüb mənimsənilməsi və dərk olunması - onun yaranma prosesinin məntiqi davamı mahiyyəti daşıyır. Belə ki, aktiv kommunikant üçün nitq sözləminin

Mayıl B. Əsgərov

səsləndirildiyi faza dərketmə aktının 4-cü fazasıdır. Passiv kommunikanat üçün həmin nitq söyləminin səsləndiyi faza eyni dərketmə silsiləsinin növbəti aktının 1-ci fazasıdır. Çünki passiv kommunikanat mətn şəklində verilən bu məlumatı eşitmə orqanları vasitəsilə qəbul edir, intellekt obrazına çevirərək mənimsəyir (ikinci aktın 1-ci fazası). İntellekt obrazı şəklində qəbul olunan bu məlumat müvafiq intellekt kodu şəklində baş beyində qeyd edilərək mühafizə olunur (ikinci aktın 2-ci fazası).

Aktiv kommunikanat və ya müəllim tərəfindən yaradılan bu nitq söyləminin qəbul edilməsi ilə bağlı passiv kommunikanatın, yəni şagirdin beyində aşağıdakı təfəkkür prosesləri gedir: Nitqin başa düşülüb mənimsənilməsi onun yaranma prosesinin əks ardıcılığı ilə cərəyan edir.

Aktiv kommunikanatın səsləndirdiyi nitq söyləmi passiv kommunikanatın eşitmə orqanları vasitəsilə qəbul edilir. Qəbul edilmiş nitq söyləminin emosional, ekspressiv tonu müəyyən edilir. Belə ki, bəzən nitqin emosional, ekspressiv tonu onun daşdığı məna yükündə əhəmiyyətli dəyişkənliklərə, hətta əks mənənin yaranmasına səbəb olur¹.

Nitqin qəbulu zamanı nitq söyləmini əmələ gətirən bütün dil struktur vahidləri baş beyində mövcud olan ikinci və birinci intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılır.

<i>Kompiüter Word sənədi</i>	<i>Yarat maq</i>	<i>üçün</i>	<i>maus</i>	<i>dan</i>	<i>və ya</i>	<i>klavi yə</i>	<i>dən</i>	<i>istifa də edilir</i>
İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2
İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1
		<		>	≈		>	∞

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya..., 2011, s. 207-208.

Əgər nitq söyləmindəki bütün dil struktur vahidlərinin həm ikinci, həm də birinci intellekt obrazları dinləyən şəxsin beynində mövcuddursa və onlardan hər biri baş beyində əvvəlcədən var olan bir gerçəklik elementinə bağlıdırsa, o halda eşidilən nitq söyləmi dinləyən şəxs tərəfindən tam şəkildə dərk olunaraq mənimsənilir və onun məzmunu əsas yaddaşa qeyd edilir.

Əgər nitqi qəbul edən şəxsin beynində nitq söyləmini əmələ gətirən bu və ya digər dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı olmazsa, həmin dil struktur vahidi bu şəxs tərəfindən tanına bilmir və həmin nitq söyləmi ara boşluqları ilə qəbul edilmiş olur. Məsələn, fərz edək ki, müəllim belə bir söyləm səsləndirir:

“Mausun vilkası prosessorun razyomuna sancılır”.

Şagirdin beynində bu söyləmi əmələ gətirən iki dil struktur vahidinə (*vlika, razyom*) uyğun nə birinci, nə də ikinci intellekt obrazı olmaya bilər. Yəni bu iki sözü şagird bu günə qədər eşitməmiş ola bilər. Bu halda həmin nitq söyləmi həmin şagird tərəfindən iki ara boşluğu ilə qəbul edilir, *“Mausun ... prosessorun ... sancılır”.*

Mausun	vilkası	prosessorun	razyomuna	sancılır
İO-1	??	İO-1	??	İO-1
İO-2	??	İO-2	??	İO-2
	???		???	→

Şagird təxmin edə bilər ki, burada söhbət mausun hansısa hissəsinin prosessorun hansısa bir hissəsinə sancılmasından gedir. Şagird yəqinlik əldə etmək və söyləmdəki bu

boşluqları doldura, bu söyləmi tam şəkildə anlaya bilmək üçün müəllimdən *vilka* və *razyom* sözləri haqqında əlavə izahat istəyə bilər.

Belə fərz edək ki, müəllim mausun vikasını və proses-sorun razyomunu əyani şəkildə şagirdə göstərir. Onun bu davranışı nəticəsində şagirdin beynində həm adı, həm də gerçəklik elementi indi, məhz nitqin qəbulu zamanı formalaşan yeni dörd elementli intellekt kodunun yaranmasına səbəb olur.

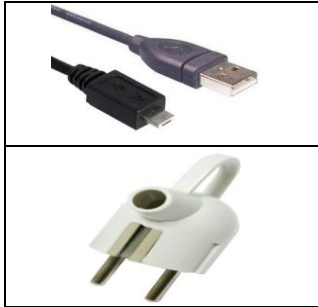
	İO-1	İO-2	Vilka
	İO-1	İO-2	Razyom

Müəllim onu da əlavə edir ki, vilka xüsusi formalı çəngəl, razyom isə eyni formalı tıxacdır. Onun verdiyi bu əlavə izahat nəticəsində şagirdin beynində bir az əvvəl yaranmış olan dörd elementli intellekt kodunun strukturunda əsaslı dəyişkənliklər baş verir. Daha doğrusu həmin dörd elementli intellekt kodları əldə edilən bu yeni məlumatlar əsasında yenidən təşkil olunur. Belə ki, tıxac və çəngəl adlı gerçəklik elementləri elektrik avadanlıqları kimi şagird tərəfindən daha əvvəl dərk olunub və onun dörd elementli intellekt kodu şagirdin beynində artıq var.

İndi öyrənilən bu yeni ad və fərqli görüntü həmin intellekt kodlarının tutumca böyüməsinə səbəb olur.

Belə ki, bu məlumat nəticəsində bir tərəfdən çəngəl-vilka və tıxac-razyom sinonim cütləri, bəlkə də dubletləri əmələ gəlir.

Mayıl B. Əsgərov

	İO-1	İO-2	Vilka Çəngəl
		İO-2	

Digər tərəfdən isə onların vizual obrazlarına əlavələr edilir.

	İO-1	İO-2	Razyom Tıxac
		İO-2	

Amma sxemlərdən də görüldüyü kimi bütün bu dəyiş-kənliklərə baxmayaraq istər vilka-çəngəl, istərsə də tıxac-razyom cütlərinin birinci sıra intellekt obrazı tək olur.

Beləliklə, söyləm daxilindəki bütün dil struktur vahidləri, onların ekvivalent olduğu ikinci və birinci intellekt obrazları ilə qarşılaşdırılır.

Bu beyin fəaliyyəti nəticəsində nitq söyləmindəki dil struktur vahidləri, nitq söyləmini qəbul edən şəxsin əsas yaddaşında olan və həmin dil struktur vahidlərinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarından ibarət silsilə formasına transformasiya olunur. Bu zaman hər bir dil struktur vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obrazı eyni koddakı birinci intellekt obrazı ilə qarşılaşdırılaraq onun da aktivləşməsinə təmin edir. Aktivləşmiş birinci intellekt

obrazları qəbul edilmiş mətnin dil struktur vahidlərinə uyğun şəkildə sıralanır və beləliklə də, nitq və ya sözləm, yəni onlar vasitəsilə ifadə edilən gerçəklik elementləri haqqında verilən informasiya mənimsənilmiş olur.

Mausun	vilkası	prosessorun	razyomuna	sancılır
İO-1	İO-1	İO-1	İO-1	İO-1
İO-2	İO-2	İO-2	İO-2	İO-2
				→

Qeyd edək ki, qəbul edilən məlumatlar bitincəyə qədər, yəni müəllimin məlumat vermə prosesi başa çatıncaya qədər passiv kommunikanın beynində ardıcıl olaraq dərk etmə aktının yalnız 1-ci və 2-ci fazaları gerçəkləşir.

Müəllimin verdiyi və şagirdlərin qəbul etdiyi məlumatlarla bağlı cərəyan edən dərk etmə fazalarının analizindən də gördüyümüz kimi, məlumatın ötürülməsi məqsədi ilə istifadə edilən nitqyaratma və qəbul prosesi dərk etmə aktının sadəcə birinci və dördüncü fazalarında total modullaşma şəklində müşahidə olunur.

Nitq sözləminin mənimsənilməsi mexanizmi ilə bağlı çox yığcam şəkildə verilmiş bu şərhə həmin prosesin mahiyyəti tam şəkildə açılmışdır. Bununla belə, təqdim olunan nəzəri mövqeyimiz yenidir, eyni zamanda digər nəzəri mövqələrə əsaslanmaqla bu şərhin başqa şəkildə izahına cəhd göstərilmə ehtimalı da vardır. Bu baxımdan nitq vasitəsilə verilən məlumatın məhz necə mənimsənilməsi, beynində nəyin əsasında və hansı formada mühafizə olunması məsələsini daha yaxından izləyək.

Mayıl B. Əsgərov

Dərk edilən hər bir gerçəklik elementi real həyatın müstəqil bir vahidini əks etdirir. Bununla belə həmin gerçəklik elementi real həyatdakı başqa bir müstəqil vahidlə də assosiativ şəkildə bağlı olur. Məsələn, biz “*klaviyə*” deyəndə və ya onun haqqında düşünəndə, istəməsək belə, assosiativ olaraq mausu, monitoru, prosesoru, ümumiyyətlə, kompüterini, vindows, ofis, internet və s. kimi sözlərə ekvivalent olan digər gerçəklik elementlərini də xatırlamış oluruq.

Bunun səbəbini qəbul edilib mənimsənilən nitq söyləmlərində axtarmaq lazımdır. Belə ki, hər bir nitq söyləmi adətən bir gerçəklik elementi haqqında məlumat verir. Bu gerçəklik elementi həmin söyləmin *əsasını* təşkil edir. Onun əlamət və xüsusiyyətlərini, digər gerçəklik elementləri ilə hər hansı əlaqə və münasibətlərini ifadə edən digər dil struktur vahidlərinə ekvivalent olan gerçəklik elementləri isə bu söyləmin periferiyası və ya *fonu* mahiyyətini daşıyır. Nitq söyləminin mənimsənilməsi həmin əsasın və onun ətrafındakı fonun kompleks şəkildə qəbulu yolu ilə baş verir. Məsələn, müəllimin səsləndirdiyi – *Klaviyə proressora vilka vasitəsilə birləşdirilir* – söyləmi mərkəzi *klaviyə* olmaqla digər gerçəklik elementlərinin fon funksiyası ilə birlikdə qəbul edilir və klaviyə adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd olunur, yəni yadda saxlanılır.

Eyni bir gerçəklik elementi bir söyləmin əsas vahidi olduğu halda, digər söyləmin fon funksiyalı vahidi ola bilər. Məsələn, *Kompüterdə Word sənədi həm mausdan, həm də klaviyədən istifadə yolu ilə açıla bilər* – cümləsində söyləmin əsasını *Word sənədi* ifadəsi təşkil edir. Bu

Mayıl B. Əsgərov

söyləm *Word sənədi* adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazında qeyd olunur. *Klavியə* sözü isə burada sadəcə fon funksiyasına malikdir.

Deməli bir gerçəklik elementinin xatırlanması nəticəsində assosiativ olaraq başqa bir gerçəklik elementinin də xatırlanmasının səbəbi budur: əsas dil struktur vahidi ilə bərabər fon funksiyalı dil struktur vahidi də əsas yaddaşdan operativ yaddaşa gəlir. Heç bir halda bunun səbəbini konneksianist psixoloqların dediyi kimi dərk etmə və təfəkkür modullarının hər birində iz qoyan və ya qeyd edilən informasiyada axtarmaq lazım deyil¹.

Belə fərz edək biz indiyə qədər heç bir zaman təmasda olmadığımız bu əşyanın sadəcə adının *kuller* olduğunu bilirik. Onun zahiri görünüşü ilə vizual şəkildə tanış oluruq. Həmin anda beynimizdə onunla bağlı 4 elementli intellekt kodu yaranır:

	İO-1	İO-2	kuller
---	-------------	-------------	---------------

Sonradan onun təyinatı ilə bağlı öyrənirik ki, bu mexanizm aktiv yaddaş əməliyyatçısının sabit temperaturda qalmasına xidmət edir və onu əlavə maqnit izotoplardan təmizləyir; istifadə yeri ilə bağlı öyrənirik ki, aktiv yaddaş blokunun üstünə bərkidilir; əsas hissələri ilə bağlı öyrənirik ki, sərinləşdirici ventilyator, maqnit dalğa neytrallaşdırıcısı, qoruyucu gövdə, sabit sıxaclar, birləşdirici kabel və s. hissələrdən ibarətdir.

Kuller adlı gerçəklik vahidi ilə bağlı öyrəndiyimiz yeni

¹ Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд, СПб, Питер 2011, с. 288.

məlumatların hər biri, əslində, bu gerçəklik vahidinə təkrar-təkrar yenidən müraciətlər nəticəsində baş verir. Hər müraciət əsasında əldə edilən yeni məlumat kompüter mü-təxəssisinin bizə ünvanladığı nitq söyləmləri ilə yaranır. Bizə ünvanlanan söyləm mərkəzi *kuller* olmaqla digər gerçəklik elementlərinin fon funksiyası ilə birlikdə qəbul edilir və əsas yaddaşımızda *kuller* adlı gerçəklik elementi-nə ekvivalent olan birinci intellekt obrazına qeyd olunur, yəni yadda saxlayırıq. Beləliklə də, bizim əsas yaddaşımızda *kuller* adlı gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazı zənginləşir və onun kodunun ümumi tutumu genişlənmiş olur.

Qəbul edilib mənimsənilən nitq söyləmi və ya bütünlükdə nitq yaddaşa dil struktur vahidlərindən ibarət olan silsilə, yəni sözlərin əmələ gətirdiyi mətn kimi qeyd edilmir. Sadəcə söyləmin və ya ümumilikdə nitqin əsas vahidinə istinadən və həmin vahidin birinci intellekt obrazının məna tutumunun genişlənməsi yolu ilə yaddaşa qəbul olunur. Bu səbəbdən qəbul edilib mənimsənilən nitq əzbərlənmiş mətn, şeir kimi deyil, ümumiləşdirilmiş məzmun kimi yadda qalır. Zaman keçdikcə həmin mətnin və hətta məzmunun da bəzi fraqmentləri itə bilir. Nitq vasitəsilə mənimsənilmiş məlumatın yada salınması və ya xatırlanması, yenidən nitqə çevrilərək söylənməsi prosesində eyni məzmun fərqli mətnlə ortaya çıxı bilər. Buna ən bariz nümunə olaraq iri həcmli əsərləri göstərə bilərik. Belə əsərləri oxuduqdan və ya onlar əsasında qoyulan tamaşalara, filmlərə baxdıqdan sonra beynimizdə ilk növbədə həmin əsərlərin adına (məsələn, “O olmasın, bu olsun”) istinad edən informasiya silsiləsi formalaşmış olur.

Həmin əsərin daxilində onun əsas personajlarının adına

Mayıl B. Əsgərov

istinad edən daha kiçik həcmli informasiya silsilələri də yaranır. Hətta bəzən belə əsərlərdə nitq söyləmi formasında mövcud olan ayrı-ayrı deyimlər, ifadələr, aforizmlər tam müstəqil gerçəklik elementi səviyyəsinə qədər yüksələ bilər. Aforizm mahiyyəti daşıyan bu kəlalardan hər hansısa birini xatırlayanda adətən onun aid olduğu personaj da gözlərimiz önündə canlanır, məsələn:

*Mənə meymun dediyin
bəs deyil, hələ bir əl də
verirsən?*

*Ay keçi, bu ehsan deyil!
Heç hənənin yeri deyil.*

*Üç manat pul, bir kəllə
qənd, bir molla, vəssalam,
cüt tamam!*

*Bəs mənə bir
abbasım hara getdi?*

Mayıl B. Əsgərov

İstənilən halda həmin deyim və aforizmlər sadəcə mətnlərdir və hansısa bir gerçəklik elementinə ekvivalent olan birinci intellekt obrazında həmin gerçəklik elementi ilə bağlı mühafizə olunan ümumiləşdirilmiş informasiyadır.

Məsələnin belə qoyuluşu, təqdim olunan mövqedən yanaşmaq dilçiliyin ümumi, global məsələləri ilə yanaşı, ən konkret və cari problemlərinin həllinə də şərait yaradır.

Ənənəvi dilçilikdə – təsviri qrammatika baxımından nitq söyləminin əsas vahidi cümlənin mübtədası, onun hərəkəti və ya vəziyyəti cümlənin xəbəri, həmin söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonları isə həmin cümlənin ikinci dərəcəli üzvləridir.

Funksional dilçilikdə – funksional-semantik analiz və tədqiqatların əsas apellyativ vahidləri olan tema söyləmin əsas vahidi, rema isə həmin söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonlarıdır.

Aktual üzvlənmənin mahiyyəti də bu mövqedən çox dəqiq şəkildə müşahidə və şərh oluna bilər. Belə ki, ayrı-ayrı söyləmlərin birləşərək vahid nitqi əmələ gətirmək üçün istinad etdikləri birləşdirici element (əsas xəbər) cümlənin nüvəsi, hər bir söyləmin əsas vahidi cümlənin və ya nüvənin aktantları, söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonlar isə serkonstantlarıdır¹.

Bu mövqedən yanaşmaqla asanlıqla görmək olar ki, istər ənənəvi dilçilik və təsviri qrammatika, istər funksio-

¹ Daha ətraflı bax: Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. Москва, «Наука», 1977, 183 с.; Касевич В.Б., Харковский В.С. Конструкции с предикативными актантами, Л.: Издательство “ЛГУ”, 1985, 124 с.

nal dilçilik və funksional-semantik analiz metodu, istərsə də onların ən son variantı olan aktual üzvlənmə metodu¹ cümlənin daxili elementlərinin və ya struktur vahidlərinin öyrənilməsi baxımından müəyyən üstün və çatışmayan cəhətlərə malikdir.

Cümlənin daxili elementlərinin və ya struktur vahidlərinin öyrənilməsi baxımından ən dəqiq və optimal bölgü aktual üzvlənmə əsasında aparılan bölgüdür. Bununla belə, həmin bölgü məndə real şəkildə mövcud olan cümlənin yox, həmin cümlə əsasında rekonstruksiya olunan nitq söyləmlərinin müəyyənləşdirilməsi prinsipinə əsaslanır. Belə bir tədqiqat üsulu məndə konkret şəkildə mövcud olan cümlənin analizini aparmağı qarşısına məqsəd qoyan, məhz bu analizi dilçiliyin birinci dərəcəli vəzifəsi elan edən, yəni mövcud faktı təsvir etmək yolunu tutan ənənəvi qrammatikanı razı sala bilmir. Təbii ki, öz tədqiqatlarını konkret cümlə elementlərinin funksional-semantikası əsasında quran funksional dilçilik də, aktual üzvlənmə tərəfdarlarının bu mövqeyini qəbul edə bilməz.

Razılaşmaq lazımdır ki, dil obyektiv gerçəkliyin insan şüurundakı inikasını əks edirsə də², istənilən halda bu, obyektiv aləmin tam və real inikası deyil. Çünki *birincisi*, gerçəklik şüur tərəfindən qismən dərk edilir; *ikincisi*, dərk edilən gerçəklik nitqdə tam və ya qismən ifadə oluna bilər; *üçüncüsü* gerçəkliyin nitqdə ifadə olunan qismi kommunikasiya ehtiyaclarından asılı olaraq məqsədyönlü şəkildə

¹ Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, "Xəzər Universitetinin nəşriyyatı", 1998, 190 s.; Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, "Səda", 1999, 334 s.

² Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. Москва, "Наука", 1971, 232 с.; Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Москва, "Наука", 1982, 357с.

dəyişdirilə bilir¹.

Bu tədqiqat çərçivəsində indiyə qədər nitqlə bağlı deyilənlər, əsas etibarlı ilə dərkətmə və təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında müşahidə olunan və total modullaşma nəticəsində yaranan kommunikativ nitqə, yəni ünsiyyətə xidmət edən nitqə aid idi. İndi isə, nitqin digər növləri, o cümlədən, sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan və bu dərkətmənin son məhsulu olaraq meydana çıxan nitq haqqında danışacağıq.

L.S.Vıqotski və onun davamçıları tərəfindən nitqyaratma prosesinin reallaşmasını tələb edən və ya bunu zəruriyyətə çevirən faktorların xaricə və daxilə yönəlmiş olması baxımından nitqin iki qrupa bölündüyü iddia olunur.

Bunlardan birincisinin, yəni xaricə yönəlmiş faktorlar əsasında formalaşan nitqin aktiv ünsiyyətə xidmət etdiyi qeyd olunur. Bu fikirlə tamamilə razılaşmaq olar. Belə ki, haqqında danışılan nitq məlumatın ötürülməsi məqsədi ilə dərkətmə və təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında müşahidə olunan və total modullaşma nəticəsində yaranan nitqdır.

Daxilə yönəlmiş faktorlar əsasında yaranan nitqlə bağlı L.S.Vıqotski və onun davamçılarının qeyd etdikləri fikirləri isə, şərh olunduğu tərzdə qəbul etmək mümkün deyil. Belə ki, L.S.Vıqotski tərəfindən daxilə yönəlmiş faktorlar əsasında yarandığı iddia edilən və bəzən sözsüz nitq də adlandırılan dərin daxilə nitqlə bağlı onun mülahizələri analiz edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, təfəkkür proseslərinin nitq və ya söz vasitəsi ilə gerçəkləşməsi fikri əsassızdır. Biz dərkətmə prosesinin növlərindən (sinktual

¹ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya... 2011, s. 218-226.

dərketmə) və ya tərkib hissələrindən, daha doğrusu, onun fazalarından biri olan düşünmə (xatırlama) prosesinin intellekt, obraz və kodları ilə reallaşması fikrini irəli sürmüşük¹ və indi də bu fikirdəyik ki, düşünmə və ya düşünərək dərketmə prosesi nitqdən daha tutumlu olan intellekt obrazı və ya kodları vasitəsilə həyata keçirilir.

Bu səbəbdən L.S.Viqotskinin “daxili nitqin xarici nitqə keçidi, yəni nitqin yeni strukturda qurulması - tamamilə bəsit, özünəməxsus sintaksis, daxili nitqə məxsus mənə və səs quruluşunun xarici nitqə məxsus digər struktur formalarına keçməsi ilə reallaşır”² fikrini belə bir şərt daxilində qəbul etmək olar ki, daxili nitq birinci və ikinci intellekt obrazlarının qarışıq kombinasiyası şəklində formalaşır. Səslənmə və ya yazılma anında okkazional nitq ehtiyacına uyğun olaraq ikinci intellekt obrazlarına transformasiya olunaraq xarici nitqə çevrilir. Bu isə həqiqi mənada nitqin xarici faktor əsasında formalaşdığını və ünsiyyətə, informasiyanın ötürülməsinə xidmət etdiyini göstərir.

Biz bu fikirdəyik ki, nitqyaratma prosesi həmişə xaricə yönələn faktorlar əsasında reallaşır. İnsan tərəfindən söylənilən və ya yazılan hər bir söz, ifadə, cümlə potensial olaraq kiminsə eşitməsi və ya oxuması məqsədilə söylənilir və ya yazılır. Bəlli bir zaman kəsiyində bu “potensial kimsəni” müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda çox vaxt belə nitqi yaradan faktorun daxilə yönəlmiş faktor olduğu güman və iddia edilir. Dağlara, meşələrə, günəşə, aya, ulduzlara, ağacları, quşlara, çiçəklərə xitabən bədahətən deyilən bayatılar, şeirlər, monoloqlar və hətta yazılaraq

¹ Əsgərov M.B. Dil və dərketmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, “Səda”, 2006, 111-115.

² Viqotskiy L.S. Psixologiya... 2000, s. 375.

hamıdan gizlədilən gündəliklər belə, çox vaxt daxilə yönələn faktorlar nəticəsində yaranmış nitq hesab olunur. Amma həmin nitqin yaranma mexanizmini modelləşdir-sək, aydın şəkildə görə bilərik ki, əslində, onlar xaricə yönələn faktorlar əsasında yaranmış nitqdir.

Nitq anına skeptik mövqedən yanaşılsa və həmin anda danışan olduğu halda, dinləyənin olmadığı iddia edilsə belə, bu nitqin passiv ünsiyyət modelinə uyğun gəldiyini görməmək mümkün deyildir. Belə ki, informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərdən sadəcə biri var və o da aktiv kommunikantdır. Bu fakt heç bir şübhəyə yer qoymadan dəqiqliklə müşahidə olunur. Dinləyənin məhz müraciət olunan dağlar, meşələr, günəş, ay, ulduzlar, ağaclar, quşlar və hətta yazılan gündəliyin özü olduğu qəbul edilsə və ya nitq anına məsafəli mövqedən yanaşılsa və daha sonrakı zaman kəsiyində bu nitqin digər oxucular tərəfindən oxunacağı nəzərə alınsa, bu nitqin aktiv ünsiyyət modelinə aid olduğu əminliklə söylənə bilər.

Bu gün Aşıq Ələsgərin “Dağlar”, M.P.Vaqifin və M.V.Vidadinin “Durnalar”, A.S.Puşkinin “Heykəl”, M.Y. Lermontovun “Yelkən” şeirlərinin oxucuları milyonlardır. Amma həmin şeirlərin yazıldığı zaman kəsiyində onları dağa, durnaya, yelkənə, heykələ ünvanlanmış nitq kimi də xarakterizə etmək olardı. Deməli, nitq anına məsafəli mövqedən baxılsa, informasiya mübadiləsində iştirak edən tərəflərin hər ikisini görmək mümkündür. Nitq anına hansı mövqedən yanaşılmasından və bu qəbildən olan nitqin aktiv və ya passiv ünsiyyətə xidmət edən nitq kimi qəbul edilməsindən asılı olmayaraq onların xarici faktorların təsiri ilə yarandığı şübhəsizdir.

Biz əvvəldə də qeyd etmişdik ki, sinktual dərkətmə

Mayıl B. Əsgərov

məlumatların sadəcə qəbulu, qruplaşdırılıb yerləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və s. deyildir. Sinktual dərkətmənin nəticəsi yalnız novatorluq, elmi yenilik, kəşf və ya ixtira ola bilər. Bunu bir daha xatırlatmağımızın səbəbi sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq ilə digər təfəkkür proseslərinin birinci və dördüncü fazalarında total modullaşma nəticəsində yaranan nitq arasındakı fərqi xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaqdır.

Sinktual dərkətmə, yəni düşünərək dərkətmə nəticəsində yaranan hər bir intellekt obrazı həmin dərkətmənin başvermə anına qədər bu prosesi icra edən fərdin özü tərəfindən də dərk olunmamışdır. Bu gerçəklik elementi yalnız həmin dərkətmə anında və həmin dərkətmə prosesi nəticəsində dərk olunaraq yaranır və mənimsənilir.

Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, dilin bütün struktur vahidləri dili əmələ gətirən elementlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda məhz insan tərəfindən yaradılmış və dərk olunmuş gerçəklik elementləridir.

Dərkətmə baxımından dil struktur vahidləri ilə obyektiv aləmin digər gerçəklik vahidləri arasında heç bir fərq yoxdur. Ardıcıl şəkildə baş verən dərkətmə prosesləri və birinci intellekt obrazının dildə əks olunaraq dil struktur vahidinə və həmin dil struktur vahidinin yenidən müstəqil gerçəklik elementi kimi dərk olunaraq intellekt obrazına çevrilməsi yolu ilə ikinci intellekt obrazı yaranır¹.

Bu deyilənləri də nəzərə almaqla yuxarıda sinktual dərkətmə ilə bağlı söylənən mülahizəni sinktual dərkətmə yolu ilə nitqyaratma prosesinə şamil edək:

¹ Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqatlar, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2004, № 2, 60-64.

Sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq həmin nitq-yaratmanın başvermə anına qədər mövcud olmamışdır, bu prosesi icra edən fərd tərəfindən yaradılmamışdır, bu nitq yalnız həmin anda və həmin nitqyaratma prosesi nəticəsində yaradılaraq mənimsənilir.

İstənilən dərkətmə prosesi birinci və ya əsas intellekt obrazı vasitəsilə, dil struktur vahidinin yaranması və onunla bağlı təfəkkür prosesləri isə ikinci intellekt obrazları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dərkətmə prosesində fərd tərəfindən məhz gerçəklik elementi dərk olunur və mənimsənilərək qəbul edilir. İstənilən üsulla, o cümlədən sinktual dərkətmə yolu ilə nitqin yaranması prosesinin həm ilkin məqsədi, həm də son nəticəsi məhz nitq yaratmaqdır. Məhz bu baxımdan güzgülər prinsipinə əsasən gerçəklik elementinin dil struktur vahidinə ekvivalent olduğu qəbul edilir.

Qeyd edilən bu anlayış dəyişkənlikləri ilə bağlı şərhlər həm sinktual dərkətmə yolu ilə nitqyaratma prosesinin mahiyyətini açmağa, həm də onun nümunələrinin şifahi və ya yazılı mətn şəklində formalaşan fərdi yaradıcılıq məhsulu olduğunu iddia etməyə imkan verir. Həcmindən və məzmunundan, janrından və üslubundan asılı olmayaraq hər cür nəsr və nəzm əsərləri sinktual dərkətmə yolu ilə yaranan nitqdır. Həqiqətən də, şifahi və ya yazılı mətn şəklində formalaşan bu əsərlər nitqyaratmanın başvermə anına qədər heç kim tərəfindən, hətta bu yaradıcılıq prosesini icra edən fərdin, müəllifin özü tərəfindən belə yaradılmamış və ya yazılmamışdır. Belə əsərlər yalnız həmin nitqyaratma anında və həmin nitqyaratma prosesi nəticəsində yaranır və mənimsənilir. Onları olduğu kimi təkrar yaratmaq mümkün deyil.

Mayıl B. Əsgərov

Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz nitq adətən total modullaşma və sinktual dərketmə nəticəsində yaranan nitq formalarının qarışıq kombinasiyasından ibarət olur. Başqa sözlə desək, gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz nitqdə total modullaşma və sinktual dərketmə nəticəsində yaranan nitq formaları növbəli şəkildə bir-birini əvəz edir, ümumi nitq axını daxilində məntiqi şəkildə birləşir və bu tədqiqat çərçivəsində həmin nitqə *kombinal nitq* deyirik.

Bu qarşılıqlı əvəzlənmələrdəki keçidlər o dərəcədə axıncı, birləşmələr o dərəcədə üzvi və təbii olur ki, çox vaxt ümumi nitq axınında əvəzlənmə və birləşmələrin sərhədlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu səbəbdən konkret bir nitqin və ya onun konkret bir hissəsinin növünü müəyyənləşdirərkən müxtəlif prinsip və metodlardan, o cümlədən *həlledici əksəriyyət prinsipi* və ya *modelləşdirmə metodundan* istifadə olunur.

Həlledici əksəriyyət prinsipinə əsasən informasiya mübadələsinə xidmət edən istənilən söhbət, hətta ədəbi, elmi müzakirə, simpozium və disput xarakterli mübahisələr belə total modullaşma nəticəsində yaranan nitq kimi qəbul edilir və bu tədqiqat çərçivəsində həmin nitqə *kommunikativ nitq* deyirik.

İri həcmli povest, roman, dastan, epopeya tipində olan əsərlərin, elmi dissertasiya və monoqrafiyaların həm sinktual dərketmə, həm də total modullaşma nəticəsində yaranan nitq formalarının qarışıq kombinasiyasından ibarət olduğu şübhəsizdir. Amma artıq qeyd edildiyi kimi, bədii və elmi yaradıcılıq məhsulu olan istənilən əsər ümumilikdə bir bütöv, bölünməz bir vahid olduğuna və onların əksər hissəsi məhz sinktual dərketmə nəticəsində yarandığına görə *həlledici əksəriyyət prinsipinə* əsasən həmin

Mayıl B. Əsgərov

əsərlər bütövlükdə sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan nitq hesab edilir və bu tədqiqat çərçivəsində onlara *intellektual nitq* deyirik.

Biz də bu monoqrafiyanı yazarkən bir çox alim və tədqiqatçıların elm aləminə artıq çoxdan bəlli olan fikir və mülahizələrinə istinad etmişik. Şübhəsiz ki, həmin fikirlərlə bağlı qurduğumuz nitq total modullaşma yolu ilə yaranan kommunikativ nitqdır. Tərkibində ünsiyyətə xidmət edən kommunikativ nitq nümunələrinin də olmasına baxmayaraq “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlandırdığımız bu tədqiqat əsəri ümumilikdə elmi yaradıcılıq məhsuludur və həlledici əksəriyyət prinsipinə əsasən *intellektual nitqdir*.

Dil aktiv sistem kimi.

İndi də: *Dil aktiv sistem mahiyyətini necə qazanır?* - sualına cavab verməyə çalışaq.

Dilin struktur vahidlərinin semiotikliyi, yəni həm formaya, həm də məzmunu malik olması onun dərk olunmuş gerçəklik elementlərinin beynimizdəki intellekt obrazları ilə bağlılığındadır. Əgər bir anlığa bu bağlılıq yox olsaydı, o halda dil, nitq mənasız və məzmunuz söz və ya səs yığınınından ibarət olardı. Yəni əgər bizim beynimizdə müstəvi formasında səthi və ayaqları olan masa kimi əşyaya ekvivalent olan birinci intellekt obrazı olmasaydı, oxuduğumuz və ya eşitdiyimiz “masa” sözü bizim üçün heç bir məna ifadə edə bilməzdi.

Dil təzahürlərinin aspektlər üzrə bölgüsündə böyük şərtilik olduğunu qeyd edən L.V.Şerba etiraf edir ki, dil sistemi və dil materialı vahid nitq fəaliyyəti təcrübəsinin müxtəlif aspektləridir. Eyni zamanda, anlama prosesindən

Mayıl B. Əsgərov

kənarında mövcud olan dil materialı ölüdür, təşkil olunmuş dil materiallarından (yəni, dil sistemindən) kənarında isə onu anlamaq mümkün deyil¹.

L.V.Şerbanın bu fikrini bir qədər də inkişaf etdirərək belə deyə bilərik ki, ümumilikdə dil beyin məhsuludur və öz funksiyasını yalnız dərk etmə ilə əlaqəli şəkildə icra edə bilər. Beyindən kənarında aktiv sistem xüsusiyyətinə malik olan dil mövcud deyil, yalnız onun yazılı və ya şifahi nitq şəklində təzahür edən fraqmentləri və ya struktur vahidləri mövcuddur. Nitq yenidən beyinlə, yəni təfəkkür prosesləri ilə birləşincəyə qədər bizim üçün heç bir məna ifadə etmir və ya bizim üçün onun heç bir mənası olmur. Nitqin bu cəhəti ilə biz gündəlik həyatımızda dəfələrlə rastlaşırıq.

Bilmədiyimiz dildə olan mətni anlamırıq. Bunun ən azı iki səbəbi var. Birincisi, həmin dildəki yazıda gördüyümüz və ya eşitdiyimiz nitqin struktur vahidlərini ayırayırıq, ayrı gerçəklik elementləri kimi mənimsəməmişik. İkincisi, dilin hər bir struktur vahidinin hansı gerçəklik elementini əks etdirdiyini bilmirik.

İlk dəfə eşitdiyimiz sözü anlamırıq. Öz doğma dilimizdə olan yeni sözləri belə, ilk dəfə eşitdikdə onu başa düşmürük. Çünki onun hansı gerçəklik elementi ilə bağlı olduğunu bilmirik. Həmin sözü, yalnız onun bağlı olduğu gerçəklik elementini gördükdən, duyduqdan və ya həmin sözlə bağlı izahatla tanış olduqdan, başqa sözlə desək, həmin sözün bağlı olduğu ilkin gerçəklik elementini dərk etdikdən sonra anlayırıq.

Sözün mənasını izah etmək, əslində, həmin sözün bağlı olduğu və ya əks etdirdiyi gerçəklik elementinin obrazını

¹ Şerba L.V, göstərilən əsəri, s. 26.

yaratmaqdır. Dərketmədən danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, dərketmənin birinci fazasında gerçəklik elementi ilə bağlı məlumat müxtəlif formalarda, o cümlədən, nitq formasında da qəbul oluna bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir sözün izahı, həmin sözün bağlı olduğu gerçəklik elementi haqqında mətn formasında məlumat almaq və ya verməkdir.

Bəzən bizə elə gəlir ki, əcnəbi dilləri öyrənərkən əzbər-lədiyimiz əcnəbi sözləri hafizəmizə həkk etmək üçün yalnız həmin sözün ana dilimizdəki dil struktur vahidinə (yə-ni, dil vahidinə ekvivalent olan ikinci intellekt obraz-larına) istinad edirik və bu prosesin gerçəklik element-indən və onun birinci və ya əsas intellekt obrazından heç bir asılılığı yoxdur. Belə düşünmək, əlbəttə ki, yanlıştır.

Əvvəla, ona görə ki, bir dildə olan bəzi sözlərin digər dildə qarşılığı olmaya bilər. Məsələn, *sinxrofazatron* sözü Azərbaycan dilinə gəlmiş zaman onun dilimizdə tam qarşılığı olmamışdır. Belə sözlərin öyrənilməsi doğma dil-dəki sözlərə istinadən baş verə bilməz, çünki nümunədən də görüldüyü kimi, bəzi hallarda sözlərlə bağlı belə bir istinad nöqtəsi, ümumiyyətlə, mövcud olmur.

İkinci bir tərəfdən, ana dilindəki dil struktur vahidinin (və ona ekvivalent olan ikinci intellekt obrazlarının) özü də məhz gerçəklik elementindən, onun birinci və ya əsas intellekt obrazından yaranır, ona istinadən qavranılır və ya dərk olunur.

L.V.Şerba ikinci dilin öyrənilməsinin təmiz və qarışıq öyrənmə kimi iki yolunun olduğunu göstərir. O, qeyd edir ki, qarışıq öyrənmə doğma dilə əsaslanmaqla, onun bazasında digər dilin öyrənilməsidir. Bu zaman doğma dilin təsiri ilə öyrənilən dilin sistemində müəyyən defor-

Mayıl B. Əsgərov

masiyalar, dəyişkənlik və əvəzlənmələr baş verir. Təmiz öyrənmə dedikdə isə L.V.Şerba bu və ya digər xarici dilin öz mühitində, doğma dilin heç bir iştirakı olmadan öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Onun fikrincə, dili tam öyrənmənin yeganə düzgün yolu budur¹. Dolayısı ilə də olsa, L.V.Şerbanın bu fikri əsas intellekt obrazının aparıcı rolu ilə bağlı bizim mülahizələrimizi təsdiq edir.

Bəzən bizə elə gələ bilər ki, əzbərlədiyimiz şeir parçası, yaxud da dram əsərlərində hər hansı personajın rolu, onun nitqi yaddaşımıza yalnız sözlərlə həkk olunur.

Belə düşünmək, əlbəttə ki, yanlışdır.

Əvvəla, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gerçəklik elementi şəklində dərk olunmayan əşya, varlıq və s. haqqında söz, yəni dil struktur vahidi yarana bilməz. Əgər bu və ya digər gerçəklik elementi haqqında dil struktur vahidi varsa (mənimsənilibsə) və ya indi mənimsənilirsə, deməli, onunla bağlı olan gerçəklik elementi də ya əvvəldən dərk olunmuşdur, ya da ən azı dil struktur vahidi ilə eyni vaxtda dərk olunur.

Müşahidələr göstərir ki, klassiklərin şeirləri və ya dram əsərlərindəki rollar əzbərlənərkən ən çətin məqamlar mənası (yəni, gerçəklik elementi) həmin ana qədər məlum olmayan hissələrdir. Həmin sözlərin mənasının aydınlaşdırılması, yəni gerçəklik elementi ilə əlaqənin yaradılması müvafiq parçanın əzbərlənməsi prosesini asanlaşdırır.

Onu da qeyd edək ki, gerçəklik elementini əks etdirən intellekt obrazının beynimizdə mövcud olmasına baxmayaraq, onunla bağlı olan söz dili tərək edər, yeni sözlər əvəz oluna bilər. Sözlərin arxaikləşməsinə və dildən çıxmasını,

¹ Şerba L.V., göstərilən əsəri, s. 40-42.

neologizmlərin və yeni sinonim cərgələrin yaranmasını da məhz bu baxımdan izah etmək mümkündür.

Dilin sistemləşməsi deyərkən, əksərən, ədəbi dilin formalaşması nəzərdə tutulur. Bu, ilk növbədə dildə mövcud olan fonetik səslərin və onların qarşılığı olan hərflərin müəyyənlişməsi, əlifbanın tərtib olunması¹ ilə başlayır. Dildə istifadə olunan qrammatik normaların vahid qaydasını əks etdirən qrammatika kitabları yazılır və bunların əsasında dilin lüğət tərkibini əks etdirən orfoqrafiya lüğəti, izahlı lüğətlər tərtib olunur. Beləliklə, dil sistemləşmiş hesab edilir. Dilin sistemləşməsi ilə dialektlərdə müşahidə olunan fərqlər azalır², amma bir anda yox olmur.

Müasir dövrdə, doqquz və on bir illik icbari təhsilin tətbiq olunduğu bir vaxtda gənc nəsil arasında dili tam sistemləşdirilmiş halı ilə, yəni ədəbi dil səviyyəsində mənimsəyə bilməyən, savadsız şəxslərin olduğunu düşünmək bir qədər haqsızlıq və bir qədər də məsələyə səthi yanaşma kimi dəyərləndirilir. Yəni aid olduğu regionun dialekti ilə danışmaq, bəzi dialekt sözlərini işlətmək belə, savadsızlıq kimi qəbul edilmir. Bu, danışmaq vaxtı tez-tez eyni ifadə və sözlərin (məsələn, cümlə başı: *deyirəm axı, canım sənə desin* tipli ifadələrin, müraciət forması olaraq: *bacıoğlu, xalaoğlu, qardaşoğlu* tipində sözlərin) təkrarı kimi alışqanlıq əlaməti olaraq qəbul edilir.

Amma bütün dil daşıyıcıları tərəfindən eyni standartlara uyğun yazılı və şifahi nitq yaradılmasının tələb edilməsi daha doğru və düzgün olardı. Çünki şifahi nitqə verilən bu qədər sərbəstlik, əslində, izahı olmayan paradokslardan və

¹ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1984, s. 13.

² Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı, "Maarif", 1957, s. 34.

bizcə, yanlışlıqlardan, sistemi əngəlləyən xaosdan başqa bir şey deyil. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, şifahi və ya yazılı formada olmasına baxmayaraq, istənilən nitqyaratma prosesi bu şəkildə baş verir: başlanğıc rezonansının qəbulu, rezonansa uyğun birinci intellekt obrazlarının aktivləşməsi və məntiqi sıralanması, onların ikinci intellekt obrazlarına transformasiyası, mətn formasında modullaşması, mətnə emosional, ekspressiv tonun verilməsi və nitq söyləminin çıxışı. Şifahi nitqə verilən bu sərbəstlik, əslində, “yazılı nitq bu sxemə tam uyğun şəkildə formalaşır, şifahi nitqin formalaşması isə bu modeldən kənara çıxıb bilər” demək qədər yanlış və qəbuledilməzdir.

Sinergetikanın yaradıcılarından biri olan Nobel mükafatı laureatı İ.Priqojin yazır: “Biz açıq texnoloji və yaradıcı dünyada yaşayırıq, klassik elmlərə əsaslanan dünya modelinə müasir mövqedən yanaşdıqda görürük ki, onu əsl təkamülün sadəcə karikaturasına bənzətmək olar”¹.

Eyni mövqedən dilin mahiyyəti haqqında mövcud olan klassik nəzəri müddəalara yanaşdıqda, onların da dilin əsl mahiyyətinin sxematik modelindən və ya karikaturasından başqa bir şey olmadığını görürük.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil sisteminin vahidliyi eyni məzmunla bağlı bənzər reaksiyaların yaranmasını tələb edir. Yəni ümumi və aktiv dil sisteminin dərk olunan, yaradılan, ötürülən, qəbul edilən və mənimsənilən bütün tərkib hissələri, eləcə də bu proseslərin reallaşmasını təmin edən beyin fəaliyyətləri eyni dil daşıyıcılarında bənzər və ya identik olmalıdır. Dil ilə bağlı istifadə edilən

¹ Пригожин И. Неравновесная статистическая механика. (Пер. с английского В.А. Белокопя и В.А.Угорова, под редакцией Д.Н. Зубарева), Москва, “Мир”, 1964, с. 34.

ümumi və *aktiv sistem* termininin əsl mahiyyəti məhz budur. Sistem anlayışının sadəcə qrammatik formalarla, yəni fonetik, morfoloji, sintaktik vahidlər, qəliblər, normalar, qanunlar və qaydalarla məhdudlaşdırılması isə qəbul edilməzdir. Bunlar dilin vahid sistem kimi fəaliyyət göstərməsinə təsir edən başlıca faktorlardır. Amma dil sistem olaraq sadəcə bunlardan ibarət deyil.

Dilin funksiyaları ilə bağlı R.V.Pazuxinin əsas müddəası budur: 1) dilin tək bir funksiyası var və o da kommunikativlikdir, 2) bütün digər funksiyalar ondan törəmədir¹.

Fərqli bir fikrə Q.V.Kolşanskidə rast gəlinir. O, belə hesab edir ki, “Dilin bir əsas funksiyası vardır – o, da təfəkkürün gerçəkləşməsidir və ictimai hadisədir”. Hətta Q.V.Kolşanskinin fikrincə, dilin bütün funksiyaları, o cümlədən ekspressiv (bunu müəllif dərk etmə kimi qəbul edir) və kommunikativ (dil vasitəsi ilə ünsiyyət) funksiyaları da bu funksiyanın içərisindədir².

Dilin bir çox funksiyaları olduğu A.S.Çikobava tərəfindən qəbul edilsə də, bütün bu funksiyalar vahid bir iyerarxiya daxilində yerləşdirilir. Bu davranışı ilə A.S.Çikobava da monofunksionallığa meylini nümayiş etdirir³.

Dili əmələ gətirən ehtiyaclarla bağlı V.Hümboldt belə deyir: “Dil yalnız xarici ehtiyacdən, yəni ictimai əlaqə, ünsiyyət ehtiyacından deyil, eyni zamanda insanlığın da-

¹ Пазухин Р.В. Учение К. Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем. – “Вопросы языкознания”, № 2, Москва, “Наука”, 1963. с. 91-113.

² Колшанский Г.В. Соотношения субъективных и объективных факторов в языке. М. 1975, с. 44.

³ Чикобава А.С. К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции, “Язык и мышление”, № 2, Москва, 1967, с. 16-48.

xili ehtiyaclarından yaranmışdır”¹ və bununla da, dilin çoxfunksiyalılığının əsasını qoyur.

Təxminən eyni fikirdə olan V.A.Avrorin yazır: “Dilin kommunikativ və ekspressiv funksiyaları bir medalın iki üzüdür” və hətta onun fikrincə “dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz, bunu dil formasında təzahür edən vahid fikir prosesinin iki cəhəti kimi nəzərdən keçirmək olar”².

Təxminən eyni fikrin təkrarına R.A.Budaqovda rast gəlirik, “kommunikativlik və fikri ifadə funksiyalarının vəhdəti olmadan nə dil, nə də dil haqqında elm ola bilməz”³.

L.S.Vıqotski bir tərəfdən yazır: “ünsiyyət mütləq şəkildə ümumiləşdirmə və sözün mənasının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Yəni ümumiləşdirmə ünsiyyətin inkişafı nəticəsində mümkün olur”. Digər tərəfdən isə, qeyd edir ki: “insanlara xas olan ali, psixoloji ünsiyyət formaları yalnız ona görə mümkündür ki, insan təfəkkür vasitəsilə gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir”. Bu qəbildən olan fikirlər irəli sürməklə L.S.Vıqotski “ümumiləşdirmə və ünsiyyət, kommunikasiya və təfəkkürün vəhdəti”ni məntiqi şəkildə şərh etməyə çalışır⁴.

Tamamilə fərqli mövqeyə L.A.Kiselyovada rast gəlirik. O, belə hesab edir ki, “dilin dialektik vəhdət təşkil edən, sosial baxımdan bərabərhüquqlu olan bu iki funksiyası... onların determinasiyasını şərtləndirən təfəkkür və ünsiy-

¹ Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода... СПб, 1859, с. 47.

² Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. К вопросу о предмете социолингвистики. Ленинград, «Наука» 1975, с. 36-40.

³ Будагов Р.А. Введение в науку о языке... 1958, с. 13.

⁴ Выготский Л.С. Избранные психологические исследования Москва, “Высшая школа”, 1956, с. 51.

yət adlı ehtiyacların özləri qədər müstəqildir və onları bir-birinin tərkibinə daxil etmək, məzmun və ya forma baxımından birini digərinin hesabına tamamlamaq olmaz”. Onun fikrincə, “dilin ünsiyyət və təfəkkür funksiyaları, ümumiyyətlə, ünsiyyət ehtiyacı və ümumiyyətlə, düşünmək ehtiyacı kimi, təfəkkürün və ünsiyyətin özü qədər ən ümumi şəkildə abstraktlaşdırılmadır. Bəlli olduğu kimi, real gerçəklikdə ən başlıcaları, ikinci dərəcəliləri və törəmələri də daxil olmaqla ünsiyyət və təfəkkür ehtiyaclarının iyerarxiya sistemləri mövcuddur ki, bunlar dilin ünsiyyət və təfəkkür funksiyalarının tip və növlərinin iyerarxiya sistemlərini... determinasiya edir. Beləliklə, təfəkkür və kommunikasiya funksiyaları müxtəlif növlərə malik olmaqla müstəqil iyerarxiya sistemi əmələ gətirir”¹.

İstinad etdiyimiz tədqiqatçıların hamısı qəbul edir ki, dilin əsas funksiyası (və ya funksiyalarından biri) ünsiyyətdir. Bu məsələ ətrafında mübahisə yarada biləcək heç bir fikir ayrılığı yoxdur. Dilin fikir yaratmaq və ya fikri formalaşdırmaq funksiyası da həmin tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənmişdir. Amma bununla belə, dilin fikir yaratmaq funksiyası ünsiyyət funksiyası qədər, yəni 100%-lik tam dəstək almamış, kiçicik bir şübhə yeri qoymuşdur. Bu şübhələrin bizi haraya qədər apara biləcəyinə nəzər salaq.

V.A.Avrörinin söylədiyi mülahizəyə bir qədər şübhə ilə yanaşaq, yəni həqiqətən də, “fikri yaradan dildirmi?”–sualına cavab axtaraq. Bu məqsədlə də fikir yaratmağın psixoloji köklərinə baxaq.

¹ Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1978, с. 40.

Bu tədqiqat çərçivəsində şərh etdiyimiz müddəalar və ümumpsixoloji rəy baxımdan “fikir yaratmaq” və ya “düşünmək” bir beyin aktivliyi olub, baş beyindəki məlumatların müəyyən kriteriyalar əsasında seçilməsi, sıralanması, düzülməsi və ya başqa bir şəkildə analiz edilməsidir.

Baş beyində olan məlumatların mahiyyətini anlamaq üçün onların da psixoloji köklərini eyni əsaslara uyğun olaraq ümumi şəkildə nəzərdən keçirək:

baş beyində olan məlumat - gerçəklik elementlərinin bəlli xüsusiyyətlərinin hiss orqanlarına təsiri nəticəsində mənimsənilməsi yolu ilə toplanan informasiyadır.

Fikri yaradan, formalaşdıran apellyativ vahidin və ya təfəkkür prosesinin əsas elementinin dil olduğunu qəbul etsək, o halda bunu da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdəki məlumatlar yalnız dil struktur vahidlərindən, yəni sözlərdən formalardan və ya sözləmlərdən ibarətdir. Çünki söz, forma və ya sözləm olmadan dilin hər hansı bir funksiyanı icra etməsi mümkün olmadığı kimi, dilin sözdən, formadan və ya sözləmdən başqa bir funksional aləti və ya apellyativ vahidi də yoxdur.

Bu vəziyyətdə qərribə bir seçim qarşısında qalırıq. Ya qəbul etməliyik ki, söz qarşılığı olmayan, yəni adı olmayan əşyanı, varlığı, vəziyyəti, hərəkəti anlamırıq, dərk etmirik. Yəni baş beynimizdə söz qarşılığı olmayan heç bir anlayış yoxdur. Ya da qəbul etməliyik ki, baş beynimizdə mövcud olan, amma söz qarşılığı olmayan heç bir anlayışla bağlı düşünməyə, fikirləşməyə qadir deyilik.

Əslində isə sadəcə adı deyil, özü də məlum olmayan minlərlə varlıq kəşf və icad olunmuşdur. “Dilsiz fikir yarana bilməz” prinsipindən çıxış etsək, bu kəşf və icadlarla bağlı yəqin belə deməliyik ki, onları “düşünmədən etdik”,

Mayıl B. Əsgərov

“fikirləşmədən oldu”.

Bu isə məntiqsizlikdən başqa bir şey deyil.

Aparılan araşdırmalar dərkətmə və təfəkkür kimi beyin fəaliyyətlərinin də dil və onun söz, forma, sözləm, nitq kimi vahidləri ilə yox, intellekt obrazları və kodları ilə reallaşdığını göstərir. Dərkətmə və təfəkkür kimi beyin fəaliyyətləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, sinktual dərkətmə istisna olmaqla, digər dərkətmə növlərində dil və onun struktur vahidləri, yalnız dərkətmə aktının birinci fazasında və sadəcə gerçəklik elementi ilə bağlı məlumatın əldə edilməsi yollarından biri kimi müşahidə olunur. Dərkətmənin sonrakı fazalarında isə dil, ümumiyyətlə, iştirak etmir.

Bu tədqiqat boyu təqdim edilən nəzəri mövqedən yanaşmaqla dillə bağlı irəli sürülən başlıca müddəaların psixoloji qayda və normalar əsasında şərh edildiyini gördük. İstənilən dil struktur vahidinin və intellektual nitqin sinktual dərkətmə nəticəsində və hazırlıq mərhələsindən sonra gələn dərkətmə aktının birinci və ikinci fazalarında, kommunikativ nitqin dərkətmə aktının üçüncü və dördüncü fazalarında yarandığını, yaradılmış nitqin mənimsənilməsinin isə, dərkətmə aktının birinci və ikinci fazalarında baş verdiyini müşahidə etdik.

Digər tərəfdənsə, gördük ki, insanın hər bir əməli və psixoloji fəaliyyətinin əsasını təşkil edən, bu fəaliyyətin hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edən ehtiyac və motivasiya burada nitq ehtiyacı və onun ödənilməsi motivasiyası şəklində təzahür edir. İnformasiya mübadiləsi kimi ən başlıca funksiyasını icra edərkən dil və onun struktur vahidləri psixoloji norma və prinsiplərə tabe olduğu kimi, bütün linqvistik qanun və normalara da tabe olur. Dilin

Mayıl B. Əsgərov

özünün ümumilikdə nitq ehtiyacından, onun maddi əsasını təşkil edən struktur vahidlərinin isə yuxarıda analiz olunan psixoloji proseslər nəticəsində yarandığını nəzərə almaqla dilin ikili, yəni həm lingvistik, həm də psixoloji mahiyyətə malik bir kateqoriya olduğunu söyləyə bilərik.

Əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqat boyu qeyd olunan müddəalara istinadən lingvo-psixoloji kateqoriya kimi dili belə xarakterizə edə bilərik: *Ünsiyyət zamanı okkazional şəkildə yaranan dil struktur vahidləri və sözləmlər əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yaddaşdakı intellekt obrazları ilə birləşdikdə dilə çevrilir*

Dilin strukturu, yəni onu əmələ gətirən vahidlər və hətta dilin özünün də daxil olduğu qlobal sistemlərlə bağlı elmi ədəbiyyatda bir-birinə daban-dabana zidd olan çoxsaylı mülahizələr mövcuddur. Burada biz əsas diqqəti onların yanlış və ya doğru olmasının analizinə deyil, öz mövqeyimizin şərhinə yönəltməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik. Çünki həmin mülahizələrin əksəriyyətinə əvvəlki fəsil və paraqraflarda kifayət qədər münasibət bildirmişik və onları yenidən təkrarlamağa ehtiyac duymuruq.

Sadəcə V.Humboldtun *“mahıyyət etibarilə dil dərkətmə və ya təfəkkürdən asılı deyil”*¹ fikrinə münasibət bildirmək istərdik. Belə ki, bu fikir nə dilin yaranması, nə də praktik olaraq ondan istifadə baxımından doğru hesab edilə bilməz. Çünki ümumilikdə dilin, eləcə də nitqin yaranması sinktual dərkətmə, onun kommunikativ funksiyası isə vizual-verbal dərkətmə ilə birbaşa bağlıdır. İnsanın yüksək psixoloji fəaliyyətlər qrupuna daxil olan nitqyarat-

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, «Прогресс», 1984, с.78.

ma fəaliyyətini, eləcə də ünsiyyəti dərk etmədən kənarda təsəvvür etmək belə mümkün deyil. V.Humboldtun bu fikrinin tam əksinə olaraq, biz belə hesab edirik ki, insan təfəkküründən kənarda mənasız söz yığını və işarələr zəncirindən başqa bir şey olmayan dil vahidi və ya nitqin əsl mahiyyəti məhz dərk etmə və təfəkkür proseslərində üzə çıxır.

Biz o mövqenin tərəfdarıyıq ki, ünsiyyət yaratmaq və informasiya ötürmək ehtiyacının ödənilməsinə xidmət edən bütün formalar, formayaratma, nitqyaratma proses və fəaliyyətləri təfəkkürün aktiv sistemlərindən biri olan dilin daxili elementi, struktur vahidi və reallaşma metodudur.

Bu mövqedə bizim opponentlərimiz – dili lüğət tərkibindən və nitq prosesindən kənarda mövcud olan və sadəcə qrammatik forma, norma və qaydalardan ibarət müstəqil sistem hesab edənlərdir.

Qismən tərəfdaşlarımız – dili qrammatik forma, norma və qaydalardan başqa, lüğət tərkibini və nitq prosesini də əhatə edən ümumi sistem hesab edənlərdir.

Tam tərəfdaşlarımız isə – dili qrammatik forma, norma və qaydalardan başqa, lüğət tərkibini və nitq prosesini də əhatə etməklə yanaşı, beyin aktivliyindən yaranan və əsl mahiyyətini yenidən beyin aktivliyi ilə birləşdikdə qazanan ümumi aktiv sistem, yaxud linqvo-psixoloji kateqoriya kimi qəbul edənlərdir.

Bu tədqiqat çərçivəsində dilin struktur vahidləri adı altında nəzərdən keçirdiyimiz formalardan yalnız qrammatik formaları müstəqil dil sistemini əmələ gətirən vahidlər kimi qəbul edən opponentlərimizin nəzərinə çatdırmaq istərdik ki, lüğət tərkibi, yəni leksik və leksik-qrammatik formalar, xüsusilə də nitqyaratma prosesi olmadan bu

Mayıl B. Əsgərov

anlayışı dil adlandırmaq mümkün olmadığı kimi, sistem hesab etmək də mümkün deyildir. Bu, sadəcə qrammatik formalardan ibarət cərgələr, yəni morfoloji və sintaktik forma, norma və qaydaları əks etdirən paradıqmalar silsiləsidir.

Dili *ümumi sistem* kimi qəbul edə bilmək üçün, birincisi, onun ilkin mənbə, qaynaq mahiyyəti daşıyan bütün *dil struktur vahidlərini*, ikincisi, onları ətraf aləmə yönəldən mexanizm mahiyyəti daşıyan *nitqyaratma* funksiyasını və üçüncüsü, bu yolda fəaliyyət axınının cərəyan etdiyi xətlər mahiyyəti daşıyan qrammatik formalardan ibarət paradıqmalar silsiləsini kompleks şəkildə nəzərə almaq lazımdır. Dili eyni zamanda *aktiv sistem* olaraq qəbul edə bilmək üçün, dil baxımından hər cür mənbələri yaradıb yeniləmək qabiliyyətinə malik olan *beyin aktivliyini və təfəkkür proseslərini* də buraya əlavə etməliyik.

Dilin struktur vahidləri dilin əsas funksiyası olan informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək və ya onu asanlaşdırmaq məqsədi ilə yaranır. Haqqında informasiya vermək lazım gəlməyən gerçəklik elementi ilə bağlı dil vahidi mahiyyəti daşıyan forma, ümumiyyətlə, yaranmır. Ehtiyac olmadığı halda fərdi təşəbbüslə yaradılsa belə, dilə daxil ola bilmir, lazımsız yarandığı kimi, izsiz də yox olur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hələ insanlar arasında informasiya mübadiləsi, sadəcə, nitqdən istifadə yolu ilə reallaşır. Nitqin də yeganə apellyativ vasitələri dil struktur vahidləridir. Göründüyü kimi, yuxarıda deyilən fikrin əksi də dil struktur vahidlərinin informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək və ya asanlaşdırmaq məqsədi ilə yaranmış olduğunu sübut edir.

Nitq və onun vahidləri olan söyləmlərin yaranması,

Mayıl B. Əsgərov

ötürülməsi və qəbulu, əslində, insanlar arasında reallaşan informasiya mübadiləsi prosesinin özüdür. Adda bu prosesə xidmət etdiyi iddia olunan, amma opponentlərimiz tərəfindən “müstəqil sistem” damğası vurulmaqla prosesin özündən kənarında mövcud olduğu iddia edilən “dil sistemi” anlayışı çox da məntiqli görünmür. Qrammatik və sintaktik forma, qayda və normaları əks etdirən paradigmalar silsiləsinə “müstəqil dil sistemi” deyən opponentlərimizin diqqətinə bunları çatdırmaq istərdik:

Ümumi anlayış olaraq sistem - mənbə, proses və nəticə faktorları üzərində qurulan fəaliyyət sxemidir və heç bir sistem reallaşmasına xidmət etdiyi prosesi özündən və ya özünü ondan ayrı tuta bilməz.

Beyin aktivliyi və ya təfəkkür prosesləri dil struktur vahidlərinin yaranmasını və mənimsənilməsini, eləcə də nitqin yaranmasını və ötürülməsini, qəbulunu və mənimsənilməsini şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Lüğətlərdəki sözlərin, qrammatika kitablarındakı qaydaların, formaların, qəliblərin, paradigmaların hamısı beyin aktivliyi nəticəsində yaranmış dil struktur vahidləridir. Qəzetlərdə, jurnallarda, kitablarda və s. yazılan məqalələr, şeirlər, hekayələr, formasından, üslubundan və məzmunundan asılı olmadan hər cür yazılar, radioda, televiziya və s. yayımlanan verilişlər insanın beyin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış yazılı və ya şifahi nitq nümunələridir. Amma bunlar insan tərəfindən qəbul olunub mənimsənilmədikcə, yəni yenidən aktiv beyin fəaliyyətləri ilə birləşmədikcə ağ kağız üzərindəki mənasız qara əyri xətlərdən və efir boşluqlarında axan maqnit dalğaları selindən başqa bir şey deyil.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən forma və ya nitq

Mayıl B. Əsgərov

beyin aktivliyi nəticəsində yaranır və əsl mahiyyətini beyin fəaliyyətləri ilə yenidən birləşdikdə qazanır. Bu səbəbdən qətiyyətlə deyə bilərik ki, nitqyaratma prosesinin nəticəsi olaraq meydana çıxan *nitq*, onun mənbəyi funksiyasını daşıyan *dil struktur vahidləri, eləcə də* onların bir fərd tərəfindən yaradılıb digər fərd tərəfindən mənimsənilməsinə təmin edən *beyin fəaliyyəti* və təfəkkür prosesləri də *ümumi və aktiv dil sisteminin* ayrılmaz *tərkib hissələridir*. Qısaca şəkildə belə deyə bilərik ki, *dilin struktur vahidləri və beyin fəaliyyəti ümumi və aktiv dil sisteminin tərkib hissələridir*.

Biz burada dil dedikdə, onu bütün struktur vahidləri ilə birlikdə nəzərdə tuturuq. Dili nitqyaratma prosesi daxilində və beyin aktivliyi nəticəsində informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəyən linqvo-psixoloji kateqoriya kimi qəbul edirik. Ünsiyyət vasitəsi kimi dilin funksiyalarını nəzərdən keçirdikdə onun struktur vahidlərini arxa plana keçirmirik. Əksinə, bu və ya digər funksiyanın icra mexanizmini məhz dil struktur vahidləri əsasında müəyyənləşdiririk. Dil struktur vahidlərinin yaranma mexanizmini də onun funksiyaları əsasında izah etməyə çalışırıq. Çünki dilin hər bir struktur vahidi məhz bu və ya digər funksiyanı icra etmək, informasiya mübadiləsi ehtiyacını ödəmək, bu ehtiyacın ödənilməsinə asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır və bu məqsədə xidmət etmək üçün yaranmışdır.

NƏTİCƏ–REZÜME

Bizi “Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi” adlı bu konsepsiyanı yaratmağa sövq edən başlıca səbəb bu günə qədər psixolingvistik sahəsində mövcud olan və bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənən üç və ya beş istiqamət yaxud da məktəb tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyələrdə gördüyümüz çatışmazlıqlar və onları aradan qaldırmaq istəyimizdir. Minimal vahidlər, ilkin əsaslar və başlıca meyarlar baxımından həmin istiqamət və ya məktəblərin qısa xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

Bihevizm adlandırılan və yaradıcısının Ç.Osqud¹ olduğu qəbul edilən *birinci* psixolingvistik istiqamətin istinad etdiyi psixoloji əsaslar D.Uotson tərəfindən irəli sürülən “stimul-reaksiya” sxemi, linqvistik əsasları L.Blumfild² tərəfindən irəli sürülən “dilin tənzimləmə funksiyası”dır. Bihevizmin tətbiq etdiyi metodologiyalar sırf psixoloji metodologiyadır. Qoyulan və həll olunan problemlər sırf psixoloji mahiyyət daşıyır³.

Neobihevizm adlandırılan, yaradıcısının Ç.Osqud⁴ və N.Xomski olduğu qəbul edilən *ikinci* psixolingvistik istiqamət və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar Ç.Morrisin irəli sürdüyü “stimul-dispozisiya-reaksiya” sxemi, linqvistik əsasları N.Xomski tərəfindən irəli sürülən “transformativ qrammatika”⁵ nəzəriyyəsidir.

Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi adlandırılan və yaradıcısının A.Leontyev olduğu qəbul edilən *üçüncü* psixolingvistik istiqamətin istinad etdiyi psixoloji əsaslar L.Vıqotskinin və A.R.Lu-

¹ Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E. Osgood and T.A. Sebeok. Baltimore, 1954.

² Блумфильд Л. Язык. Москва, «Прогресс», 1968, 607 с.

³ Daha ətraflı bax: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s. 39-42.

⁴ Osgood Ch.E. Psycholinguistik//Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, 242 s.

⁵ Хомский Н. Язык и мышления. Москва, “МГУ”, 1972, 122 с.

Mayıl B. Əsgərov

LİNQVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.166

riyanın¹ irəli sürdüyü “fəaliyyət nəzəriyyəsi”dir. Linqvistik əsaslar kimi L.Vıqotski tərəfindən “işə çevrilmiş söz”², A.Leontyev tərəfindən isə “real və virtual işarə”³ anlayışları irəli sürülsə də, linqvistik əsasların yalnız adda mövcud olduğunu desək, heç də səhv etmərik.

Konneksianist psixolinqvistikanın psixoloji əsası, təbii ki, konneksianist psixologiya, linqvistik əsasları isə, yenə də N.Xomskinin törədici qrammatika nəzəriyyəsidir.

Konneksianist model belə şərh olunur ki, insan yaddaşını əmələ gətirən beyin hüceyrələri bir-biri ilə reseptorlar vasitəsilə birləşmiş modullardan ibarətdir. Kənarından alınan istənilən informasiya həmin reseptorlardan axaraq bütün modullardan keçir və onların hər birində öz izini qoyur, yəni onların hər birində qeyd olunur.⁴

Koqnitiv psixolinqvistikanın psixoloji əsasını, koqnitiv psixologiya təşkil edir. Bu nəzəriyyənin müəllifləri Jan Pijaе və Robert Solso hesab olunur. Jan Pijaenin bu nəzəriyyəyə gətirdiyi elmi yenilik 0-15 yaşlı uşaqlar üzərində aparılan eksperimentlərin nəticələrinə əsaslanır və intellektin inkişaf mərhələlərindən bəhs edir⁵.

Robert Solso tərəfindən koqnitiv psixologiyaya⁶ gətirilən ənənə başlıca elmi yenilik isə ondan ibarətdir ki, yaddaş müvəqqəti və daimi, dəyişən və stabil, toplayıcı və ümumiləşdirici, primitiv və təkmilləşmiş və s. kimi müxtəlif proposizyalar şəklində nəzərdən keçirilir. Bununla belə, şüurun mərhələli

¹ Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, “МГУ”, 1979, 320с.

² Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, Издательство “Высшая школа”, 1959, 254 с.

³ Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5, с. 34-53.

⁴ Солсо Р. Когнитивная психология. Изд. 6, СПб, Питер 2011, с. 288-289

⁵ Пиаже Ж. Психология интеллекта. – В кн.: Избранные психологические труды. М.: Просвещение, 1969, с. 55-231.

⁶ Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд, СПб, Питер 2011, 589 с.

inkışafı ilə bağlı, yəni dərkətmənin ontologiyası məsələsində uşaqların tədrisi inkışafı prosesi yenə də ilkin meyar, ilkin analogiya kimi təqdim olunur. Beləliklə də, ilkin sözün və nitqin yaranması prosesi ilə uşağın dil açması prosesi arasına bərabərlik işarəsi qoyulmaqla eyni metodoloji səhv olduğu kimi qalır.

Bihevizorizm və klassik neobihevizorizmdən fərqli olaraq həm koqnitiv, həm də konneksianist psixologiya eksperimental şəkildə müşahidəsi mümkün olmayan psixoloji prosesləri də ümumi tədqiqatın tərkibinə daxil edir.

Təqdim edilən linqvo-psixoloji vəhdət (LPV) nəzəriyyəsi yuxarıda qeyd edilən bütün nəzəriyyə, məktəb və istiqamətlərin müsbət cəhətlərindən faydalanmaq, səhvlərini düzəldib, çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq nəticəsində yaranmış, formalaşmışdır. Minimal vahidləri, reallaşma mexanizmi, ilkin əsasları, tədqiqat obyektı və üsulları baxımından isə, bu günə qədər mövcud olan bütün psixolinqvistik nəzəriyyələrdən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Gerçək aləm ayrı-ayrı vahidlərdən təşkil olunmuşdur. Nə obyektiv aləmi, nə də onun vahidlərini bir anda və axıracan dərk etmək mümkün deyil. Gerçək və obyektiv aləmin dərkı deyərəkən, məhz onu əmələ gətirən vahidlərin dərk olunması, vahidlərin dərk olunması deyəndə isə, həmin vahidlərin ən üzdə olan əlamət və xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi nəzərdə tutulur. Gerçəklik vahidlərinə aid olan həmin əlamət və xüsusiyyətlər bu tədqiqat çərçivəsində *gerçəklik elementi* adlandırılır. Dərk edilən gerçəklik vahidləri həm maddi əşya və varlıqlar, həm də abstrakt və xəyalı təsəvvürlər ola bilər. Bu baxımdan *gerçəklik elementi* bütün növlərdən olan gerçəklik vahidlərinin ən üzdə olan əlamət və xüsusiyyətləridir.

Birinci nəticə: ətraf aləmlə bağlı dərk olunan yeganə şey - *gerçəklik elementidir*.

Gerçəklik elementi öz-özünə yadda qala bilməz. Onun yadda qalmasını ən kiçik dərketmə və təfəkkür vahidləri təmin edir. Bu tədqiqat çərçivəsində həmin dərketmə və təfəkkür vahidlərinə *intellekt obrazı* deyilir.

İkinci nəticə: dərketmənin reallaşmasının təmin təfəkkür vahidi - *intellekt obrazı*dır.

İnsan hiss orqanları vasitəsilə obyektiv aləm və onun vahidləri ilə vizual (görməməklə), vokal (eşitməklə), friktual (toxunmaqla), tastual (dadmaqla), attaral (qoxulamaqla) təmasda olur. Bu təmas nəticəsində hər bir gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan intellekt obrazı yaranır və həmin gerçəklik elementi ilə birlikdə iki elementli kod şəklində əsas yadda qeyd olunur. 2 elementli intellekt kodu aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir:

1) gerçəklik elementi; 2) gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən 1-ci sıra intellekt obrazı.

Bütün dərketmə və təfəkkür prosesləri 1-ci sıra intellekt obrazları və ya kodları vasitəsilə həyata keçir. Dərketmə və təfəkkür prosesləri ardıcıl şəkildə cərəyan edən aktlardan, hər bir akt isə sıra ardıcılığı heç bir zaman pozulmayan 4 fazadan ibarətdir.

Birinci faza – gerçəklik vahidi ilə təmas və onunla bağlı informasiyanın operativ yaddaşa qəbulu fazasıdır. Bu fazada gerçəklik elementi müəyyən olunur və ona ekvivalent olan 1-ci sıra intellekt obrazı yaranır.

İkinci faza – gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyanın əsas yaddaşa qeyd olunması fazasıdır. Bu fazada gerçəklik elementi və ona ekvivalent olan 1-ci sıra intellekt obrazı iki tərkib hissədən ibarət kod şəklində əsas yaddaşa qeyd olunur.

Göründüyü kimi ilk iki faza dərketmə və təfəkkür

Mayıl B. Əsgərov

proseslərinin *birinci yarımaktadır*. Əslində, dərkətmə prosesi bu yarımaktadır tamamlanmış olur. Növbəti iki faza isə dərkətmə və təfəkkür proseslərinin *ikinci yarımaktadır* və bu yarımaktadır təfəkkür prosesi icra olunur.

Üçüncü faza – gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyanın xatırlanması fazasıdır. Bu fazada gerçəklik vahidinə ekvivalent olan 1-ci sıra intellekt obrazı əsas yaddaşdakı milyonlarla bənzər intellekt obrazları arasından seçilərək operativ yaddaşa gətirilir. Onunla eyni koddan olan gerçəklik elementi ilkin qəbul olduğu formada və ya sonrakı dərkətmə aktının tələbinə uyğun olan başqa bir formada tam şəkildə açılır.

Dördüncü faza – gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiyadan praktik şəkildə istifadə fazasıdır. Bu fazada gerçəklik vahidinə aid informasiyadan əməli fəaliyyətdə və ya əməli fəaliyyətə istiqamət verən əqli fəaliyyətdə istifadə olunur.

Üçüncü nəticə: gerçəklik elementinin müəyyən edilməsi və ona ekvivalent olan intellekt obrazının əmələ gəlməsi nəticəsində yaranan iki elementli intellekt kodunun əsas yaddaşa qeydi *dərkətmə*dir; dərk edilmiş gerçəklik elementləri ilə bağlı reallaşan psixoloji proseslər isə *təfəkkür*dür; hər bir dərkətmə aktı ardıcıl şəkildə cərəyan edən 4 fazadan ibarətdir.

Təqdim edilən linqvo-psixoloji vəhdət (LPV) nəzəriyyəsinin psixoloji əsasını $S+K+F=D$ (stimul + kod + fəaliyyət = dərkətmə) sxemi təşkil edir.

Nəzəriyyənin linqvistik əsası isə ondan ibarətdir ki, okkasionnal şəkildə ünsiyyət ehtiyacından yaranan dil struktur vahidləri və sözləmlər əks etdirdiyi gerçəklik elementinin yaddaşdakı intellekt obrazları və ya kodları ilə birləşdikdə dilə çevrilir. Dil, bir tərəfdən, öz struktur vahidləri olan forma və nitq sözləmləri ilə birlikdə təfəkkür proseslərinin son məhsulu kimi meydana çıxır. İkinci bir tərəfdənsə, bir güzgü kimi məhz dərk olunmuş gerçəklik elementlərini əks etdirir. Linqvo-

Mayıl B. Əsgərov

psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi linqvistik və psixoloji qayda və prinsiplərin üzvü şəkildə birləşməsindən yaranır və buradakı vəhdət sözünün mənası da elə budur.

Dördüncü nəticə: bu nəzəriyyənin psixoloji əsası $S+K+F=D$ *sxemidir*, linqvistik əsasını isə eyni zamanda həm *əks etdirmək*, həm də *əks olunmaq qabiliyyətinə malik olan dil sistemi* müəyyən edir.

İnsan digər canlılardan onunla fərqlənir ki, sadəcə obyektiv aləmdə var olan və hiss orqanlarına təsir göstərən gerçəklik vahidlərini dərk etmir. İnsan öz şüuru vasitəsilə təbiətdə hazır şəkildə mövcud olmayan yeni gerçəklik vahidləri yaratmağa və onları da dərk etməyə qadirdir. Belə gerçəklik vahidlərini yaradarkən insan əvvəl dərk etmiş olduğu gerçəklik elementlərindən bir mənbə kimi, özünün düşüncə, təfəkkür imkan və qabiliyyətlərindən isə bir vasitə kimi istifadə edir. Bu cür dərk etməyə bu tədqiqat çərçivəsində düşünərək dərk etmə və ya *sinktual dərk etmə* deyilir. Sinktual dərk etmə – hazırlıq mərhələsindən sonra, bir qayda olaraq, ikinci dərk etmə aktı şəklində cərəyan edən əqli yaradıcılıq prosesidir.

Beşinci nəticə: düşünmə yolu ilə yeni gerçəklik vahidinin və elementinin yaradılması, onun dərk edilməsi düşünərək dərk etmə və ya *sinktual dərk etmə*dir. Bu dərk etmə əqli yaradıcılıq prosesidir.

İnsan dərk etmiş olduğu gerçəklik vahidi ilə bağlı informasiya vermək və ya almaq ehtiyacı duyanda sinktual dərk etmə yolu ilə həmin gerçəklik vahidinə ad verir. Bu tədqiqat çərçivəsində gerçəklik vahidinə adın verilməsinə *sözün və ya formanın yaranması* deyilir. Adı olmayan və dərk edilən gerçəklik vahidinin 2 elementli intellekt kodu, ona ad verilən anda aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarət olan 4 elementli intellekt koduna çevrilir:

Mayıl B. Əsgərov

1) gerçəklik elementi, 2) gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən 1-ci sıra intellekt obrazı, 3) gerçəklik vahidinin adı, 4) adın yadda qalmasını təmin edən 2-ci sıra intellekt obrazı.

Sinktual dərkətmə nəticəsində yaranan sözlər üç qrupa ayrılır: *leksik, leksik-qrammatik və qrammatik* formalar.

Leksik forma 1) müstəqil gerçəklik elementinə, 2) gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən 1-ci sıra intellekt obrazına, 3) müstəqil sözlə ifadə olunan ada, 4) adın yadda qalmasını təmin edən 2-ci sıra intellekt obrazına malikdir.

Leksik-qrammatik forma 1) əmələ gəlmiş forma ilə orta q və ya abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan gerçəklik elementinə, 2) gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən 1-ci sıra intellekt obrazına, 3) şəkilçi formasında ada, 4) adın yadda qalmasını təmin edən 2-ci sıra intellekt obrazına malikdir.

Qrammatik formalar 1) abstrakt təsəvvür mahiyyəti daşıyan gerçəklik elementinə, 2) gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən 1-ci sıra intellekt obrazına, 3) şəkilçi formasında ada, 4) adın yadda qalmasını təmin edən 2-ci sıra intellekt obrazına malik olur.

Adı olan gerçəklik vahidləri ilə bağlı bütün dərkətmə və təfəkkür prosesləri 4 elementli intellekt kodları vasitəsilə həyata keçir. Bütün psixoloji proseslər bu kodların tərkibindəki birinci sıra intellekt obrazları vasitəsilə reallaşır. Bu prosesdə ikinci sıra intellekt obrazları və onlara ekvivalent olan sözlər də kod daxilində aktiv vəziyyətdə olduğuna görə belə bir yanlış təsəvvür yaranır ki, düşünmə və təfəkkür prosesləri sözdən və nitqdən istifadə yolu ilə baş verir. Əslində isə aktivləşmiş kodlardakı sözlər sadəcə təfəkkür prosesini müşayiət edir. Sözlərin bu şəkildə təfəkkür prosesini müşayiət etməsi, klassik psixolinqvistikada yanlışlıqla “daxili nitq” kimi izah olunur. Amm nə *daxili nitq*, nə də *düşünmə və təfəkkür proseslərinin reallaşmasına xidmət edən nitq* deyə bir şey, ümumiyyətlə,

mövcud deyil. Təktərəfli ünsiyyətə xidmət edən kimmunikativ nitq var. Tam yaranma anına qədər bəzən danışan şəxsin özü ilə mübahisəsi mahiyyəti daşıyan intellektual nitq də var. Amma bunları klassik psixolinqvistikada işləndildiyi mənada “daxili nitq” hesab etmək bağışlanılmaz bir səhvdir. Düşünmə və təfəkkür proseslərinə gəlincə, artıq dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, onlar istisnasız olaraq hər zaman intellekt kod və ya obrazları vasitəsilə həyata keçir.

Bütün söz və ya formalar sinktual dərkətmə nəticəsində yaranır və yarandığı andan etibarən müstəqil gerçəklik elementi mahiyyəti daşıyır. Bütün digər gerçəklik elementləri kimi sözlər də dərkətmə aktının birinci yarımında mənimsənilərək dərk olunur. Sözlər bir qayda olaraq vizual (görərək) və ya vokal (eşidərək) dərkətmə nəticəsində mənimsənilir.

Altıncı nəticə: söz leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalara malik olmaqla sinktual dərkətmə nəticəsində yaranır, vizual və ya vokal dərkətmənin birinci yarımında mənimsənilərək dərk olunur; söz dərkətmə və təfəkkürün vasitəsi yox son məhsuludur.

İnsan informasiya mübadiləsinə nitq və ya sözləm vasitəsilə qurur. İnformasiya mübadiləsinə xidmət edən kommunikativ nitq və ya sözləm dərkətmə aktının dördüncü fazasında ardıcıl şəkildə cərəyan edən dörd pillə nəticəsində yaranır.

Birinci pillədə aktiv yaddaşa gətirilmiş intellekt kodları və kod silsilələri sözlənəcək nitqin ümumi planına və məntiqinə uyğun şəkildə sıralanır.

İkinci pillədə nitqin aktiv yaddaşa olan ümumi sxeminin əvvəlində, yəni nitq planının başlanğıcında yer alan gerçəklik elementinə aid intellekt kod və silsilələri daha detallı şəkildə açılır və bununla da sözlənəcək *əsas fikir formalaşmış olur*.

Üçüncü pillədə formalaşmış əsas fikrə ekvivalent olan birinci intellekt obrazları nitq vahidi mahiyyəti daşıyan

söyləmlərə parçalanır. Başqa sözlə desək, birinci intellekt obrazları söyləmlər şəklində xırda qruplarda birləşir, birinci intellekt obrazları ikinci intellekt obrazlarına və onlar da öz növbəsində sözlərə transformasiya olunur. Bu pillənin sonunda söylənəcək *ilk söyləm leksik səviyyədə hazır olur*.

Dördüncü pillədə aktiv yaddaşa leksik səviyyədə hazır olan söyləmin fonetik, qrammatik, sintaktik baxımdan bütün boşluqları doldurulur və ünsiyyətə xidmət edən kommunikativ nitqin ilk söyləmi səsləndirilmək üçün tam hazır olur.

Göründüyü kimi, ünsiyyətə xidmət edən kommunikativ nitqin yaranması gerçəklik elementinə ekvivalent olan intellekt kodu daxilində baş verən çevrilmə və ya əvəzlənmələrin nəticəsidir. Belə ki, ilkin fikir şəklində sıralanan birinci sıra intellekt obrazları ikinci sıra intellekt obrazları ilə, onlar da öz növbəsində sözlərlə əvəzlənir və nəticədə kommunikativ nitq yaranmış olur. Bu tədqiqat çərçivəsində bu əvəzlənməyə kütləvi və ya *total modullaşma* deyilir.

Bütün dərketmələr obyektiv aləmdə var olan gerçəklik vahidlərinin dərk edilməsi olmadığı kimi, bütün qurulan nitq söyləmləri də sadəcə modullaşma nəticəsində yaranan nitq deyil. İnsan sinktual dərketmə nəticəsində yeni gerçəklik elementi yaratdığı kimi *intellektual nitq* də yarada bilir. İntellektual nitq ümumi dərketmənin ikinci aktında reallaşan sinktual dərketmənin birinci və ikinci fazalarında yaranır və əsas yaddaşa qeyd olunur, yəni dərk edilir.

İnsan gündəlik ünsiyyətdə həm kommunikativ həm də intellektual nitq növlərindən qarışıq şəkildə istifadə edir. Qarışıq şəkildə istifadə olunan belə nitqə bu tədqiqat çərçivəsində *kombinal nitq* deyilir.

Əmələ gəlmə üsulundan və məqsədindən asılı olmayaraq kommunikativ, intellektual və ya kombinal nitq dinləyən şəxs üçün gerçəklik vahidi haqqında informasiya almağa xidmət edir. Buna görə də bütün nitq növləri dinləyən şəxs üçün

kommunikativ nitq mahiyyəti daşıyır. Onlar vizual və ya vokal dərketmə aktının birinci fazasında cərəyan edən dörd ardıcıl pillədə mənimsənilərək dərk olunur. Bu pillələrin reallaşma sxemi kommunikativ nitqin yaranma sxeminin əks ardıcılığı ilə cərəyan edir.

Yeddinci nəticə: *kommunikativ nitq* istənilən dərketmə aktının dördüncü fazasında, *intellektual nitq* isə sinktual dərketmənin birinci fazasında baş verən total modullaşma yolu ilə yaranır; *kombinal nitq* kommunikativ və intellektual nitqdən birgə və ya qarışıq şəkildə istifadə etmək nəticəsində yaranır; mənimsəmə baxımından nitqin bütün növləri kommunikativ nitq mahiyyəti daşıyır, bu səbəbdən də vizual, vokal dərketmə aktının birinci fazasında total modullaşma və ya adekvat əvəzlənmə yolu ilə mənimsənilərək dərk olunur.

Dil və dərketmə qarşı-qarşıya qoyulmuş güzgülərə bənzər iki eyni tipli sistemdir. Dərk olunan şeylər dil sistemində, dil sistemində var olan şeylərsə dərketmə sistemində öz əksini tapır. Amma onlar arasına tam bərabərlik işarəsi də qoymaq olmaz. Belə ki, dil sistemində olan hər şey istisnasız olaraq dərketmə sistemində öz əksini tapır. Amma dərketmə sistemində olan o şeylər dil sistemində öz əksini tapır ki, onlarla bağlı danışmaq, informasiya vermək və ya almaq ehtiyacı yaransın. Dərk edilən, amma haqqında danışmaq ehtiyacı yaranmayan şeylər dil sistemində öz əksini tapmır. Deməli dərketmə sistemi dil sistemindən daha zəngindir.

Dərketmə sistemindən kənarında olan dil ölü dil və ya bilinməyən dildir. Dərketmə sistemindən kənarında olan dil struktur vahidləri – ağ kağız üzərindəki mənasız əyri xətlərdən və ya efir boşluqlarındakı maqnit dalğaları selindən başqa bir şey deyil. Dil özünün aktiv sistem mahiyyətini məhz dərketmə sistemi və təfəkkür prosesləri ilə yenidən birləşdikdə qazanır.

Səkkizinci nəticə: dilin struktur vahidləri və beyin

fəaliyyəti ümumi və *aktiv dil sisteminin* tərkib hissələridir.

Майыл Б.Аскеров

**ТЕОРИЯ
ЛИНГВО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЕДИНСТВА
(Резюме)**

Главные причины, которые толкнули нас к созданию «Теории лингво-психологического единства», являются ошибки и неточности, замеченные в теоретических подходах психолингвистических школ или направлений, существующие на сей день, а также наше желание исправить эти ошибки. Общее количество этих школ колеблется от трех до пяти, в зависимости от их психологических и лингвистических основ, а также определяющих их параметров. Главные характеристики этих школ или направлений с позиции минимальных единиц и методологических основ следующие.

Первое психолингвистическое направление, созданное Ч.Е. Осгудом¹, называется бихевиоризм. Психологической основой этого направления является схема «стимул-реакция», предложенная Д.Ватсоном. А с лингвистической позиции это направление основывается на «регулирующие функции языка», выдвинутые Л.Блумфильдом². Методологии, усвоенные этим направлением, являются сугубо психологическими. Решаемые проблемы тоже носят чисто психологический характер³.

Второе психолингвистическое направление, названное необихевиоризмом, тоже разработано Ч.Е.Осгудом⁴ совместно с Н.Хомским. Психологической основой этого направления является схема «стимул-диспозиция-реакция», предложенная Ч.Моррисом, а лингвистической основой данного направления является теория «порождающей грамматики» Н.Хомского⁵.

¹ Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E. Osgood and T.A. Sebeok. Baltimore, 1954.

² Блумфильд Л. Язык. Москва, «Прогресс», 1968, 607 с.

³ Подробно см.: Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, s. 39-42.

⁴ Osgood Ch.E. Psycholinguistik//Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, 242 s.

⁵ Хомский Н. Язык и мышления. Москва, “МГУ”, 1972, 122 с.

Mayıl B. Əsgərov

LİNGVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.176

Третье психолингвистическое направление создано А.А.Леонтьевым и называется теорией речевой деятельности. Психологической основой данной школы является теория деятельности, разработанная Л.С.Выготским и А.Р.Лурией¹. С лингвистической позиции это направление якобы основывается на понятие «деятельность, завершённое в слове» Л.С.Выготского², а также на «реальные и виртуальные знаки» А.А.Леонтьева³. С уверенностью можно сказать, что лингвистические основы этой школы или направления существует только на словах.

Психологической основой коннекционистической психолингвистики, конечно же, является коннекционистическая психология, а лингвистической основой данной направления опять-таки является теория «порождающей грамматики» Н.Хомского.

Коннекционистический модель психологии объясняется таким образом, что клетки коры головного мозга, образующие общую память, представляют собой модули, соединённые между собой рецепторами. Любая информация, полученная извне, протекая этими рецепторами, оставляет свой «след» в каждом модуле, т.е. сохраняется в каждом из них⁴.

Психологической основой когнитивной психолингвистики является когнитивная психология. Авторами данной теории являются Жан Пиаже и Роберт Солсо. Научная новизна, приводимая этой теории Жаном Пиаже, основывается на эксперименты, которые проводились над детьми в возрасте 0-15-и лет и дали всесторонние сведения об этапах развития интеллекта⁵.

Главная заслуга Роберта Солсо относительно этой теории заключается в том что, он рассматривает память в разных позициях как временный и постоянный, изменчивый и стабильный, собирательный и обобщающий, примитивный и совершен-

¹ Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, “МГУ”, 1979, 320с.

² Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, Издательство “Высшая школа”, 1959, 254 с.

³ Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5, с. 34-53.

⁴ Солсо Р. Когнитивная психология. Изд. 6, СПб, Питер 2011, с. 288-289

⁵ Пиаже Ж. Психология интеллекта. – В кн.: Избранные психологические труды. М.: Просвещение, 1969, с. 55-231.

ствованный и т.д. Тем не менее, поэтапное развитие интеллекта и разума в онтологии человечества оба ученые идентифицируют с развитием интеллекта у детей. Таким образом, снова наблюдается приравнивание образования первобытных слов и речи с процессом усвоения слов и речи детьми. Этим самым повторяется та же методологическая ошибка, как было.

Но в отличие от бихевиоризма и необихевиоризма, как коннекционистическая, так и когнитивная психоллингвистика включают в объект исследования психологические процессы, которых с помощью экспериментов наблюдать невозможно.

Представленная здесь теория лингво-психологического единства (ЛПЕ) создана путем усвоения и доработки положительных результатов вышеперечисленных направлений, а также путем разработки методов и способов устраняющие ошибки и недочеты этих школ. А что касается минимальных единиц, механизма реализации, основ, объекта и способов исследования, то по этим параметрам данная теория в корне отличается от всех психоллингвистических школ, существующие на сей день.

Объективная действительность состоит из отдельных единиц. С первого прикосновения невозможно до конца понять и осмыслить ни объективную действительность, ни ее единицы. Когда говорим о понимании и осмыслении реальной и объективной действительности, имеем в виду восприятия единиц, образующие эту действительность, а когда говорим о понимании и осмыслении этих единиц, то имеем в виду восприятия признаков этих единиц, которые находятся на самой поверхности. Эти воспринимаемые признаки и особенности единиц объективной действительности, в рамках данного исследования называются *элементами действительности*. Воспринимаемые единицы объективной действительности могут быть как материальными объектами и предметами, так и абстрактными и вымышленными представлениями. С этой точки зрения, элемент действительности представляет собой самый доступный признак единицы действительности любого происхождения.

Первый результат: единственное, что воспринимается об окружающем нас мире – это *элементы действительности*.

Элемент действительности сам по себе не может быть воспринят и сохранен в памяти. Его сохранение в памяти обеспечивается минимальными единицами восприятия и мышления. Эти минимальные единицы в рамках данного исследования называются **образами интеллекта**.

Второй результат: минимальная единица восприятия и мышления – это *образ интеллекта*.

Посредством своих органов чувств человек бывает в визуальном (видя), вокальном (слыша), фриктуальном (касаясь), тактуальном (съедая), аттаральным (нюхая) контакте с объективной действительности и его единицами. В результате этих контактов образуются, образы интеллекта эквивалентные к каждому элементу действительности, и вместе с ним как двухсоставный код интеллекта сохраняется в основной памяти. Двухсоставный код интеллекта состоит из:

1) элемента действительности, 2) образа интеллекта первого ряда, обеспечивающий сохранение элемента действительности в памяти.

Все процессы восприятия и мышления реализуются посредством образа, или же кода интеллекта. Процессы восприятия и мышления представляют собой последовательных психологических актов, и каждый акт состоит из 4-х фаз, последовательность которых никогда не нарушается.

Первая фаза – это фаза контакта с элементом действительности и принятие информации о нем в оперативную память. В данной фазе определяется элемент действительности и образуются, эквивалентный ему образ интеллекта первого ряда.

Вторая фаза – это фаза сохранения информации об элементе действительности в основной памяти. В данной фазе элемент действительности и эквивалентный ему образ интеллекта первого ряда как код с двумя составляющими регистрируется в основной памяти.

Третья фаза – это фаза вспоминания информации об элементе действительности. В данной фазе образ интеллекта первого ряда, находящийся в основной памяти, разыскивается среди миллионов себе подобных, и приводится в оперативную

память. Элемент действительности, находящийся с ним в одном коде, полностью раскрывается в той форме, в котором был воспринят, или же в другой форме, которую требует следующей акт восприятия или же мышления.

Четвертая фаза – это фаза практического использования информации об элементе действительности. В данной фазе информация об элементе действительности используется в практических действиях или же в умственной деятельности управляющий практическими действиями.

Третий результат: сохранение в основной памяти кода, состоящий из элемента действительности и эквивалентный ему образа интеллекта первого ряда – это и есть *восприятие*, и каждый акт восприятия и мышления состоит из 4-х последовательных фаз.

Психологической основой представленной теории лингво-психологического единства (ЛПЕ) является схема $C+K+D=ViM$ (стимул + код + деятельность = восприятие и мышление).

Лингвистическая основа данной теории заключается в том, что структурные единицы языка через соединение с находящимися в памяти образами и кодами интеллекта элемента действительности становятся языком как таковое. Язык с такими структурными единицами как форма и речевое высказывание с одной стороны представляет собой итогового продукта процессов мышления, а с другой стороны, как зеркало отражает именно воспринятых элементов действительности. Теория лингво-психологического единства образована в результате корректного объединения лингвистических и психологических норм и принципов. Основным смыслом слова *единство*, который присутствует в названии теории, заключается именно в этом.

Четвертый результат: психологическая основа данной теории заключается в схеме $C+K+D=ViM$, а лингвистическую основу определяет *языковая система, способная отражать и быть отразимым*.

Люди отличаются от других живых существ тем, что ими воспринимаются не только элементы действительности, влияющие на органы чувств. Человек также способен создать своим

разумом элементы действительности, не существующие в объективном мире и воспринимать их. При образовании таких элементов действительности человек пользуется ранее воспринятыми элементами действительности как источник или сырье, а возможностями своего разума, и способностями мышления пользуется как инструмент. Такого рода мышление в рамках данного исследования называется **синктуальное мышление**. Синктуальное мышление – это умственная деятельность, как правило, наблюдаемая в виде второго акта мышления и реализуемая после подготовительного акта.

Пятый результат: создание новых единиц или элементов действительности путем мыслительных операций, а также их восприятие называется **синктуальным мышлением**. Такое восприятие является процессом умственного творчества.

Когда человек чувствует нужду передать или получить информации о воспринятом элементе действительности, то он путем синктуального мышления дает название этому элементу действительности. В рамках данного исследования дать название элементу действительности именуется **образованием слова или формы**. Воспринятый, но не имеющий название элемент действительности, обладает двусоставным кодом интеллекта, как описано выше. А с момента именованя элемента действительности ее двусоставный код интеллекта преобразуется в четырехсоставный код со следующими составляющими:

1) элемент действительности, 2) образа интеллекта первого ряда, обеспечивающий сохранение элемента действительности в памяти, 3) название единицы объективной действительности, 4) образа интеллекта второго ряда, обеспечивающий сохранение элемента действительности в памяти.

Слова, образованные синктуальным мышлением, разделяются на три группы: *лексические, лексико-грамматические и грамматические* формы.

Лексические формы имеют: 1) полностью самостоятельный элемент действительности, 2) образ интеллекта первого ряда, обеспечивающий сохранение элемента действительности в памяти, 3) название единицы объективной действительности,

выраженное самостоятельным словом, 4) образ интеллекта второго ряда, обеспечивающий сохранение названия в памяти.

Лексико-грамматические формы имеют: 1) элемент действительности совместный с формой, от которого образован, или же элемент действительности в виде абстрактного представления 2) образ интеллекта первого ряда, обеспечивающий сохранение элемента действительности в памяти, 3) название единицы объективной действительности, выраженное окончанием, 4) образ интеллекта второго ряда, обеспечивающий сохранение названия в памяти.

Грамматические формы имеют: 1) элемент действительности, в виде абстрактного представления 2) образ интеллекта первого ряда, обеспечивающий сохранение элемента действительности в памяти, 3) название единицы объективной действительности, выраженное окончанием, 4) образ интеллекта второго ряда, обеспечивающий сохранение названия в памяти.

Процессы восприятия и мышления, связанные с единицами объективной действительности, имеющие названия, реализуются с четырехсоставными кодами интеллекта. Все психологические процессы происходят посредством образов интеллекта первого ряда, имеющиеся в составе этих кодов. Во время этих процессов, образы интеллекта второго ряда и эквивалентные им слова тоже активируются в составе этих кодов. В результате сего создается такое ложное представление, что процессы восприятия и мышления реализуются посредством слов или речи. А, в самом деле, слова в активированных кодах всего лишь сопровождают процесса мышления. Такое сопровождение слов процессов мышления в классической психолингвистике по ошибке трактуется и как «внутренняя речь». Следует учесть, что ни *внутренней речи*, ни *речи, обеспечивающие реализации процесса мышления* не существует вообще. Коммуникативная речь односторонней коммуникации существует. Существует также интеллектуальная речь, которая до окончательного формирования носит характер обсуждения или же спора активного коммуниканта самим собой. Считать коммуникативную речь односторонней коммуникации, или же синктуальную речь,

находящейся в процессе формирования «внутренней речи», как это делают сторонники классической психолингвистики, в корне не верно. А что касается мыслительных процессов и операций, как было уже отмечено, они всегда и без исключения происходят посредством кодов и образов интеллекта.

Все слова и формы образуются в результате синктуального мышления и с момента образования являются самостоятельными единицами объективной действительности, и как все другие единицы объективной действительности, воспринимаются в первых двух фазах актов восприятия. Слова, как правило, воспринимаются визуальным и вокальным способами.

Шестой результат: слова имеют лексические, лексико-грамматические и грамматические формы, образуются синктуальным мышлением и воспринимаются в первом полуакте мышления визуальным и вокальным способами; они являются не средствами восприятия и мышления, а всего лишь их итоговыми продуктами.

Обмен информацией между людьми происходит посредством речи и высказываний. Коммуникативная речь или высказывание, обеспечивающий обмен информацией, образуется в результате четырех последовательных ступеней четвертого акта мышления.

В первой ступени коды интеллекта, пришедшие в оперативную память, выстраиваются в ряд согласно плану и логике высказываний речи.

Во второй ступени коды интеллекта, которые занимают первые позиции в плане речи, раскрываются более детально и тем самым *формируется основная идея* высказывания.

В третьей ступени образы интеллекта первого ряда эквивалентные *основной идеи* речи распадаются на части, вернее объединяются в более мелких группах в виде образов интеллекта отдельных высказываний. После чего образы интеллекта первого ряда трансформируются на образы интеллекта второго ряда, а они в свою очередь трансформируются на слова. В конце этой ступени первое высказывание речи *бывает готовым на лексическом уровне*.

В четвертом ступени заполняются все фонетические, грамматические и синтаксические пробелы высказывания речи, которые были готовы в оперативной памяти на лексическом уровне, и тем самым первое высказывание речи бывает полностью готовым для употребления (озвучение или написание).

Как видно из изложенного, образование коммуникативной речи – это результат трансформаций или же замены одного составляющего другим, которые находятся внутри одного и того же кода интеллекта. Это значит, что образы интеллекта первого ряда, выстроенные как первичная идея, заменяются образами интеллекта второго ряда, а они, в свою очередь, заменяются словами, и в итоге этого возникает коммуникативная речь. В рамках данного исследования такие трансформации или взаимные замены называются *тотальной модуляцией*.

Как уже отметили, не все восприятия являются усвоением единиц объективной действительности, которые реально существуют в окружающем нас мире. Точно также не все речи или высказывания являются коммуникативными и образованными в результате тотальной модуляции. Человек путем синктуального мышлением как может образовать новые единицы объективной действительности, точно так же может образовать *интеллектуальную речь*. Интеллектуальная речь образуется и регистрируется в основной памяти в первой и второй фазе сиктуального мышления.

Во время общения в повседневной жизни человек пользуется и коммуникативной, и интеллектуальной речью, порой перемешивая их. В рамках данного исследования такое комбинированное использование речи называется *комбинальная речь*.

Вне зависимости от способа и цели образования коммуникативная, интеллектуальная и комбинальная речь, всегда без исключений, служат средствами получения информации об элементе действительности. По этой причине все виды речи для слушателя носят коммуникативный характер и усваиваются визуальным или вокальным способами в первой фазе восприятия посредством четырех последовательных ступеней. Схема

реализации этих ступеней происходят в обратной последовательности механизма образования коммуникативной речи.

Седьмой результат: *коммуниктивная речь* может образоваться в четвертой фазе любого вида восприятия и мышления путем тотальной трансформации; *интеллектуальная речь* может образоваться только в первой фазе синктуального мышления; *комбинальная речь* образуется путем комбинированного использования коммуникативной и интеллектуальной речи; с точки зрения восприятия, все виды речи носят коммуникативный характер и по этой причине усваиваются визуальным или вокальным способами в первой фазе восприятия, путем тотальной модуляции или адекватной замены.

Язык и мышление представляют собой две однотипные системы, похожие на зеркала, взаимно отражающие друг друга. Воспринятые вещи и явления, как правило, отражаются в зеркале языка, а вещи и явления отраженные или имеющиеся в языке отражаются в зеркале мышления. Но нельзя поставить между ними абсолютный знак равенства. Так как все языковые единицы без исключения отражаются в зеркале восприятия и мышления. А из числа явлений, имеющих в системе восприятия, отражаются в зеркале языка только те, о которых возникает потребность получить или передать информации. Явления, которые восприняты, но в связи, с которыми не возникает потребности получить или передать информации, они не отражаются в зеркале языка. Это еще раз доказывает, что система восприятия и мышления более обширна, чем система языка.

Язык, не отраженный в системе восприятия и мышления – это или вообще мертвый язык, или же язык, которым не владеем. Структурные единицы языка, не отраженные в системе восприятия и мышления – это всего лишь бессмысленные кривые линии на белой бумаге, или же селевые потоки магнитных волн, бушующие на пустынях эфира. Язык обретает своего активного системного значение только после воссоединения с системой восприятия и процессами мышления.

Восьмой результат: структурные единицы языка и мозговые активности являются внутренними составляющими *активной*

языковой системы.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universitetinin nəşriyyatı, 1998, 190 s.
2. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, "Səda", 1999, 334 s.
3. Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, "Mütərcim", 2010, 200 s.
4. Abdullayeva M.Y. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında). Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı 2002, 160 s.
5. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, "Maarif", 1984, 391 s.
6. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, "Maarif", 1979, 256 s.
7. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. II c., Bakı, "Gənclik", 2003, 436 s.
8. Əsgərov M.B. Dərketmə və təfəkkürün vahidləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, Bakı, "ADPU", 2006, № 4, 115-119
9. Əsgərov M.B. Dərketmənin mexanizmi. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2006, N 4, 44-59.
10. Əsgərov M.B. Dil və dərketmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, "Səda", 2006, 111-115.
11. Əsgərov M.B. Dilin psixolinqvistik mahiyyəti. Tədqiqlər, AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Bakı, "Elm", 2004, № 2, 60-64.
12. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 308 s.
13. Əsgərov M.B. Türk dillərində zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, "Elm", 2003, İkinci nəşr, 180 s.
14. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, "Maarif", 1983, 188 s.
15. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı. "Maarif", 1983, 320 s.
16. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Elm və təhsil", 2000, 496 s.
17. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, "Təhsil", 2003, 584 s.
18. Mahmudov M.Ə. Ənənəvi dilçiliyə qeyri-ənənəvi baxış. AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. N 2-4, Bakı, "Elm", 2006, 101-113.

Mayıl B. Əsgərov

LİNGVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.186

19. Məhərrəmli B. Türk dillərində bir saiddən ibarət köklərin semantik inkişafı. "Dilçilik İnstitutunun əsərləri". AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", 2009, 209-218.
20. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. "Çaşıoğlu", Bakı, 2010.
21. Nağısoylu M. Azərbaycan dili (Ali təhsilə hazırlıq kurslarının dinləyiciləri üçün dərslik). Bakı, "Zirvə yayınları", 1999, 242 s.
22. Parlak T. Aralın sirri (Türk dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən: f.e.n. M.B. Əsgərov). Bakı, "ASQ TTM" mətbəəsi, 2005, 164 s.
23. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı, "Nurlan", 2004, 428 s.
24. Rəcəbli Ə. Sosiolinqvistika. Bakı, "Nurlan", 2004, 520 s.
25. Rəcəbov Ə. Dil, Şüur, Cəmiyyət, Tarix. "Nurlan", Bakı, 1993, 160 s.
26. Rzasoy S. Oğuz mifinin paradıqmaları. Bakı. "Səda", 2004, 200 s.
27. Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, "Elm", 2002, 230 s.
28. Sadiqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, "Elm", 1997, 191 s.
29. Sədiyeva G.A. Afaziya: neyrolinqvistik tədqiqat. Bakı, "Elm", 1999, 92 s.
30. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, "Təhsil" NMP, 2010, 141 s.
31. Zeynalov F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü. Bakı, "Maarif", 1957, 64 s.

Rus dilində

32. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. К вопросу о предмете социолингвистики. Ленинград, «Наука» 1975, 275 с.
33. Ахутина Т.В. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. Москва, "МГУ", 1989, 215 с.
34. Блумфильд Л. Язык. Москва, «Прогресс», 1968, 607 с.
35. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. Москва, Издательство "Московского университета", 1958, 435 с.
36. Верещагин Е.М. Слово: соотношение планов содержания и выражения. Вопросы порождения речи и обучение языку. Москва, "МГУ", 1967, с 56-87.
37. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва, Издательство "Высшая школа", 1959, 254 с.
38. Выготский Л.С. Психология. Москва, "Апрель Пресс, ЭКСМО-ПРЕСС", 2000. 1008 с.
39. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования

Mayıl B. Əsgərov

LİNQVO-PSİXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ Bakı, 2015, s.187

Москва, “Высшая школа”, 1956. 632 с.

40. Выготский Л.С. Инструментальный метод в психологии. В книге “Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов”. Москва, “Высшая школа”, 1960, 548 с.

41. Глозман Ж.М. К вопросу о нарушении морфологической структуры речи при афазии. Вопросы психологии. Москва, «Учпедгиз», 1974, № 5, с. 81-97.

42. Гузев В.Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Глагол (на материале староанатолийского языка). Ленинград, Издательство “Ленинградского университета” 1990, 168 с.

43. Гузев В.Г. Система тюркских словоизменительных категорий в функционально-семантическом аспекте. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ленинград, 1986, 356 с.

44. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва, «Прогресс», 1984, 397 с.

45. Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. Введение во всеобщее языкознание. СПб, 1859. 180 с.

46. Залевская А.А. Проблемы организации внутреннего лексикона человека. Калинин, «КГУ», 1977, 83 с.

47. Зинченко В.В. Психология восприятия. Москва, Издательство “Московского университета”, 1973, 246 с.

48. Жинкин Н.И. Механизмы речи. Москва, Академии Наук СССР, 1958, 370 с.

49. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва, «Наука», 1982, 159с.

50. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. Москва, «Наука», 1977, 183 с.

51. Касевич В.Б., Харковский В.С. Конструкции с предикативными актантами. Ленинград. Издательство Ленинградского университета, 1985, 124 с.

52. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Ленинград, Издательство “Ленинградского университета”, 1978, 160 с.

53. Колшанский Г.В. Соотношения субъективных и объективных факторов в языке. М.; 1975. 324 с.

54. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1956, 569 с.

55. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. Москва, “Наука”, 1967, 118 с.

56. Леонтьев А.А. Психоллингвистические единицы и порождение

речевого высказывания. Москва, “Наука”, 1969, 308 с.

57. Леонтьев А.А. Психология общения. Тарту, «Университет Тарту», 1974, 219 с.

58. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. Москва, “Наука”, 1965, 245 с.

59. Леонтьев А.А. Эвристический принцип в восприятии, порождении и усвоении речи // Вопросы психологии 1974, № 5, с. 34-53.

60. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, “Просвещение”, 1969, 214 с.

61. Леонтьев А.А. Языкознание и психология. Москва, “Наука”, 1966, 80 с.

62. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. Москва, “МГУ”, 1975, 254 с.

63. Лурия А.Р. Язык и сознание. Москва, “МГУ”, 1979, 320 с.

64. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. Москва, “МГУ”, 1973, 376 с.

65. Лурия А.Р. Научные горизонты и философские тупики в современной лингвистике: (Размышления психолога о книгах Хомского) // Вопросы философии, 1975. № 3, с. 131-152.

66. Мешадиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку, “Элм”, 2004, 242 с.

67. Миллер Дж., Галентер Е., Прибрам К. Планы и структура поведения: Пер. с англ., Москва, “Прогресс”, 1965, 238 с.

68. Мышление и речь. Под ред. Жинкина Н.И. и Шемякина Ф.Н. Москва, “АПН РСФСР”, 1963, 272 с.

69. Пазухин Р.В. Учение К. Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем. – “Вопросы языкознания”, № 2, Москва, “Наука”, 1963. с. 91-113.

70. Панфилов В.З. Взаимоотношение языка и мышления. Москва, “Наука”, 1971, 232 с.

71. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, 640 с.

72. Потебня А.А. Мысль и язык. 2-е изд. Харьков, 1892, 228 с.

73. Психоллингвистика. Сост. А.М. Шахнарович. Москва, “Прогресс”, 1984, 368 с.

74. Психоллингвистика за рубежом. Под ред. Леонтьева А.А., Сахарного Л.В., Москва, “Наука”, 1972, 127 с.

75. Пиаже Ж. Психология интеллекта. – В кн.: Избранные психологические труды. М.: Просвещение, 1969, с. 55-231.

76. Пригожин И. Неравновесная статистическая механика. (Пер. с английского В.А. Белокопя и В.А. Угорова, под редакцией Д.Н.

Зубарева), Москва, “Мир”, 1964, 314 с.

77. Психолингвистические исследования значения слова и понимания текста. Под ред. Залевской А.А., Калинин, «КГУ», 1988, 165 с.

78. Рябова Т.В. Механизмы порождения речи по данным афазиологии. “Вопросы порождения речи и обучения языку”. Москва, “Наука”, 1967 с. 74-96.

79. Салама-Казаку Т. Методология психолингвистики и некоторые ее примечания // Психолингвистика за рубежом. Москва, “Наука”, 1972, с. 15-42.

80. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. Москва, “Наука”, 1988, 244 с.

81. Сеченов И.М. Психология поведения: Избранные психологические труды (под редакции М.Г. Ярошевского). Москва, Институт практической психологии; Воронеж НПО «МОДЕК», 1995, 320 с.

82. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. Москва, “Издательство Академии Наук СССР”, 1961, 99 с.

83. Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд., СПб, Питер 2011, 589 с.

84. Соссюр Ф. Заметки по общей лингвистике. (Перевод с французского Б.П. Наумова). Москва, «Прогресс» 1990, 280 с.

85. Спивак Д.Л. Лингвистика измененных состояний сознания. Ленинград, «Наука» Ленинградское Отделение, 1986, 92 с.

86. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психолингвистики. Москва, “Наука”, 1987, 168 с.

87. Уфимцева Н.В. Опыт экспериментального исследования развития словесного значения. Психолингвистические проблемы семантики. Москва, 1983 с. 140-180.

88. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Москва, “МГУ”, 1972, 259 с.

89. Хомский Н., Миллер Дж. Конечные модели использования языка. Кибернетический сборник. Новая серия. Москва, “Мир”, 1967. Вып. 4, 228 с.

90. Хомский Н. Синтаксические структуры. Новое в лингвистике, Вып. 2, Москва, “МГУ”, 1962, с. 412-526.

91. Хомский Н. Язык и мышления. Москва, “МГУ”, 1972, 122 с.

92. Чесноков П.В. Слово и соответствующая ему единица мышления. Москва, «Просвещение», 192 с.

93. Чесноков П.В. Основные единицы языка и мышления. Ростов, “Издательство Ростовского университета”, 1966, 176 с.

94. Чикобава А.С. К вопросу о взаимоотношении мышления и речи в связи с ролью коммуникативной функции, “Язык и мышление”, №

2, Москва, 1967, с. 16-48.

95. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград. “Наука”, 1974, 428 с.

96. Якобсон Р.О. Мозг и язык. Избранные работы. Москва, “Прогресс”, 1985, 234 с.

97. Ярошевский М.Г. Иван Михайлович Сеченев. Ленинград, “Наука” Ленинградское Отделение, 1968, 423 с.

98. Ярошевский М.Г. Сеченев и мировая психологическая мысль. Москва, “Наука”, 1981, 120 с.

Digər dillərdə

99. Alario, F.-X., Costa, A., Ferreira, V. S., & Pickering, M. J. (2006). Architectures, representations and processes of language production. *Language and Cognitive Processes*, 21, 777–789.

100. Cassirer E. Was ist der Mensch? Versuch einer Philosophie der Menschlichen Kultur. Stuttgart, 1960, 289 s.

101. Hazai G. Zur Frage der historischen Entwicklung der Personalendungen im Osmanisch-Türkisch. // *Studia turcica* Budapest, 1971, 226 s.

102. Hickok, G. (2010). The role of mirror neurons in speech perception and action word semantics. *Language and Cognitive Processes*, 25, 749–776.

103. Humboldt W. Über Kawi – Sprache auf der Insel Jawa, Bd 1, Berlin, 1836.

104. Melinger, A., Branigan, H. P., & Pickering, M. J. (2014). Parallel processing in language production. *Language, Cognition and Neuroscience*, 29, 663–683.

105. Osgood Ch.E. Psycholinguistik // Psycholinguistik. Darmstadt, 1980, 242 s.

106. Psycholinguistics. A survey of theory and research problems. Ed. By Ch.E. Osgood and T.A. Sebeok. Baltimore, 1954.

107. Steinthal H. Abriss der Sprachwissenschaft, Berlin, 1871, 631.

108. Wundt W. Völkerpsychologie. Eine untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. Die Sprache. Stuttgart, 1900. 318 s.

109. Wundt W. Probleme der Völkerpsychologie. I. Leipzig, 1912. Bd. 1. Buch 2: Die Sprache.

**«Elm və təhsil»
Nəşriyyatın direktoru
professor Nadir Məmmədli**

**Yığılmağa verilmiş 14.08.2015.
Çapa imzalanmış 20.08.2015.
Şərti çap vərəqi 12. Sifariş N 221.
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.**

**Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır depozitlərdən çap olunmuşdur.**

**E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel.: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev, döngəsi 8/4.**

Mayıl B. Əsgərov